

УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ

**ВІСНИК
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ
ОСВІТИ:**

збірник наукових праць

*Серія
«Педагогічні науки»*

Випуск 25(54)

ISSN 2218-7650

DOI: 10.37321

ID 47812

[https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54))

Міністерство освіти і науки України
Національна академія педагогічних наук України
Державний заклад вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»

ВІСНИК ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

*Збірник наукових праць
Випуск 25(54)*

Серія «Педагогічні науки»

Освіта/Педагогіка: 01; код спец.: 011, 012, 013, 014, 015, 016

*Внесений до переліку наукових фахових видань у галузі
педагогічних наук рішенням Атестаційної колегії
Міністерства освіти і науки України
від 28 грудня 2019 року № 1643 (додаток 4)
Серія «Педагогічні науки» (Категорія «Б»)*

Видання індексується:

Infobaseindex; SJIF (Impact Factor)

Academic Resource Index

CiteFactor

Google Scholar: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=&user=hUqcbRkAAAAI>

Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського: <http://nbuv.gov.ua/j-tit/vpopn>

OJS <http://ojs.uem.edu.ua/index.php/vpo>

Норвезький Реєстр наукових журналів

Facebook: <https://www.facebook.com/groups/429476075263565>

LinkedIn: <https://www.linkedin.com/groups/9093865/>

**Київ
2023**

УДК 378.091.046-021.68(082)

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія KB № 22072-11972ПР від 22 квітня 2016 р.

Затверджено Вченою радою
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
(протокол № 10 від 20 вересня 2023 р.)

Головний редактор

Віктор Олійник, д-р пед. наук, проф., дійсний член НАПН України <https://orcid.org/0000-0002-2576-0722>

Заступник головного редактора:

Олег Спірін, д-р пед. наук, проф. <https://orcid.org/0000-0002-9594-6602>

Відповідальний секретар:

Оксана Ануфрієва, канд. пед. наук, доцент <https://orcid.org/0000-0002-8465-1681>

Редакційна колегія:

Ірина Андрушук, д-р пед. наук, проф.; **Олександр Галус**, д-р пед. наук, проф.; **Віктор Гладуш**, д-р пед. наук, проф.; **Олена Глазунова**, д-р пед. наук, доцент; **Оксана Дубініна**, канд. пед. наук, доцент; **Ольга Єжова**, д-р пед. наук, проф.; **Деспіна Каракацані**, проф. Департаменту соц. та освіт. політики Ун-ту Пелопоннесу, Корінф, Грецька Республіка; **Микола Кириченко**, д-р філософії, член-кор. Нац. Академії наук вищої освіти України; **Катерина Колос**, д-р пед. наук, проф.; **Наталія Муранова**, д-р пед. наук, проф.; **Василь Олло**, канд. пед. наук, доцент; **Лариса Петренко**, д-р пед. наук, проф.; **Ольга Пінчук**, канд. пед. наук; **Зоя Рябова**, д-р пед. наук, проф.; **Лариса Сергєєва**, д-р пед. наук, проф.; **Вікторія Сидоренко**, д-р пед. наук, проф.

Асоційовані редактори:

Маріола Міровска, д-р гуманітарних наук у галузі педагогіки, доцент, Ченстохова, Республіка Польща; **Ширинбой Олімов**, д-р пед. наук, проф., Бухара, Республіка Узбекистан; **Ірина Сіданіч**, д-р пед. наук, проф.; **Тамара Сорочан**, д-р пед. наук, проф.; **Ганна Тимошко**, д-р пед. наук, проф.; **Рагімлі Руслан Гіلال огли**, канд. ист. наук, доцент. Баку, Республіка Азербайджан.

Виконавчий редактор: Яніна Васильченко

Статті, які публікуються у збірнику проходять перевірку щодо плагіату
Збірник має сторінки у соцмережі: [Facebook](#); [Linkedin](#)

Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»: зб. наук. праць / НАПН України ДЗВО «Ун-т менедж. освіти»; голов. ред. В. Олійник; редкол. : О. Галус [та ін.]. Київ: Юстон, 2023. Вип. 25(54). 352 с. (Категорія «Б»).

ISBN 978-617-8335-04-5

У збірнику висвітлюються актуальні проблеми загальної і професійної освіти. Представлено результати досліджень з історії педагогіки, методології освіти, теоретичних і методичних аспектів навчання та виховання, формування професійних компетентностей фахівців у галузі освіти, підвищення якості освіти.

Для науковців, педагогічних і науково-педагогічних працівників, керівників закладів вищої освіти, методистів, викладачів і слухачів закладів післядипломної освіти.

УДК 378.091.046-021.68(082)

ISBN 978-617-8335-04-5

© ДЗВО «Університет менеджменту освіти», 2023

ISSN 2218-7650

DOI: 10.37321

ID 47812

[https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54))

Ministry of Education and Science of Ukraine
National Academy of Educational Science of Ukraine
State Institution of Higher Education
«University of Educational Management»

BULLETIN OF POSTGRADUATE EDUCATION

***Collection of scientific papers
Issue 25(54)***

Educational Sciences Series

Education/Pedagogy: 01; spec code: 011, 012, 013, 014, 015, 016

*Listed in the list of scientific professional publications in the field
Pedagogical sciences Decision of the Appraisal Board Ministry
of Education and Science of Ukraine Resolution of the Presidium of HAC of Ukraine
№ 1643 of 28.12.2019 (dod. № 4)
Educational Sciences Series (Category «B»)*

Edition is indexed:

Infobaseindex; SJIF (Impact Factor)

Academic Resource Index

CiteFactor

CiteFactor

Google Scholar: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=&user=hUqcbRkAAAAI>

National Library of them V. I. Vernadsky: <http://nbuv.gov.ua/j-tit/vpopn>

OJS <http://ojs.uem.edu.ua/index.php/vpo>

Norwegian Register of Scientific Journals

Facebook: <https://www.facebook.com/groups/429476075263565>

Linkedin: <https://www.linkedin.com/groups/9093865/>

**Kyiv
2023**

UDC 378.091.046-021.68(082)

Registration certificate KV No 22072-11972PR dated 22.04.2016.

Approved by the Academic Council
SIHE «University of educational management»
(protocol № 10 dated 20 September 2023)

Editor-in-Chief

Victor Oliynyk, Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor, Full Member (Academician) of NAES of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-2576-0722>

Deputies Editor:

Oleg Spirin, Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor <https://orcid.org/0000-0002-9594-6602>

Executive secretary:

Oksana Anufriieva, PhD of Ped. Sciences, Associate Professor <https://orcid.org/0000-0002-8465-1681>

Members of Editorial Board:

Iryna Androshchuk, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Alexander Halus**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Victor Hladush**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Olena Glazunova**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Associate Prof.; **Oksana Dubinina**, PhD of Pedagogical Sciences, Associate Prof.; **Olga Yezhova**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Despina Karakatsani**, Prof. of the Department of Social and Educational Policy of the University of Peloponnesus, Corinth, Republic of Greece; **Mykola Kyrychenko**, Doctor of Philosophy, Corresponding Member (Academician) of Higher Education National Academy of Sciences of Ukraine; **Catherine Kolos**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Natalia Muranova**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Vasyl Ollo**, PhD of Pedagogical Sciences, Associate Prof.; **Iarisa Petrenko**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Olga Pinchuk**, PhD of Pedagogical Sciences; **Zoya Ryabova**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Larysa Serheieva**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Viktoriia Sydorenko**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.

Associate editors:

Mariola Mirovska, Doctor of Humanities in the field of Pedagogy, Associate Prof., Częstochowa, Republic of Poland; **Shirinboy Olymov**, doctor of pedagogical sciences, prof., Bukhara, Republic of Uzbekistan; **Iryna Sidanich**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Tamara Sorochan**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Anna Tymoshko**, Doctor of Sciences in Pedagogy, Prof.; **Ruslan Rahimli**, PhD, Associate Prof., Baku, Azerbaijan.

Executive editor: Yanina Vasilchenko

Articles published in the Collection are checked for plagiarism on
The collection has pages on the social network: [Facebook](#); [Linkedin](#)

Bulletin of Postgraduate education. «Educational Sciences Series»: collection of scientific papers / NAES of Ukraine SIHE «University of Educational Management»; Editor-in-Chief V. Oliynyk; Editorial board : A. Halus [and others]. Kyiv: Yuston, 2023. Issue 25(54). 352 p. (Category «B»).

ISBN 978-617-8335-04-5

The collection covers current problems of general and vocational education. The results of researches on the history of pedagogy, methodology of education, theoretical and methodical aspects of teaching and education, formation of professional competencies of specialists in the field of education, improvement of the quality of education are presented.

For scientists, pedagogical and scientific and pedagogical workers, heads of institutions of higher education, methodologists, teachers and students of institutions of postgraduate education.

UDC 378.091.046-021.68(082)

ISBN 978-617-8335-04-5

© SIHE «University of educational management», 2023

Серія «Педагогічні науки»

Освіта/Педагогіка: 01; код спец.: 011, 012, 013, 014, 015, 016

Educational Sciences Series

Education/Pedagogy: 01; spec code: 011, 012, 013, 014, 015, 016

Університету менеджменту освіти

– 70

ЗМІСТ

Відомості про авторів	8
Abuzarli Sevda. Ways of improving students' communication-oriented oral speech skills in english (through authentic materials) https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-10-25	10
Bakhshaliyeva Arzu. Methods and means used in summative assessment https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-26-43	26
Білоножко Олена. Екологічність спілкування як базова ознака професійної культури вчителів https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-44-56	44
Branitska Tatiana, Ryabokon Olga, Logutina Nataliya. Professional burnout of teachers as psychological and pedagogical problem in modern conditions https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-57-72	57
Вишневська Ганна. Формування етнокультурних компетентностей керівників закладів загальної середньої освіти https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-73-85	73
Huseynova Farida. Authentic assessment in developing students' English language skills https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-86-104	86
Кириченко Микола, Сорочан Тамара, Карташова Любов. Цифрова екосистема «Український відкритий університет післядипломної освіти»: модель 6.0 https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-105-130	105
Kuliyeva (Mehdiyeva) Aytekin. Developing intercultural communication skills in teaching french https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-131-146	131
Кушнір Валентина, Камінська Ія. Інтерактивні методи як чинник розвитку «Soft skills» майбутніх медиків https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-147-163	147
Любченко Надія. Післядипломна освіта керівників закладів загальної середньої освіти: виклики в історичному вимірі розвитку https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-164-197	164
Mahmudova Konul. Formation of students' skills related to environmental protection https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-198-209	198
Mammadzade Afet. The place and role of problem solving in the educational process https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-210-222	210
Sadikhova Minaye. The possibilities of interacted usage of information technology in training https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-223-237	223
Ткачук Ганна. Особливості навчання аналітичної хімії хіміків-технологів у класичному університеті https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-238-252	238
Чижевський Борис. Партнерська взаємодія учня, батьків і учителя у забезпеченні розвитку та саморозвитку особистості https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-253-302	253
Штангей Світлана. Проблеми індивідуального навчання дітей із дитячим церебральним паралічем в теорії спеціальної педагогіки https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-303-316	303
Федорець Василь, Сиданіч Ірина, Клочко Оксана. Феноменологія архетипу господаря в українській культурі в контексті застосування компетентнісної парадигми в освіті: етнопедагогічний аспект https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-317-338	317
Zeynalov Farahim. Interdisciplinary relations in teaching fine arts in primary schools https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-339-350	339

CONTENT

Information about the authors	8
Sevda Abuzarli. Ways of improving students' communication-oriented oral speech skills in english (through authentic materials) https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-10-25	10
Arzu Bakhshaliyeva. Methods and means used in summative assessment https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-26-43	26
Olena Bilonozhko. Ecological communication as a basic sign of the teachers' professional culture https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-44-56	44
Tatiana Branitska, Olga Ryabokon, Nataliya Logutina. Professional burnout of teachers as psychological and pedagogical problem in modern conditions https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-57-72	57
Hanna Vyshnevskya. Formation of ethno-cultural competence heads of general secondary education institutions https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-73-85	73
Farida Huseynova. Authentic assessment in developing students' English language skills https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-86-104	86
Mykola Kyrychenko, Tamara Sorochan, Lyubov Kartashova. Digital ecosystem "Ukrainian Open university of postgraduate education": model 6.0 https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-105-130	105
Aytekin Kuliyeva (Mehdiyeva). Developing intercultural communication skills in teaching french https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-131-146	131
Valentyna Kushnir, Iya Kaminskya. Interactive methods as a development factor of Soft skills of future doctors https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-147-163	147
Nadiia Liubchenko. Postgraduate education of the managers of school general educational institutions: challenges in the historical dimension of development https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-164-197	164
Konul Mahmudova. Formation of students' skills related to environmental protection https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-198-209	198
Afet Mammadzade. The place and role of problem solving in the educational process https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-210-222	210
Minaye Sadikhova. The possibilities of interacted usage of information technology in training https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-223-237	223
Hanna Tkachuk. Features of teaching an analytical chemistry for technologists chemists at the classical university https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-238-252	238
Boris Chyzhevskiy. Partnership of the student, parents and teacher in providing personality development and self-development https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-253-302	253
Svitlana Shtangei. Problems of individual education of children with cerebral palsy in the theory of special pedagogy https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-303-316	303
Vasyl Fedorets, Iryna Sidanich, Oksana Klochko. Phenomenology of the householder archetype in ukrainian culture in the context of application of the competence paradigm in education: ethno-pedagogical aspect https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-317-338	317
Farahim Zeynalov. Interdisciplinary relations in teaching fine arts in primary schools https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-339-350	339

Відомості про авторів

Абузарлі Севда Закір, аспірант, старший викладач англійської мови філологічного факультету Азербайджанського університету мов. Баку, Азербайджан.

Бахшалієва Арзу Немат, аспірант з програми доктора філософії Інституту освіти Азербайджанської Республіки. Баку, Азербайджан.

Білоножко Олена Вікторівна, директор Кременчуцької гімназії № 1 Кременчуцької міської ради Кременчуцького району Полтавської області. Кременчук, Україна.

Браніцька Тетяна Румуальдівна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічних наук, професійної та початкової освіти, практикуючий психолог комунального вищого навчального закладу «Вінницька академія неперервної освіти». Вінниця, Україна.

Вишневецька Ганна Петрівна, методист вищої категорії навчально-методичного відділу Навчально-наукового інституту ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Гусейнова Фаріда Маши гизи, доктор філософії, викладач англійської мови, головний спеціаліст Центру інновацій Азербайджанського Державного педагогічного Університету. Баку, Азербайджан.

Зейналов Фарахім Ібрагім, доктор філософії з педагогіки, доцент кафедри Азербайджанського державного педагогічного університету; заслужений діяч мистецтв. Баку, Азербайджан.

Камінська Ія Петрівна, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри мовної підготовки Національного медичного університету імені О. О. Богомольця. Київ, Україна.

Карташова Любов Андріївна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри відкритих освітніх систем та інформаційно-комунікаційних технологій Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Кириченко Микола Олексійович, доктор філософії, член-кореспондент Національної Академії наук вищої освіти України, ректор ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Клочко Оксана Віталіївна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри математики та інформатики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, Україна.

Кулієва (Мехдієва) Айтекін Фіреддін, докторант Азербайджанського мовного університету. Баку, Азербайджан.

Кушнір Валентина Сергіївна, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри мовної підготовки Національного медичного університету імені О. О. Богомольця. Київ, Україна.

Логутіна Наталія Володимирівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філології та гуманітарних наук комунального вищого навчального закладу «Вінницька академія неперервної освіти». Вінниця, Україна.

Любченко Надія Василівна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту освіти та права Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Мамедзаде Афет Джалал, аспірант з програми доктора філософії, викладач Гянджинського державного університету. Гянджа, Азербайджан.

Махмудова Кєнұль Фаїг, доктор філософії з педагогіки, доцент Азербайджанського державного педагогічного університету. Баку, Азербайджан.

Рябокoнь Ольга Володимирівна, кандидат географічних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи комунального вищого навчального закладу «Вінницька академія неперервної освіти». Вінниця, Україна.

Садихова Міная Інтігам, докторант з програми доктора філософії; викладач Бакинського славистичного університету. Баку, Азербайджан.

Сіданіч Ірина Леонідівна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Сорочан Тамара Михайлівна, доктор педагогічних наук, професор, директор Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Ткачук Ганна Сергіївна, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри хімії та хімічної інженерії Хмельницького національного університету. Хмельницький, Україна.

Федорець Василь Миколайович, кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна; доцент кафедри педагогічних наук, професійної та початкової освіти Комунального закладу вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти». Вінниця, Україна.

Чижевський Борис Григорович, кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник відділу економіки та управління загальною середньою освітою Інституту педагогіки НАПН України; Заслужений працівник освіти України. Київ, Україна.

Штангей Світлана Василівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Information about the authors

Sevda Abuzarli, PhD student in pedagogy, Senior Lecturer at the faculty of Philology at Azerbaijan University of Languages. Baku, Azerbaijan.

Arzu Bakhshaliyeva, PhD student from the Doctor of Philosophy program, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan. Baku, Azerbaijan.

Olena Bilonozhko, director Kremenchuk gymnasium N 1 Kremenchuk City Council Kremenchuk District Poltava Region. Kremenchuk, Ukraine.

Tatiana Branitska, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, The Head of the Department of Pedagogical Sciences, Professional and Primary Education, practicing psychologist of Communal Higher Educational Institution "Vinnytsia Academy of Continuing Education". Vinnytsia, Ukraine.

Boris Chyzhevskiy, Candidate of Pedagogical Sciences, leading researcher Department of Economics and General Secondary Education Management Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; Honored Education Worker of Ukraine. Kyiv, Ukraine.

Vasyl Fedorets, candidate of medical sciences, associate professor, associate professor of the Department of Pedagogy, Administration and special education Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine; Associate Professor of the Department of Pedagogical Sciences, Professional and Primary Education of the Communal Institution of Higher Education "Vinnytsia Academy of Continuing Education". Vinnytsia, Ukraine.

Farida Huseynova, Ph.D. English language teacher and Head Specialist of Innovation Center Azerbaijan State Pedagogical University. Baku, Azerbaijan.

Iya Kaminskya, PhD (psychological sciences), senior lecturer of the Department of Languages Studies of Bogomolets National Medical University. Kyiv, Ukraine.

Lyubov Kartashova, doctor of pedagogical sciences, professor, professor department of open educational systems and informational and communication technologies Postgraduate Education Central Institute SIHE «University of Education Management». Kyiv, Ukraine.

Oksana Klochko, Doctor Habilitation of Pedagogical Sciences, Full Professor, Professor of the Department of Mathematics and Informatics Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Vinnytsia, Ukraine.

Aytekin Kuliyeva (Mehdiyeva), Doctoral student of Azerbaijan Language University. Baku, Azerbaijan.

Valentyna Kushnir, PhD (pedagogics), senior lecturer of the Department of Languages Studies of Bogomolets National Medical University. Kyiv, Ukraine.

Mykola Kyrychenko, Habilitated Doctor in Philosophy, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, rector of SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Nadiia Liubchenko, candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, associate professor of the Department of Public Administration and Management Education Central Institute of Postgraduate Education SIHE «University of Management Education». Kyiv, Ukraine.

Nataliya Logutina, PhD in Pedagogy, Associate Professor of the Department of Philology and Humanitarian Sciences of Communal Higher Educational Institution "Vinnytsia Academy of Continuing Education". Vinnytsia, Ukraine.

Konul Mahmudova, Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor Azerbaijan State Pedagogical University. Baku, Azerbaijan.

Afet Mammadzade, PhD student from the Doctor of Philosophy program, teacher of Ganja State University. Ganja, Azerbaijan.

Olga Ryabokon, PhD in geographical sciences, Associate Professor, Vice-Rector of Scientific and Pedagogical work, of Communal Higher Educational Institution "Vinnytsia Academy of Continuing Education". Vinnytsia, Ukraine.

Minaye Sadikhova, PhD student from the Doctor of Philosophy program; Teacher of Baku Slavic University. Baku, Azerbaijan.

Svitlana Shtangei, candidate of pedagogical sciences, associate professor Department of Pedagogy, Administration and special education Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Iryna Sidanich, Doctor of Sciences in Pedagogy, professor, professor of Department of Pedagogy, Administration and special education Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Tamara Sorochan, doctor of pedagogical sciences, professor, director of Postgraduate Education Central Institute SIHE «University of Education Management». Kyiv, Ukraine.

Hanna Tkachuk, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Chemistry and Chemical Engineering, Khmelnytskyi National University. Khmelnytskyi, Ukraine.

Hanna Vyshnevskya, methodist of the highest category of the educational and methodological department Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Farahim Zeynalov, Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate professor of Azerbaijan State Pedagogical University; Honored artist. Baku, Azerbaijan.

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-10-25](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-10-25)

UDC 37.091.33-028.16:811.111

Sevda Abuzarli,

PhD student in pedagogy,

Senior Lecturer at the faculty of Philology at

Azerbaijan University of Languages.

Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0000-0001-9408-3203>

sevdaabuzerli@yahoo.com

WAYS OF IMPROVING STUDENTS' COMMUNICATION-ORIENTED ORAL SPEECH SKILLS IN ENGLISH (THROUGH AUTHENTIC MATERIALS)

Abstract. The presented article briefly examines the problems that first and second course students confront while speaking. The article emphasises that English has become a fashionable language to learn in Azerbaijan in the past decades. First course students know grammar rules well enough and they possess rich vocabulary also. Yet most students (not all of them, of course) are unable to take part in simple conversations either with a teacher or with each other. The lack of self-confidence in students lead them to express their view points in Azerbaijani. The presented paper emphasizes the importance of the use of authentic materials to improve first and second course students' communication-oriented skills in English. It is indicated in the paper that according to the requirements of the communicative approach, the usage of authentic texts and language materials in the English language lesson are better than the presentation of artificial texts. Speaking is the productive use of language and improving students' speaking skills which is considered to be the most difficult part of language teaching and is directly connected with motivation, communicative exercises, listening activities. In the article, it is stated that habit forming provides an excellent incentive so speak English fluently. With regard to the selection of authentic materials, the interests of the students should be taken into consideration. Those authentic materials should be presented to the students that meet their needs and requirements. In addition, the article outlines the types of authentic materials. Teachers are encouraged to use all the types authentic materials in class. Authentic reading and listening materials used in English classes and the activities to be carried out on them are also grouped. The paper points out that authentic materials have become an important element of the English language lessons

noting that students should use them in English more often in the contexts in which real oral speech occurs naturally than in the context in which artificial speech occurs. Therefore, it is important to use authentic materials in the process of teaching English.

Key words: language learning; authentic materials; language teaching methods; motivation; newspaper articles; listening activities; learner independence.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. We have to confess that English became a 'lingua franca' many years ago. There have been many various reasons why English is considered the new universal, international language. "Journal of the IATEFL SIG" explains it like: "The English language has gradually imposed itself as a 'global language', as a language capable of being assumed and understood in every part of the world and by people of all cultures, religions, and social status. This is, no doubt, to two main factors: the growing capability of modern man to move around the planet and the unstoppable advance of new technologies, which precise new terms and idioms to go about defining and baptizing this range of different elements that so far did not exist and that are becoming part of our new daily universe" [1, p. 5].

But it is not the reason why English is so popular in Azerbaijan. The reason why English is so popular in Azerbaijan may be explained as follows: after the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan gained its independence in 1991. Since that time, our country has been developing its international relations with other countries not through the Russian language, but mainly through the English language. That is why English has become very fashionable foreign language in Azerbaijan. Foreign companies, student exchange programmes and other factors influenced on our education system also. However, because of our country's economic growth, the English language plays an important role in the business sector, in the workplace, and especially in high education. Developing students' communicative ability is vital for achieving success in their professional career. Thus, there is an urgent need to produce competent, qualified users of English.

Analysis of major research and publications. D. Nunan explains the authentic language material as "any material which has not been specifically produced for the purposes of language teaching" [2, p. 54]. In general, which texts are more appropriate for students learning English, whether texts are authentic or not has often become a topic of discussion. "That is because people have worried about more traditional language-teaching materials which tended

to look artificial and to use over-simplified language which any native speaker would find comical and untypical” [3, p. 68].

Referring to the book “The practical study of languages” published in 1899 by Henry Sweet, one of the prominent linguists at the end of the 19th century, A. Gilmore pointed out that the use of authentic materials in the teaching of foreign languages has a long history and wrote: ...The artificial systems, on the other hand, tend to cause incessant repetition of certain grammatical constructions, certain elements of the vocabulary, certain combinations of words to the almost total exclusion of others which are equally, or perhaps even more, essential” [4, p. 97].

However, in the 20th century, the dominant language theories of the time, which created some language teaching methods, such as the audio-legal method, led to the widespread use of fictitious materials, which A. Howatt called the “cult of materials” [5, p. 267]. In the 1970s, the question of textual authenticity reappeared against the background of polemics between N. Chomsky (1965) and D. Haymes (1972) and this was due to the fact that the scope of communicative competence was more extensive than language structures and contextualized communication than prevailed over the form.

This trend led to the use of authentic texts in English language teaching, which continues today and is valued not for its linguistic form, but for the ideas it presents. By taking advantage of these criteria, it is possible to say whether a text is authentic or not, referring to the source of the discourse and the context in which the text was created. From these brief summaries, we can see that the concept of authenticity is reflected either in the text itself, in the participants, in the social or cultural situation and goals of the act of communication, or in a combination of all these features.

While considering the difference of the above mentioned opinions related to authenticity, it is better to define “an authentic text is a stretch of real language, produced by a real speaker or writer for a real audience and designed to convey a real message of some sort” [6, p. 13]. We also consider this to be a more suitable option. We should not forget that authentic materials are not limited to articles taken from newspapers and magazines. Songs, television programs and films, radio and podcasts, leaflets, menus – everything written in English is considered to be an authentic material.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The *purpose* of the research is to group types of authentic materials that develop students’ communication-oriented oral speech skills and to deal with

the activities that can be performed based on those materials.

The **tasks** of the study may be described as follows:

- to analyse the relevant scientific literature;
- to group types of authentic materials;
- to describe the activities that can be performed with the help of authentic materials.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Since communicative language teaching emphasizes the study of words that are used in a real context and are useful for the current period, the problem of the authenticity of materials presented to students in the process of English language teaching is still an actual issue.

We would like to re-emphasize an issue known to all of us and say that as a result of using language materials out of the real context during the lesson, students cannot effectively apply the language materials and grammar rules they have learned in the process of communication. Since students are being prepared for real communication, the use of authentic teaching materials is a necessary requirement. It is possible to develop students' communication-oriented oral speech skills in English when students work with authentic materials and perform various operations on them.

If we consider that any written or recorded by a native speaker is authentic regardless of the year of writing and speaking, then we can divide authentic texts into two groups:

- a) linguistically authentic material;
- b) authentic material in terms of time.

Clarifying this idea, we can say that in terms of time, even an article published last week may not be considered authentic, because time does not stand still and developing events replace each other. Linguistically, that material is authentic and it is acceptable to work on it in class. "A video drama which contained 5-minute episodes would not, therefore, be authentic in terms of typical TV programs, but it would be pedagogically practical and efficient in terms of language comprehension" [7, p. 85].

M. Breen divides authenticity itself into four types. "The four types of authenticity within language teaching are as follows:

1. Authenticity of the texts which we may use as input data for our learners.
2. Authenticity of the learner's own interpretations of such texts.
3. Authenticity of the tasks conducive to language learning.

4. Authenticity of the actual social situation of the language classroom [8, p. 68].

By the authenticity of the text, the author means the authentic qualities of the text. In the context of language learning, authentic texts are any source of data which will serve as a means to help learners to develop an authentic interpretation.

The authenticity of the learner's own interpretations refers to the ability of learners to interpret the meaning in the text as the native speaker would interpret it in real life.

Authenticity of the tasks refers to tasks selected to engage learners in authentic communication.

Authenticity of the actual social situation of the language classroom means that language learners in the classroom have the opportunity to experience the social and interpersonal distribution of language learning content, and the discovery of the most effective tools and strategies for dividing and solving problems with such content [8, p. 68].

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Regarding the selection of authentic materials in developing students' oral speaking skills in English, S. Berardo considers it appropriate to select authentic texts based on the following factors: suitability of content, exploitability, readability and presentation. A teacher who chooses an authentic material based on these factors should find answers to questions that include those factors:

«Suitability of Content:

- Does the text interest the student?
- Is it relevant to the student's needs?
- Does it represent the type of material that the student will use outside of the classroom?

Exploitability:

- Can the text be exploited for teaching purposes?
- For what purpose should the text be exploited?
- What skills/strategies can be developed by exploiting the text?

Readability:

- Is the text too easy/difficult for the student?
- Is it structurally too demanding/complex?
- How much new vocabulary does it contain? Is it relevant?

Presentation:

- Does it “look” authentic?
- Is it “attractive”?
- Does it grab the student’s attention?
- Does it make him want to read more?» [9, p. 63].

As it seen, S. Bernardo emphasizes the importance of taking into account the student's interests when choosing an authentic material and making sure that the authentic material matches the needs and abilities of the student.

Among these criteria used to select an authentic material to use in the classroom, suitability of content is considered the most important factor because the presented authentic reading materials should arouse students' interest, meet their needs, and motivate them. Exploitability refers to the methods used to develop the reading competence of learners, while readability incorporates the difficulty and complexity of the text. The authentic material should not contain a large number of difficult words and sentence structures. The material should match the English level of the language learners. Otherwise, it may demotivate students and slow down the learning process.

McGrath suggests the following eight criteria to consider while selecting appropriate authentic texts:

- Relevance to course book and learners' needs.
- Topic interest.
- Cultural fitness.
- Logistical considerations.
- Cognitive demands.
- Linguistic demands.
- Quality.
- Exploitability [10, p. 251].

Other authors argue that authentic texts should be relevant to students' experiences. In addition, the characteristic of developing students' competencies (skills) and the use of authentic text for educational purposes is an indicator of its suitability for learning. Finally, “the language, structure and lexical complexity of the authentic text determine its readability” [11, p. 459–473].

S. Berardo also points out that teachers should consider two other important criteria while choosing authentic materials: variety and presentation. Using different texts helps make reading assignments more interesting. According to him, the presentation of authentic materials is the main element to attract the attention and interest of learners [9, p. 60–69].

RESULTS OF THE RESEARCH / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Summarizing all the above mentioned, we can suggest the following criteria and factors to be taken into account while selecting authentic materials:

1) while presenting authentic materials (reading, listening and video materials), their topics and type of text should be taken into account. Students should not always read factual encyclopedia type texts, we should also introduce them short stories, business letters and newspaper articles, small interviews. Organizing discussions, especially after reading or listening material, is useful in terms of developing students' communication-oriented speaking skills. "If they are all business people, the teacher may well want to concentrate on business texts that. If they are science students, reading scientific texts may be a priority. But if, as is often the case, they are a mixed group with differing interest and careers, a more varied diet is appropriate. Among the things the teacher might want them to read are magazine articles, letters, stories, menus, advertisements, reports, play extracts, recipes, instructions, poems, and reference materials" [3, p. 69].

2) authentic materials should be selected according to students' English level and interest. It is pedagogically wrong to bring all the materials that we consider authentic to the classroom. "However, if you give low-level students a copy of The Times or The Guardian (which are certainly authentic for native speakers), they will probably not be able to understand them at all. There will be far too many words they have never seen before, the grammar will be (for them) convoluted and the style will finish them off" [3, p. 68]. That is why authentic materials should be carefully selected or adapted to the students' level of linguistic knowledge. Otherwise, it will lead to demotivation of any student. Therefore, there should be a balance between the language of the authentic material and the students' skills and interests.

There are some authentic materials such as menus, manuals, time-tables, etc. students at the beginning level understand them to some extent and can apply them where appropriate. But when it comes to prose works, we can offer students works written or adapted for their level.

For students it is essential to learn how to successfully manage during communication, it is necessary to know what real models native speakers use in that situation. While working with these materials, students perform not only the tasks required from them, but also they make new meanings for themselves, new discoveries about the way of life of foreign countries with great interest. Such texts foster a sense of tolerance towards other cultures.

3) while choosing authentic materials, the volume of that material should

be taken into account. Boring and long dialogues cannot be considered suitable for the lesson either as reading or listening material. If what the interlocutors are talking about does not interest the student, is not appropriate for their age and knowledge level, no matter how authentic it is or how much the students listen, there is nothing for them to learn. It's just a waste of time.

Another problem in the presentation of authentic materials is related to the teacher's ability to effectively benefit from that authentic material. The teacher should not consider his work finished by suggesting an authentic material to be read or listened to in the teaching process. By conducting practical work on both authentic reading and listening materials, the teacher should be able to make the lesson interesting and develop students' communication-oriented oral speech skills.

Authentic materials can be divided into the following three types:

1. Authentic listening materials, such as radio news, cartoons, songs, etc.
2. Authentic visual materials, such as street signs, magazines and newspapers pictures, post cards, etc.
3. Authentic printed materials, such as sports reports, newspapers, restaurant menus, train tickets, etc. [10, p. 251].

In another source, this list is more extensive: "There are two main categories of authentic materials – print and auditory. ...Some examples of the many types of authentic print materials include:

- Utility bills.
  - Packing slips.
  - Order forms.
  - ATM screens.
  - ATM receipts.
  - Web sites.
  - Street signs.
  - Coupons.
  - Traffic tickets.
  - Greeting cards.
  - Calendars.
  - Report cards.
  - TV guides.
  - Food labels.
  - Magazines.
  - Newspapers
- Examples of authentic auditory materials include.
- Phone messages.

- Radio broadcasts.
- Podcasts.
- E-books.
- Movies.
- Videos and DVDs.
- Television programs” [12].

Of course, using all or most of these listed materials in class may result in deviation from the lesson program provided in the syllabus. That is why we decided to group the authentic reading and listening materials and the types of activities to be carried out on them in the following way:

1. *Short dialogues* – the use of authentic short dialogues is of special importance in the process of developing students’ communication-oriented oral speech skills in English. Dialogues, which are considered to be real examples of real foreign language speech, increase the effectiveness of the learning process by reflecting the elements of communicative competence in the communication process, because they are the product of the real speech and culture of the native speakers, and when brought to the audience, they become a reflection of the socio-cultural environment of that country. Memorizing and retelling dialogues is a traditional language learning technique. But on the contrary: «learners can be asked to perform the dialogue in different ways: in different moods (sad, happy, irritated, bored, for example); in different role-relationships (a parent and child, wife and husband, wheelchair patient and nurse, etc.). Then the actual words of the text can be varied: other ideas substituted (by teacher or learners) for “shopping” or “it’s stopped raining”, and the situation and the rest of the dialogue adapted accordingly. Finally, the learners can suggest a continuation: two (or more) additional utterances which carry the action further» [13, p. 132].

2. *Short stories* are a type of activity aimed at reading. A person can read to gain information, to increase their knowledge, or for pleasure. If students are not interested in reading, giving them short and easy stories to read has a positive effect, because when the meaning of reading materials is understood, it is possible to organize students’ interactive activities on them in a more organized and efficient manner. At this point, even funny stories or anecdotes can be recommended, as students read them enthusiastically. In addition, reading easy and funny material encourages students to read more difficult material. After a certain time, teachers can ask them to read more difficult stories. “Just as we can claim that extensive reading helps students to acquire vocabulary and grammar and that, furthermore, it make students better

readers...” [14, p. 228].

It is better if teachers empower students to choose reading materials by themselves. The plan of the reading lesson by stages, the questions to be asked should be prepared in advance.

Most books classify the levels of reading lessons as follows:

- 1) Pre-reading activities;
- 2) While reading activities;
- 3) Post reading activities.

Or:

- 1) Pre-reading activities;
- 2) First reading;
- 3) Second reading;
- 4) Post reading activities [15], [16].

The purpose of presenting pre-reading activities is to arouse students' interest in the reading material and encourage them to read. These tasks help students focus on the reading material. As a pre-reading activity, the best and most common method is to tell students the title of the story and ask them what they think the story will be about. Tasks performed before reading play a major role in the development of students' guessing and logical prediction skills.

While reading activities help students to work carefully on the reading material. Therefore, in order to focus students' attention on the reading material, teachers ask them to perform certain tasks, for example, finding a synonym / an antonym of a given word from the text, finding words and phrases in the text according to the definition, etc.

It is inadmissible to be satisfied with conducting analytical work on the reading material. Discussing the reading material should definitely become a part of the lesson because students' participation in the discussion allows them to improve their communication skills in English. The main goal of our research is to develop students' communication-oriented oral speech skills, which is more effective through pre-reading and post-reading tasks. These activities teach students the habit of maintaining communication, help them express their thoughts on the reading material and make connections between the material and their own lives.

3. *Newspaper articles.* The application of newspaper materials to the language teaching process creates interactivity in the class, increases students' worldview. All the activities performed in reading short stories can also be performed while reading articles. In addition, teachers may ask students to write short essays on any event, either real or fictional.

4. *Songs*. Special importance should be given to the issue of developing students' communication-oriented oral speech skills through listening comprehension. In this case, songs are the best tool, because music has a positive effect on human emotions and creates enthusiasm. The song should be selected in advance, activities and questions to be performed while listening should be prepared in advance, in short, a short plan of the lesson should be drawn up to ensure the sequence of the lesson.

Students should be aware of the theme of the song they are going to listen to. For this reason, pre-listening questions are of great importance to focus students' attention on the song. The teacher should encourage and direct students' maintaining communication through consistent and related questions. On the basis of these questions, students determine what and why they will listen to, and they understand the theme of the song more quickly.

While listening some activities, for example marking correct/wrong answers, filling in missing words, sequencing mixed lyrics, correcting words that do not match the text, etc. can be done.

After listening to the song, answering questions, narrating the short content of the song, drawing conclusions, narrating any story connected the song and other activities may be performed. While doing such activities, students express their opinions by making sentences of various constructions (simple and complex) and improve their own communication-oriented oral speech skills by referring to their previously acquired lexical and grammatical knowledge. Besides, as J. Harmer pointed out: «they can write stories based on the mood of the music they hear, or to more than one piece of music and discuss with each other what mood the music describes, what “colour” it is, where they would like to hear it, and who with» [14, p. 242].

5. *Short videos*. Videos are the best source of authentic spoken language. Activities based on short videos are almost identical to activities applied in reading and listening comprehension classes. Of course, teachers trying to make their lessons different and colorful prefer other methods, such as discussing the watched passage by “freezing” the image, asking students what can happen next. “Almost everything we have said about listening applies to video too” [3, p. 108].

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Summarizing all the above mentioned, we can point out two main reasons for exposing students to authentic: firstly, inauthentic materials, i.e.

“invented materials”, have different characteristics from authentic materials in a certain sense. Since they include the linguistic features of written speech compared to oral speech, they do not train students to communicate, either in class or outside of class, because the elements of real communication are not manifested in inauthentic texts.

The second advantage of using authentic materials is that students are able to apply the learned grammatical and lexical knowledge not only in the learning process, but also in the environment outside the classroom.

Considering that students benefit from English more in contexts where real oral speech occurs naturally than in contexts where written speech occurs, then usage of authentic materials during English language learning should become an important element of the lesson.

Prospects for further research in this direction. The presented paper emphasizes the importance of the use of authentic materials to improve first and second course students’ communication-oriented skills in English. It is indicated in the paper that according to the requirements of the communicative approach, the usage of authentic texts and language materials in the English language lesson are better than the presentation of artificial texts. With regard to the selection of authentic materials, the interests of the students should be taken into consideration. Those authentic materials should be presented to the students that meet their needs and requirements. In addition, the article outlines the types of authentic materials. Teachers are encouraged to use all the types authentic materials in class.

Authentic reading and listening materials used in English classes and the activities to be carried out on them are also grouped. The paper points out that authentic materials have become an important element of the English language lessons noting that students should use them in English more often in the contexts in which real oral speech occurs naturally than in the context in which artificial speech occurs. Therefore, it is important to use authentic materials in the process of teaching English.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] M. M. De Hurtado, A. O. Gullon, A. U. Munoz, «Lexico-Semantic Features of English in Tourism as a Universal Language», *Journal of the IATEFL SIG.*, is. 30, 2007.
- [2] D. Nunan, *Designing tasks for the communicative classroom*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

- [3] J. Harmer, *How to teach English*. Harlow: Addison Wesley Longman Limited, 2004.
- [4] A. Gilmore, «Authentic materials & authenticity in Foreign Language Learning», *Language Teaching*, vol. 40, is. 2, p. 97–118, 2007.
- [5] A. P.R. Howatt, *A history of English Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press, 1984.
- [6] K. Morrow, «Authentic texts and ESP», in *English for Specific Purposes*. London, England: Modern English Publications, 1977, p. 13–16.
- [7] *Methodology in Language Teaching: an anthology of current practice*; J. C. Richards, W. A. Renandya, Ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- [8] M. Breen, «Authenticity in the language classroom», *Applied Linguistics*, num. 6, p. 60–70, 1985.
- [9] S. Berardo, «The use of authentic materials in the teaching of reading», *The Reading Matrix*, vol. 6, num. 2, p. 60–69, 2006.
- [10] H. A.A. Rashid, M. H.A. Rashdi, «The Effect Of Using Authentic Materials In Teaching», *International Journal of Scientific & Technology Research*, vol. 3, is. 10, p. 249–254, 2014.
- [11] S. Bacon, M. Finneman, «A study of attitudes, motives, and strategies of university foreign language students and their disposition to authentic oral and written input», *Modern Language Journal*, vol. 74, num. 4, p. 459–473, 1990.
- [12] «What are authentic materials?», *Calporo, Professional Development: Fact sheet*, No 1, 2007. [Online]. Available: <https://is.gd/LNZaya> Application date: Jul. 05, 2023.
- [13] P. Ur, *A Course in Language Teaching. Practice and theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- [14] J. Harmer, *The Practice of English Language Teaching*. Longman: Pearson Education Limited, 2001.
- [15] D. A. Ismailova, *Teaching English as a Foreign Language*. Baku, Azerbaijan: Moutarjim, 2011.
- [16] Steps to Success. A starter pack for newly qualified teachers. *British Council*, 2006.

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНО-ОРІЄНТОВАНОГО УСНОГО МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ (ЗА АВТЕНТИЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)

Абузарлі Севда Закір,

аспірант, старший викладач англійської мови
філологічного факультету
Азербайджанського університету мов.
Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0000-0001-9408-3203>
sevdaabuzerli@yahoo.com

Анотація. У статті коротко розглядаються проблеми, з якими стикаються студенти першого та другого курсу під час мовлення. Підкреслюється, що за останні десятиліття англійська мова стала модною для вивчення в Азербайджані. Студенти першого курсу достатньо добре знають правила граматики, а також мають багатий словниковий запас. Проте більшість учнів (звичайно, не всі) не можуть брати участь у простих розмовах ні з учителем, ні між собою. Відсутність у студентів впевненості в собі змушує їх висловлювати свою точку зору азербайджанською мовою. Представлена стаття підкреслює важливість використання автентичних матеріалів для вдосконалення комунікаційних навичок студентів першого та другого курсу англійською мовою. У роботі зазначено, що згідно з вимогами комунікативного підходу використання автентичних текстів і мовних матеріалів на уроці англійської мови краще, ніж подання штучних текстів. Говоріння – це продуктивне використання мови та вдосконалення мовленнєвих навичок учнів, що вважається найскладнішою частиною навчання мови і безпосередньо пов'язане з мотивацією, комунікативними вправами, аудіюванням. У статті стверджується, що формування звички є чудовим стимулом, тому вільно розмовляйте англійською. При відборі автентичних матеріалів слід враховувати інтереси студентів. Студентам мають бути представлені ті автентичні матеріали, які відповідають їхнім потребам і вимогам. Крім того, у статті окреслено види автентичних матеріалів. Вчителям рекомендується використовувати на уроці всі види автентичних матеріалів. Також згруповано автентичні матеріали для читання та аудіювання, які використовуються на уроках англійської мови, а також дії, які необхідно виконувати з ними. У роботі вказується, що автентичні матеріали стали важливим елементом уроків

англійської мови, зазначаючи, що учні мають використовувати їх англійською мовою частіше в контекстах, в яких справжнє усне мовлення відбувається природним чином, ніж у контексті, в якому відбувається штучне мовлення. Тому в процесі навчання англійської мови важливо використовувати автентичні матеріали.

Ключові слова: вивчення мови; автентичні матеріали; методи навчання мови; мотивація; газетні статті; аудіювання; самостійність учня.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] M. M. De Hurtado, A. O. Gullon, A. U. Munoz, «Lexico-Semantic Features of English in Tourism as a Universal Language», *Journal of the IATEFL SIG*, is. 30, 2007.
- [2] D. Nunan, *Designing tasks for the communicative classroom*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- [3] J. Harmer, *How to teach English*. Harlow: Addison Wesley Longman Limited, 2004.
- [4] A. Gilmore, «Authentic materials & authenticity in Foreign Language Learning», *Language Teaching*, vol. 40, is. 2, p. 97–118, 2007.
- [5] A. P.R. Howatt, *A history of English Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press, 1984.
- [6] K. Morrow, «Authentic texts and ESP», in *English for Specific Purposes*. London, England: Modern English Publications, 1977, p. 13–16.
- [7] *Methodology in Language Teaching: an anthology of current practice*; J. C. Richards, W. A. Renandya, Ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- [8] M. Breen, «Authenticity in the language classroom», *Applied Linguistics*, num. 6, p. 60–70, 1985.
- [9] S. Berardo, «The use of authentic materials in the teaching of reading», *The Reading Matrix*, vol. 6, num. 2, p. 60–69, 2006.
- [10] H. A.A. Rashid, M. H.A. Rashdi, «The Effect Of Using Authentic Materials In Teaching», *International Journal of Scientific & Technology Research*, vol. 3, is. 10, p. 249–254, 2014.
- [11] S. Bacon, M. Finneman, «A study of attitudes, motives, and strategies of university foreign language students and their disposition to authentic oral and written input», *Modern Language Journal*, vol. 74, num. 4, p. 459–473, 1990.
- [12] «What are authentic materials?», *Calporo, Professional Development: Fact*

sheet, No 1, 2007. [Online]. Available: <https://is.gd/LNZaya> Application date: Jul. 05, 2023.

- [13] P. Ur, *A Course in Language Teaching. Practice and theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- [14] J. Harmer, *The Practice of English Language Teaching*. Longman: Pearson Education Limited, 2001.
- [15] D. A. Ismailova, *Teaching English as a Foreign Language*. Baku, Azerbaijan: Moutarjim, 2011.
- [16] Steps to Success. A starter pack for newly qualified teachers. *British Council*, 2006.

Стаття надійшла до редакції
06 липня 2023 року

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-26-43](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-26-43)

UDC 371.26; 37.012

Arzu Bakhshaliyeva,

PhD student from the Doctor of Philosophy program,

Institute of Education of the Republic of Azerbaijan.

Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0009-0008-9293-2345>

arzubaxseliyeva555@gmail.com

METHODS AND MEANS USED IN SUMMATIVE ASSESSMENT

Abstract. There are various models of assessment of student achievement in school practice. The most common among them is the assessment by results. Modern education in a managerial sense evaluates the activities of pedagogical workers, educational institutions and the system based on the dynamics of the development of the learning outcomes of learners. It is possible to carry it out only if there is a database of information collected during an objective assessment of training achievements. Ensuring the objectivity of the assessment of training achievements allows you to plan and manage educational activities at the enterprise on a scientific basis. And this does not happen suddenly or on command. This is possible during the emergence of new managerial thinking and its application in the learning process. This is because student achievement assessment is one of the key factors for improving management efficiency at all levels of the education system. For an objective assessment of student achievements, the summative assessment should be based on clearly given criteria, the results of which should allow analyzing the relevant learning indicators. Intra-school assessment of student achievements in secondary schools in modern times is one of the urgent problems of theoretical and pedagogical practice. Measuring the quality of education and the results of activity at different stages of development of society, as well as analyzing the results of the measurements, have always been the main point of interest of pedagogic scientists and methodologists. If the theoretical side of the problem attracted the attention of the researchers of this field more, the quality level of education in general education schools and the accessibility of the mechanism of evaluation of student achievements caused the concern of education managers and educators. Therefore, in order to successfully implement the important goals facing secondary

schools from the perspective of modern requirements, it is necessary to create a new legal normative base in the field of summative assessment of student achievements, to organize training courses that serve to increase the level of professionalism and pedagogical skills of school leaders and teachers in this field, to prepare methodological recommendations and other turns the successful solution of important issues into demand. In such approaches, the need to develop new, reliable and scientifically based evaluation mechanisms for the purpose of accurate and objective measurement of student achievements in general education schools, as well as the evaluation of the school's activity, emerges as the need of the day. For this purpose, first of all, the study of scientific and theoretical approaches in the field of summative assessment of student achievements, the essence, content, goals and tasks of summative assessment have been systematically investigated, its possibilities have been revealed and the ways of effective use of those possibilities have been determined. From the analysis of theoretical-pedagogical and methodological literature it follows that in Azerbaijan and foreign practice there was no systematic research on summative assessment of student achievement in secondary schools. It is impossible to obtain reliable information about the quality level of education in schools without using purposeful, systematic and scientifically-pedagogical approaches to the summative assessment of students' learning achievement in secondary schools.

Key words: student achievement; summative assessment; evaluation objective; pedagogy; teacher.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. As a logical result of the Educational Reform program approved by the Great Leader Heydar Aliyev in 1999, new educational programs (curricula) began to be implemented in the 1st grades of secondary schools starting from 2008. The introduction of new educational programs (curricula) made it necessary to conduct an intra-school assessment of student achievements with a new mechanism. As a result of this necessity, by the decision of the Cabinet of Ministers dated January 13, 2009, No.09, the concept of assessment in the general education system of the Republic of Azerbaijan was approved. The concept specifically mentions taking into account not only the cognitive (mental) activity of students in modern assessment activities, but also the quality indicators and the level of use of knowledge mastered by them.

The concept shows that the final assessment is the main tool for assessing the progress achieved by students in the direction of mastering the standards. At the same time, one aspect of summative assessment is specifically highlighted in this historical document. It is reported that the main aspect of summative assessment is to reveal to what extent the learners have acquired the ability to apply what they have learned.

In order to ensure the practical application of the concept, the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan has prepared the "Rules for conducting intra-school assessment in secondary schools". It was decided to use all three intra-school assessments of students' achievements in both documents, including diagnostic, formative and summative. Summative assessment of student achievements is understood as revealing and comparing the results of training of schoolchildren at one or another stage of training activity with the requirements set by state educational standards and programs. Consequently, the summative assessment is a measure of the level of the student's learning achievements, the quality of his knowledge, compliance with the normative ones.

The result of the summative assessment is analyzed, the student's existing knowledge, the skills and habits he shows are evaluated. The teacher makes appropriate adjustments at future stages of his own learning activity in accordance with the level of knowledge of the student. In traditional school practice, the objectivity of assessing student achievements is considered only from this position. The goal of summative assessment of student achievement is not only to measure the level of knowledge of students, but also to clarify the reasons for lagging in training, and on its basis to predict the future educational activities of schoolchildren.

Different participants in the summative assessment process are interested in different data. It consists in what purposes the results of the summative assessment will be used. For example, students learn to compare their results with other classmates, as well as to detect deficiencies in their knowledge and skills. Graduates evaluate their own achievements in comparison with other fellows in order to determine further educational paths. Teachers use this information in streamlining gaps in the development of students in the class where he teaches. Based on the results of the summative assessment, the teacher and the school administration reveal the need to ensure an individual approach to students in the learning process, to which student there is a need for repeated clarification of educational materials.

Similar information at the school level allows designing purposeful work to improve the quality of training. It is important to plan the activity of subject

method combinations in order to clarify the content that is difficult to master and solve them successfully.

There are various models of assessment of student achievement in school practice. The most common among them is the assessment by results. Modern education in a managerial sense evaluates the activities of pedagogical workers, educational institutions and the system based on the dynamics of the development of the learning outcomes of learners. It is possible to carry it out only if there is a database of information collected during an objective assessment of training achievements. Ensuring the objectivity of the assessment of training achievements allows you to plan and manage educational activities at the enterprise on a scientific basis. And this does not happen suddenly or on command. This is possible during the emergence of new managerial thinking and its application in the learning process. This is because student achievement assessment is one of the key factors for improving management efficiency at all levels of the education system.

For an objective assessment of student achievements, the summative assessment should be based on clearly given criteria, the results of which should allow analyzing the relevant learning indicators.

Intra-school assessment of student achievements in secondary schools in modern times is one of the urgent problems of theoretical and pedagogical practice. Measuring the quality of education and the results of activity at different stages of development of society, as well as analyzing the results of the measurements, have always been the main point of interest of pedagogic scientists and methodologists. If the theoretical side of the problem attracted the attention of the researchers of this field more, the quality level of education in general education schools and the accessibility of the mechanism of evaluation of student achievements caused the concern of education managers and educators. Therefore, in order to successfully implement the important goals facing secondary schools from the perspective of modern requirements, it is necessary to create a new legal normative base in the field of summative assessment of student achievements, to organize training courses that serve to increase the level of professionalism and pedagogical skills of school leaders and teachers in this field, to prepare methodological recommendations and other turns the successful solution of important issues into demand. In such approaches, the need to develop new, reliable and scientifically based evaluation mechanisms for the purpose of accurate and objective measurement of student achievements in general education schools, as well as the evaluation of the school's activity, emerges as the need of the day. For this purpose, first of all, the study of scientific and theoretical approaches in the field of

summative assessment of student achievements, the essence, content, goals and tasks of summative assessment have been systematically investigated, its possibilities have been revealed and the ways of effective use of those possibilities have been determined.

Analysis of major research and publications. In recent years, valuable suggestions and considerations have been put forward based on the research conducted by A. Mehrabov [4], Y. Karimov [5], A. Aghayev [1], A. Abbasov [2], F. Sadigov [6], A. Abbasov [3], E. Beylerov [7].

I. Javadov and others on the in-school assessment of student achievements in general education schools, and their results, the results of the research were published in the pedagogical press, but the application of the obtained results was not ensured [8].

Regarding the problems of summative assessment of student achievement, J. Garrison [9], S. Chappuis [10], N. Glazer [11], C. Moss [12], among the US researchers, P. Black [13] from the educational specialists of Great Britain, H. Tekin [14], D. Ozcelik [15] from the pedagogic scientists of Turkey, and others conducted empirical studies and gave valuable opinions about the problem.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The **purpose** of the research is to determine the scientific and pedagogical basis of the work on the summative assessment of student achievements in secondary schools.

To achieve the set goal, the following **tasks** have been put forward:

- determining the nature and content of summative assessment;
- analyzing the scientific-pedagogical literature from the point of view of the problem;
- researching the development history of student achievement assessment models in the practice of foreign countries;
- studying the experience of summative assessment of students' educational achievements in secondary schools;
- preparation of the method of organizing summative assessment in secondary schools;
- identification of methods and tools used in summative assessment;
- identification of didactic requirements for the development of summative assessment tools;
- identification of didactic requirements for the development of summative assessment tools.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Historically, educational researchers have conducted research on what, how and to what extent to teach students in pedagogical practice, and with what methods and means to evaluate their acquired knowledge, skills and habits. What kind of methodical assistance should be provided to teachers in order to provide objectivity in the assessment of students' learning achievements has worried the methodists and is still doing so today. Because the socio-economic changes in the society impose new demands on the school. It makes inevitable that his work is constantly improved, updated in terms of the requirements of the day. According to the modern philosophy of education, the student is the subject of the educational process, he is at the center of the pedagogical process. The main purpose of education in the modern period is to develop logical, critical and creative thinking of students, to form educational skills in them.

Studies show that teachers who use the results of summative assessments of student achievements have a clear idea of how and at what level students acquire knowledge in the learning process, know how to organize the learning process in order to meet the requirements of students and continue to move towards the next goals. Because the summative assessment of student achievements is not a means to reshape the learning process, but to provide the teacher and students with information about the results of their learning activities. The results of the summative assessment can be used to determine the level of quality of education at school or the development of students' knowledge and take further steps. On the other hand, the summative assessment is an indicator of the development of knowledge. That is, the strengths and weaknesses of the training process should be determined based on the data obtained from the assessment of student achievements, and the necessary administrative, pedagogical and methodical measures should be taken to support these aspects. On the basis of this information, appropriate decisions are made that serve to improve the activities of students, teachers and school leaders in the school.

Studying the experience of student achievement assessment used in schools of 9 countries, including Azerbaijan – Great Britain, USA, Finland, Singapore, Japan, Turkey, Russia and Ukraine, allows us to conclude that different assessment models are used in each country to ensure a fair, transparent and objective assessment.

It was determined that the model of student achievement assessment

used in the schools of each country is implemented according to the education policy of that country, and the results of the assessment are used for the development of education.

Different and similar aspects in the organization and implementation of student achievement assessment in these countries have been identified.

In Great Britain, Russia and Ukraine, those who are involved in an additional exam from a certain subject block have the right to choose to take an exam from an additional subject or subjects. In Turkey and Azerbaijan, the final assessment is carried out on specific subjects offered by examiner.

Testing is carried out in Turkey and Azerbaijan, in the UK in writing, in Russia and Ukraine in oral and written form.

Different forms of assessment existed in Azerbaijan at different times. For a more efficient construction of this work, the process has been constantly improved, progressive world experience has been studied, new guidelines, evaluation mechanisms have been developed.

Various considerations have been put forward in the pedagogical press by research scientists on the requirements for assessing student achievement. According to scientists, the organization of assessment on the basis of uniform requirements serves to objectively and transparently measure the knowledge and skills acquired by the student.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The following methods were used in the research process:

- Theoretical analysis. Defended dissertations, published books and booklets, scientific articles related to the problem were reviewed and their attitude was expressed.
- Analysis of school documents. Documents on the evaluation of student achievements in secondary schools, including protocols of the pedagogical council, progressive approaches used in schools to evaluate the educational achievements of students were studied and analyzed.
- Study and generalization of advanced practice. Effective ways of summative assessment of student achievements have been studied, the work experience of school leaders and individual teachers has been investigated.
- Pedagogical observation. The activities of schools on the summative assessment of student achievements were observed, the collected materials were analyzed, grouped and summarized and reflected in separate paragraphs of the dissertation.

- Interview. Interviews were conducted with leading pedagogical workers and teachers to determine the guidance of students on theoretical and experimental issues of the process of assessing educational achievements by teachers.
- Survey. Surveys were conducted with school administrators and teachers to reveal the level of knowledge of theoretical and practical issues of the summative assessment process of students' learning achievements, survey materials were analyzed and summarized and given in the relevant paragraphs of the dissertation.
- Pedagogical experiment. A pedagogical experiment was conducted to prove the truth of the working hypothesis.

RESULTS OF THE RESEARCH / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

As a result of the research, it was established that the correct organization and conduct of summative assessment of pupils' achievements allows to increase the level of knowledge, skills and habits of pupils, improve their cognitive activity, and effectively use the teaching time.

The study showed that almost all teachers consider the assessment of student achievements on the basis of a new mechanism as a success of our modern education. They mostly correctly understood the organization of student achievement assessment, changed the methods and methods of teaching, taking into account the modern requirements for students' knowledge and skills.

As can be seen from the results of the conducted summative assessment, students have no difficulty in reading and understanding the text. In addition, the vast majority of students understand the content of the text they read at a conscious speed. They make it possible to assess the level of fulfillment of students' program requirements, the development of students' oral and written speech. They make a lot of mistakes both in the oral interpretation of the material and in their own written work.

As a result of the introduction of summative assessment, the computational culture, measurement, graphic work skills, the ability to independent thinking in students have significantly increased, spatial imagination has become more accurate. Children have learned to choose more efficient methods of solving issues. Students have developed the ability to independently carry out operations of thinking – comparison, analysis, generalization, abstraction etc.

All this shows that the correct organization of summative assessment of student achievements in schools will allow achieving more successful results.

The following **conclusions** were drawn about the study:

Taking into account the need to improve the system of summative assessment of students' learning achievements in secondary schools, the essence and content of summative in-school assessment were investigated, the system of requirements for the summative assessment of students' learning achievements, the scientific, pedagogical and methodical bases of the goals and tasks of using different types of summative assessment at different stages of the learning process were elaborated.

Summative assessment is a tool that allows you to structure the priorities and methods of the educational process, determine what and how students learn. On this basis, which summarizes the development of students at certain times. summative assessment involves reporting on achievement learning in classroom and school contexts. Summative assessment is carried out in order to study the state of students' learning achievements, scientific, pedagogical and methodological foundations of existing problems on the basis of designing an objective, reliable, transparent and usable assessment in educational institutions. In the current dissertation presented on this basis, the following conclusions were made based on the data obtained from research methods (questionnaire survey, experiment, observation).

A summative assessment of student achievement is essential to measure the progress and performance of students, plan future steps to improve teaching and learning, and prepare appropriate reports.

1) It is clear from the research that summative assessment enables reliable information about student achievements, knowledge and skills acquired by them. This, in turn, helps students become aware of their mistakes, increase their motivation for learning and provide them with the necessary support. At the same time, it is the main tool for teachers to learn about the gaps in the educational process, to carry out appropriate work to solve them, and to the school administration to take appropriate measures to eliminate the shortcomings in the management of the school. Thus, summative assessment serves teachers to evaluate student achievements, choose the right goals in the direction of mastering knowledge, skills, and move towards these goals.

2) Despite the important role of summative assessment in education, the important factor that improves student achievement has not been adequately studied. The reason for this is that the summative assessment is carried out after the end of the teaching. In this case, it becomes less important as a diagnostic tool to detect students who are lagging behind in learning and to guide teachers in timely elimination of their learning difficulties.

Despite these shortcomings, the final assessment plays a key role in education, eliminating the shortcomings in the system. It provides valuable information for teachers to determine the effectiveness of teaching a specific subject, make important decisions and evaluate the effectiveness of general education activities. Summative assessment gives an opinion on the compliance of the general level of learning of students with accepted standards during the academic year and helps teachers to improve their professional level.

3) Based on the results of the conducted research, summative assessment allows teachers and school management to get detailed information about the difficulties faced by students in the learning process, the impact of these difficulties on their knowledge, skills, in a word, learning achievements, whether the learning materials are consistent with the level of understanding of students, the availability and availability of pedagogical technologies, learning strategies. Taking into account all the above, we can say that the summative assessment provides a package of results, which is used to assess whether the corresponding program, strategy, works or not.

4) Both domestic and foreign sources (pedagogical, psychological and methodological literatures) on the summative assessment of student achievement were considered. Summative assessment is an important tool in determining the quality of the learning process, the level of students' assimilation of the current material, the ability to use the acquired knowledge and skills in practice when evaluating the ideas reflected in these sources. In particular, the considered sources allow us to say that summative assessment is a planned and purposeful activity. Organizing the education system in accordance with the demand of the changing world is the main goal facing the modern era. Foreign country practices considered on this basis emphasize the importance of designing the assessment in accordance with the intended purpose, ensuring their stability, reliability, transparency and suitability for use. Thus, the durability of the evaluation is related to the appropriateness of the results added to the evaluation, the use and results based on the evaluation. Highly reliable assessment provides an assessment of relevant aspects of students' academic performance. Reliability in the assessment is important in the correct measurement of the assessment. Thus, a highly reliable assessment ensures that the assessment is accurate and does not depend on a particular appraiser or case of assessment. Transparency in the assessment is related to the degree of accessibility of information about the expected learning outcomes, the criteria to be used during the assessment of students' training qualifications, and the rules applied when making a decision on training. The convenience of using assessment is related to understanding and responding to assessment results among

policymakers, school administrators, teachers, parents, and students. Thus, by ensuring the objectivity of the assessment of student achievement, it is possible to make it timely, understandable, easily interpreted on the part of teachers and students, useful from the point of view of the necessary measure of instruction for the subsequent, intended decision-making and guiding action.

5) It is clear from the research that the quality of the educational process is evaluated by the results obtained from the summative assessment of student achievements. On this basis, the main objective of the educational policy of the state is to achieve the application of effective assessment criteria for improving the quality of teaching and improving student achievement. For this reason, it is believed that the information obtained from the methods used in the study will contribute to a deeper understanding of the situation. Thus, when the results were analyzed, it was clear that the majority of participants (70 %) were informed on the merits of the summative assessment. At the same time, 34 % of participants noted in the summative assessment that the test method is the most reliable in the objective measurement of students' assimilation of current material. From the analysis of the results, it is clear that teachers positively evaluate the introduction of new subject curricula in the educational process. We can note that the assessment of students in a suitable, planned period of time, according to the level of difficulty, is important for the effectiveness of summative assessment. In the study, the importance of informing teachers about the nature of their questions, what is a student portfolio?, what does it consist of?, was reflected. At the same time, it is clear that 78,3 % of teachers took an active part in the trainings organized by the Ministry of Education and organized by these and other organizations in connection with the "Application of new subject curricula", which serves to improve the educational achievements of students. During the application of summative assessment, evaluation of projects, abstracts, writing works, determination of levels of assessment in accordance with standards, preparation of test tasks taking into account difficulty levels, removal of annual assessment were the most frequent difficulties experienced by teachers. And 40,3 % of teachers noted that they tried to overcome the difficulties they faced by taking advantage of the curriculum, internet resources, participating in method-unification meetings, training courses, holding discussions with the authors of textbooks. From the research carried out, it is clear that while 80,3 % of teachers do not need trainings and seminars on summative assessment, 18,1 % of teachers stated that they need training in determining the degree of difficulty of questions, preparing and evaluating open-ended questions, evaluating writing works, analyzing the results of the assessment.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Obviously, modern assessment activities serve to improve the quality of education. On this basis, the use of various methods and tools organized by the teacher or the school administration in the summative assessment of student achievements in school practice is considered expedient. Since the methods and tools used in summative assessment play an important role in the demonstration of knowledge and skills of students, it is necessary to take into account the age level of students and the characteristic features of the subject in their compilation. In school experience, it has been known that the test method is used more often in both small and large summative assessments because it creates conditions for the student to be more active in the educational process. However, it is a fact that tests designed for summative assessment are not clear enough. It is important that the tests are organized in accordance with the purpose of the summative assessment, allowing students to evaluate skills such as perception, application and analysis of the materials being passed. On the other hand, if the purpose of the assessment is to compare schools or regions, the test should be designed by providing highly reliable summative scores across a wide range of comparable categories.

At the same time, teachers responsible for summative assessment overestimate students by being subjected to parental pressure to reduce assessment standards. So parents do not perceive strict teachers as good teachers, preferring higher grades than high standards. This can lead to potential distortion of the results due to parental pressure. In addition, in the small summative assessment, the teacher acquires a double role, both as a teacher and as an evaluator. This can result in a breakdown of the relationship between the student and the teacher, rather than strengthening the teacher-student relationship. On this basis, some ways are proposed to eliminate potential bias in the assessment of teachers and improve the reliability of the assessment. As a result of the observations, it was found that memory tests are mainly used in the assessment of students' achievements in secondary schools. In addition, cause-and-result, coherence, consistency, relationship etc. test models were also used. The reliability of teacher-based assessments can be increased by using assessment guidelines that provide examples of the calculation of points and high performance with a detailed description of skill levels. Teachers can apply the evaluation criteria more precisely when they clarify the objectives to be achieved and especially when they participate in the elaboration of the criteria. External criteria that indicate normal or adequate

progress of students in certain grades and subjects can also help teachers make correct judgments. On this basis, a combination of teacher-based and external assessments can be proposed to ensure maximum reliability.

In the article, it is also reported that open-ended and closed-ended tools are used in in-school assessment. Open-ended questions serve to develop students' written speech and encourage their curiosity, creativity, reasoning and thinking skills. Open-ended questions do not consist of right or wrong answers, but they help to expand the students' thinking processes, develop their speaking and language skills, and develop the ability to express themselves with the help of words. For more efficient preparation of open-ended questions, questions should be presented in a general manner, should be clear, understandable, should not be interdependent, should be formulated in accordance with spelling, grammar, and style. At the same time, it is stated that it is advisable to use closed questions when evaluating a large volume of content during a time limit. Closed-ended questions should cover the content as a whole, questions should be formulated in accordance with the age level of students, answers should be sorted out according to logic.

When developing summative assessment tools, the characteristic features of the subject, its goals and objectives should be taken into account, correspond to the level of difficulty of perception, the age level of students, questions and answers should be formulated in clear and simple language, and didactic requirements such as the degree of difficulty of questions and tasks should be taken into account.

The defining, educational and checking pedagogical experiment has been organized, which allows to learn about the difficulties encountered by teachers during summative assessment of student achievements, the reasons that caused them, the purposeful use of methods and tools. A comparative analysis of the experiment carried out allows us to say that the experiment proposed in the dissertation work justified itself. Thus, it was proved as a result of the analysis of the experiment that the proposed methodology improves student achievement. As a result of the initial and final assessment of the pedagogical experiment, it was understood that the correct organization of summative assessment of the student's achievement improves the quality of training in the school. A comparative analysis of the experimental and control classes showed that students in the experimental classes are more active and independent in applying theoretical and practical knowledge. The result of the experiment shows that students can better master knowledge and skills if the summative assessment is properly organized and applied at the same time,

they will be able to comprehensively master the course and material. In the study, the assessment of student achievements on the basis of a new mechanism is assessed as the success of our modern education.

Prospects for further research in this direction. Since summative assessment is of higher importance, it is especially important to ensure that the assessment is consistent with the objectives and expected results of the guideline. It is believed that the results obtained from the research will have a positive impact on the education system of the Republic of Azerbaijan. On this basis, it is considered necessary to take into account the above-mentioned proposals for a more reliable, objective and effective organization of summative assessment of student achievements.

1) Students can be encouraged to increase their effort and achievement. Grades, transcripts or diplomas related to the summative assessment must be considered as awards for the successful performance of the assessment. A number of different parties can be informed about the student performance, such as the students themselves, their parents, and other persons within the school.

2) Rubrics or a table of specifications can be used. Instructors can use rubrics to formulate expected performance criteria for a range of grades. Rubrics will describe what an ideal assignment looks like and can “generalize” expected performance at the beginning of the school year, providing students with a sense of trajectory and completion.

3) Clear, effective questions can be formulated. If you are composing questions for writing work, teachers should be able to ensure that the questions meet the criteria, as well as give students the freedom to creatively express their knowledge and take into account how they perceive or assimilate the meaning.

4) A comprehensive assessment can be organized. Efficient summative assessments can give students the opportunity to review the totality of the course's content, establish broad relationships, demonstrate synthesized skills, and explore deeper insights that drive or find the course's ideas and content.

5) Clarification of parameters can be taken into account. When preparing for the final assessment, instructors can ensure that the parameters are well defined (the length of the assessment, the depth of the answer, the time and date, the evaluation standards); the knowledge evaluated must be clearly linked to the content covered by the course; and students with difficulties can be given the necessary support.

6) Alternatively, blind grading can be considered. If instructors want to provide a truly unbiased summative assessment, they can also consider

different blind assessment methods. Using this method, identifiers are removed prior to the student work review process. Being aware of this type of assessment can increase students' confidence in the accuracy and objectivity of assessment scores.

Finally, we can note that the preparation of the instruction on conducting the in-school evaluation of the general education lantern can help to overcome the difficulties in the teacher's evaluation activity.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Ə. Ə. Ağayev, Y. R. Talıbov, A. İ. Eminov [və b.], *Pedaqogika*. Bakı, Azərbaycan: Adiloğlu, 2006.
- [2] A. N. Abbasov, *Pedaqogika*. Bakı, Azərbaycan: Mütərcim, 2010.
- [3] Ə. M. Abbasov, «Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri», *Kurikulum*, № 1, s. 31–37, 2008. [Online]. Available: <https://is.gd/ih8PAo> Application date: May, 15, 2023.
- [4] A. O. Mehrabov, *Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri*. Bakı, Azərbaycan: Mütərcim, 2007.
- [5] Y. Ş. Kərimov, «Biliyin qiymətləndirilməsi haqqında», *Azərbaycan məktəbi*, № 2, s. 7–11, 1976.
- [6] F. B. Sadıqov, *Pedaqogika*. Bakı, Azərbaycan: Bakı Biznes Universitetinin nəşriyyatı, 2006.
- [7] E. B. Bəylərov, «Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində yeni yanaşmalar», *Kurikulum*, № 2, s. 50–59, 2011. [Online]. Available: <https://is.gd/I28T9j> Application date: May, 15, 2023.
- [8] İ. A. Cavadov, «Şagird təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsinə dair», *Kurikulum*, № 2, s. 41–43, 2012.
- [9] C. Garrison, & M. Ehringhaus, «Formative and Summative Assessments in the Classroom», in *Association for Middle Level Education. National Middle School Association. Measured Progress*. Louisville, KY, 2011. [Online]. Available: <https://is.gd/hrUOei> Application date: May, 15, 2023.
- [10] S. Chappuis, & J. Chappuis, «The best value in formative assessment», *Educational Leadership*, № 65(4), p. 14–19, 2009. [Online]. Available: <https://is.gd/Gqmjcy> Application date: May, 15, 2023.
- [11] N. Glazer, «Formative Plus Summative Assessment in Large Undergraduate Courses: Why Both?», *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, vol. 26, № 2, p. 276–286, 2014. [Online]. Available: <https://is.gd/II5ITW> Application date: May, 15, 2023.

- [12] C. Moss, «Research on Classroom Summative Assessment», in *Sage handbook of research on classroom assessment*. 2013, p. 235–255. [Online]. Available: <https://is.gd/jmFhdh> Application date: May, 15, 2023.
- [13] P. Black, & D. Wiliam, «Assessment and Classroom Learning», *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, vol. 5, № 1, p. 7–74, 1998. [Online]. Available: <https://is.gd/PQQfv1> Application date: May, 15, 2023.
- [14] Halil Tekin, *Eğitimde ölçme ve değerlendirme*. Ankara, Türkiye: Yargı yayınları, 1996.
- [15] Durmuş Ali Özçelik, *Test hazırlama kılavuzu*. Ankara, Türkiye: ÖSYM eğitim yayınları, 1989.

МЕТОДИ ТА ЗАСОБИ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО ОЦІНЮВАННЯ

Бахшалієва Арзу Немат,
аспірант з програми доктора філософії
Інституту освіти Азербайджанської Республіки.
Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0009-0008-9293-2345>
arzubaxseliyeva555@gmail.com

Анотація. У шкільній практиці існують різноманітні моделі оцінювання навчальних досягнень учнів. Найпоширенішим серед них є оцінювання за результатами. Сучасна освіта в управлінському розумінні оцінює діяльність педагогічних працівників, закладів освіти та системи на основі динаміки розвитку результатів навчання тих, хто навчає. Здійснити це можливо лише за наявності бази даних, зібраної під час об'єктивного оцінювання навчальних досягнень. Забезпечення об'єктивності оцінювання навчальних досягнень дозволяє планувати та управляти освітньою діяльністю на підприємстві на науковій основі. І це не відбувається раптово чи за командою. Це можливо під час появи нового управлінського мислення та його застосування у процесі навчання. Пояснюється це тим, що оцінювання освітніх досягнень учнів є одним із ключових факторів підвищення ефективності управління на всіх рівнях системи освіти. Для об'єктивного оцінювання освітніх досягнень учнів підсумкове оцінювання має ґрунтуватися на чітко заданих критеріях, результати яких мають дозволяти аналізувати відповідні показники навчання. Внутрішньошкільне оцінювання освітніх досягнень учнів закладів загальної середньої освіти у сучасний час є

однією з актуальних проблем теоретико-педагогічної практики. Вимірювання якості освіти та результатів діяльності на різних етапах розвитку суспільства, а також аналіз результатів вимірювань завжди були предметом інтересу вчених-педагогів та методистів. Якщо теоретична сторона проблеми більше привертала увагу дослідників даної галузі, то якісний рівень освіти в закладі загальної середньої освіти та доступність механізму оцінювання освітніх досягнень учнів викликали занепокоєння управлінців освіти та вчителів. Отже, для успішної реалізації важливих завдань, які стоять перед закладами загальної середньої освіти з погляду сучасних вимог, необхідно створити нову нормативно-правову базу у сфері підсумкового оцінювання освітніх досягнень учнів, організувати освіти курси, які слугуватимуть підвищенню рівня навчання учнів, професіоналізму та педагогічної майстерності керівників і вчителів закладів освіти у цій галузі, готувати методичні рекомендації тощо. У таких підходах потреба сьогодення постає у розробленні нових надійних та науково обґрунтованих механізмів оцінювання з метою точного та об'єктивного вимірювання досягнень учнів закладів загальної середньої освіти, а також оцінювання їх діяльності. Для цього, насамперед, системно досліджено науково-теоретичні підходи у галузі підсумкового оцінювання освітніх досягнень учнів, сутність, зміст, цілі та завдання підсумкового оцінювання, розкрито його можливості та шляхи, визначено ефективне використання цих можливостей.

З аналізу теоретико-педагогічної та методичної літератури випливає, що в азербайджанській і зарубіжній практиці не було систематичних досліджень підсумкового оцінювання освітніх досягнень учнів у закладах загальної середньої освіти. Отримати достовірну інформацію про рівень якості освіти у школі неможливо без використання цілеспрямованого, системного та науково-педагогічного підходів до підсумкового оцінювання освітніх досягнень учнів закладів загальної середньої освіти.

Ключові слова: досягнення учнів; підсумкове оцінювання; мета оцінювання; педагогіка; вчитель.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] A. A. Agayev, Y. R. Talibov, A. I. Eminov [and others], *Pedagogy*. Baku, Azerbaijan: Adiloglu, 2006.

- [2] A. N. Abbasov, Pedagogy. Baku, Azerbaijan: Translator, 2010.
- [3] A. M. Abbasov, "Characteristics of new curricula", Curriculum, No. 1, p. 31–37, 2008. [Online]. Available: <https://is.gd/ih8PAo> Application date: May, 15, 2023.
- [4] A. O. Mehrabov, Modern problems of Azerbaijani education. Baku, Azerbaijan: Translator, 2007.
- [5] Y. Sh. Karimov, "About the assessment of knowledge", Azerbaijan school, No. 2, p. 7–11, 1976.
- [6] F. B. Sadigov, Pedagogy. Baku, Azerbaijan: Publishing House of Baku Business University, 2006.
- [7] E. B. Beylarov, "New approaches in the evaluation of student achievements", Curriculum, No. 2, p. 50–59, 2011. [Online]. Available: <https://is.gd/I28T9j> Application date: May, 15, 2023.
- [8] I. A. Javadov, "On the assessment of student learning results", Curriculum, No. 2, p. 41–43, 2012.
- [9] C. Garrison, & M. Ehringhaus, «Formative and Summative Assessments in the Classroom», in Association for Middle Level Education. National Middle School Association. Measured Progress. Louisville, KY, 2011. [Online]. Available: <https://is.gd/hrUOei> Application date: May, 15, 2023.
- [10] S. Chappuis, & J. Chappuis, «The best value in formative assessment», Educational Leadership, № 65(4), p. 14–19, 2009. [Online]. Available: <https://is.gd/Gqmjcy> Application date: May, 15, 2023.
- [11] N. Glazer, «Formative Plus Summative Assessment in Large Undergraduate Courses: Why Both?», International Journal of Teaching and Learning in Higher Education, vol. 26, № 2, p. 276–286, 2014. [Online]. Available: <https://is.gd/II5ITW> Application date: May, 15, 2023.
- [12] C. Moss, «Research on Classroom Summative Assessment», in Sage handbook of research on classroom assessment. 2013, p. 235–255. [Online]. Available: <https://is.gd/jmFhdh> Application date: May, 15, 2023.
- [13] P. Black, & D. Wiliam, «Assessment and Classroom Learning», Assessment in Education: Principles, Policy & Practice, vol. 5, № 1, p. 7–74, 1998. [Online]. Available: <https://is.gd/PQOfv1> Application date: May, 15, 2023.
- [14] Halil Tekin, Measurement and evaluation in education. Ankara, Türkiye: Judicial publications, 1996.
- [15] Durmuş Ali Özçelik, Test preparation guide. Ankara, Türkiye: ÖSYM education publications, 1989.

*Стаття надійшла до редакції
30 травня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-44-56](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-44-56)
УДК 371.37.01 (09)

Білоножко Олена Вікторівна,
директор Кременчуцької гімназії № 1
Кременчуцької міської ради Кременчуцького району
Полтавської області.
Кременчук, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0001-9845-0277>
obilonozhko510@gmail.com

ЕКОЛОГІЧНІСТЬ СПІЛКУВАННЯ ЯК БАЗОВА ОЗНАКА ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ВЧИТЕЛІВ

Анотація. У статті розглянуто норми екологічного спілкування, яке є ознакою професійної культури сучасних вчителів. Екологічне спілкування передбачає гармонійну, позитивну комунікацію між усіма учасниками освітнього процесу. Екологічний підхід до спілкування є актуальним напрямом, який сформувався у західній освіті, передусім, у Великій Британії та США, і зараз активно імплементується в українську освіту. Цей підхід базується на засадах дитиноцентричності, педагогіки партнерства, компетентнісного навчання, інклюзії, вибору індивідуальної освітньої траєкторії. Зазначено, що екологічність спілкування є вимогою сьогодення, пов'язаною зі зміною освітньої парадигми, і передбачає замість критики, уніфікації, орієнтації на кращих учнів і навчальні досягнення створення психологічно комфортної, доброзичливої атмосфери, яка мотивує учнів, дозволяє кожному реалізуватися в тій сфері, де йому цікаво, і на тому рівні, на якому він здатний. У статті осмислено сутність екологічного підходу до комунікативного процесу. Визначено норми екологічного спілкування, а саме: позитивне спілкування, оптимістичну установку і увагу до особистості учня. Акцентовано, що резилієнтність, тобто стресостійкість, вміння гнучко реагувати на життєві труднощі, сьогодні також входить до переліку значущих для педагога якостей. Це надзвичайно актуально до сьогоденних українських реалій, адже в умовах російсько-української війни вчителі мають бути максимально резилієнтними, вміти забезпечувати не лише фізичну, а й психологічну та емоційну безпеку учнів. Доведено те, що здатність до налагодження гармонійних відносин і позитивної комунікації з учнями, тобто

екологічність спілкування, входить до переліку головних якостей сучасного вчителя і є однією з ознак педагогічної культури. Досліджено екологічність спілкування як базову ознаку професійної культури вчителя. Запропоновано комплекс заходів (вебінар, круглий стіл, тренінги, конкурс), спрямованих на формування професійної культури вчителів, з урахуванням необхідності підвищення екологічності спілкування.

Ключові слова: екологічне спілкування; еколінгвістика; професійна культура вчителів; позитивне спілкування; оптимістична установка; увага до особистості учня.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Реформа загальної середньої освіти, зокрема, упровадження Нової української школи (НУШ), спонукає до кардинального перегляду підходів, адже зміна назв і програм не є запорукою переходу до концептуально нової освіти. Нова школа є дитиноцентричною, базується на компетентнісному підході (коли школа ставить за мету не дати певний обсяг знань, а розвинути компетентності), передбачає педагогіку партнерства, побудову індивідуальної освітньої траєкторії для кожного учня та інклюзивність освітнього процесу. Це вимагає від учителів повної зміни парадигми – замість критики, уніфікації, орієнтації на кращих учнів і навчальні досягнення необхідним є створення психологічно комфортної, доброзичливої атмосфери, яка мотивує учнів, дозволяє кожному реалізуватися в тій сфері, де йому цікаво, і на тому рівні, на якому він здатний. Ця зміна парадигма уможлиблюється, зокрема, й завдяки імплементації екологічного спілкування, яке передбачає гармонійну, позитивну комунікацію між усіма учасниками освітнього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом у комунікології, передусім, зарубіжній, спостерігається тенденція до виникнення нових напрямів. Так, популярності набуває міжгалузева інтеграція лінгвістики та екології, який називають екологічним підходом або еколінгвістикою. Еколінгвістичну парадигму, що гуманізує і гармонізує спілкування, науку і освіту, розкривають праці таких дослідників, як А. Дерні [11], А. Філ та С. Стеффенсен [12], [14]. Еколінгвістичний підхід в аспекті дискурсивних студій розвивають М. Ченг [10] і А. Стіббе [15]. Т. Скутнаб-Кангас і Р. Філіпсон розглядають еколінгвістику в аспекті прав людини [13]. В українській науці цей напрям останнім часом також активно

розвивається. Учені осмислюють розвиток світової еколінгвістики (В. Жуковська, Н. Деркач [3], К. Тараненко [8], В. Куца [4]), застосовують еколінгвістичний підхід у риторичі та культурі мовлення (В. Пасинок [7]). Важливими в аспекті цього дослідження є праці, присвячені осмисленню досвіду підготовки вчителів у зарубіжних країнах (Н. Авшенюк [1], [2], Н. Мукан [6]). Проте, до сих пір бракує наукових розвідок, присвячених аналізу екологічності спілкування учасників освітнього процесу у закладах загальної середньої освіти в аспекті формування професійної культури вчителів, що і зумовлює актуальність дослідження.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає у дослідженні норм екологічного спілкування, яке є ознакою професійної культури сучасних вчителів.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: осмислити сутність екологічного підходу до комунікативного процесу, визначити норми екологічного спілкування, дослідити екологічність спілкування як базову ознаку професійної культури вчителя.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Екологія мовленнєвого середовища передбачає дружність і доброзичливість, повагу до співрозмовників і навіть опонентів, увагу до слова, яке може стати потужним знаряддям як конструктивного, так і деструктивного впливу.

О. Морозова визначає специфіку еколінгвістичного напрямку тому, що він вивчає стосунки між мовою людини та її життям у цілому; співвідносить мовні сутності з середовищем їх застосування, впливу якого вони зазнають і на яке, своєю чергою, впливають. Середовище тут розуміється гранично широко – як все те, що будь-яким чином стосується мови [5, с. 258]. При цьому, як слушно зауважує В. Куца, «у порівнянні з прагматикою, для якої мова є засобом обміну знаннями чи здійснення впливу на інших людей, еколінгвістика вивчає функції мови, які не вичерпуються простим обміном мовними актами, також вивчає роль мови як інструменту підтримки спільності, її функціонування в конкретних ситуаціях спілкування» [4, с. 122].

В. Пасинок, розглядаючи еколінгвістичні аспекти у фокусі риторичі, стилістики та культури мовлення, наполягає на тому, що «екологічний підхід до питань культури мовлення передбачає відповідальне ставлення

до національних мовних традицій, виховання любові до рідної мови, піклування про її минуле, теперішнє і майбутнє» [7, с. 11].

О. Шпак [9] указує на виникнення в еколінгвістиці нового поняття «екологія мовленнєвого середовища», яке поширює екологічні (тобто збережувальні та відновлювальні) принципи на спілкування. Екологія мовленнєвого середовища передбачає дружність і доброзичливість, повагу до співрозмовників і навіть опонентів, увагу до слова, яке може стати потужним знаряддям як конструктивного, так і деструктивного впливу. В. Жуковська і Н. Деркач зазначають, що гармонійність відносин з оточенням подібна до гармонії з навколишнім середовищем [3].

К. Тараненко використовує термін «екологічність спілкування», зазначаючи, що «пріоритетними завданнями сучасного суспільства стало врегулювання комунікативних відносин, гармонізація комунікативної взаємодії та забезпечення екологічності спілкування, що не матиме шкідливого впливу на здоров'я людини та її емоційний стан» [8, с. 67].

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для досягнення мети дослідження використано комплекс методів, а саме: аналіз сучасного стану досліджуваної проблеми, типологічний аналіз для виділення складових екологічного спілкування сучасного вчителя, описовий метод для їх характеристики.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Комунікативна компетентність належить до провідних якостей сучасного вчителя, оскільки без неї неможливе утвердження нової школи, яка базується на засадах дитиноцентричності, партнерства та інклюзії. Вміння налагодити контакт з кожним учнем, допомогти розкрити його сильні сторони і розвинути слабкі, перетворити клас на колектив односторонців, зробити школу привабливою для учнів – саме це є стрижнем екологічного спілкування, тобто такого, що веде до консенсусу і гармонії.

Концепції екологічного педагогічного спілкування зародилися у західній освіті, передусім, у Великій Британії та США, де освітній простір передбачає індивідуальний підхід (кожен учень має право на індивідуальну освітню траєкторію), атмосферу довіри, яка надає максимальні можливості для самореалізації, психологічний комфорт, що створює сприятливі умови для навчання, демократизм, тобто рівноправне співробітництво педагога і учня.

Освітній простір, що базується на екологічному підході,

побудований на певному комплексі комунікативних норм, першою з яких є позитивне ставлення до учнів, тобто позитивне спілкування.

Вчитель поважає особистість учня, ставиться до нього як до рівного, уникаючи категоричності, авторитарності та критики. Його головним завданням є не наблизити конкретного учня до певних стандартів, а зберегти його індивідуальність. Замість негативної стимуляції, загроз і маніпуляцій вчитель використовує такі комунікативні стратегії, як похвала, підтримка, надихання на успіх.

До позитивного спілкування належать також побудова конструктивного діалогу, пошук спільного, а не того, що роз'єднує, вміння «розкрити» учня, підштовхнути його до самостійного мислення і реалізації шляхом навчання. Широкий спектр позитивних оцінних висловлювань (від нейтрального схвалення до експресивного захоплення) є потужним засобом мотивації до навчання, підвищення самооцінки, формування впевненості учнів у власних силах і здібностях.

Позитивне спілкування є основою ефективної взаємодії і співробітництва, на яких ґрунтується європейська та американська освіта. Автори монографії «Компетентнісний підхід до підготовки педагогів у зарубіжних країнах: теорія та практика» відносять до базових компетентностей «співробітництво і взаємодію між студентами, педагогічним персоналом, батьками і школами; ефективну співпрацю з місцевою громадою, з провайдерами, які здійснюють підготовку на місцях та з посередниками; комунікаційні вміння; використання навчальних методів, які потребують взаємодії; сприяння надійному і поважливому шкільному середовищу» [2, с. 62].

До позитивного спілкування близькою є така комунікативна норма екологічного спілкування, як оптимістична установка. Педагог априорі має вірити в те, що учень досягне успіху. Водночас варто розуміти, що поняття успіху у навчанні для кожного своє, це головна засада політики інклюзії. Оптимістична установка у спілкуванні корелює з такою психологічною якістю вчителя, як толерантність, і є дуже важливою для створення інклюзивного освітнього середовища.

Ще однією комунікативною нормою екологічного спілкування є увага до особистості учня. Вчитель повинен володіти техніками слухання, добре розуміти прихований зміст того, що говориться, вміти розпізнавати невербальні засоби комунікації, мати здатність до емпатії. У складних ситуаціях викладач знаходить необхідні слова підтримки, виявляючи увагу, розуміння проблеми і співчуття. Щира емоційна

підтримка, емпатійне розуміння сприяють налагодженню довірливих стосунків, подоланню розгубленості або самотності, допомагає разом долати труднощі, вирішувати проблеми.

Сучасна освіта ґрунтується на засадах індивідуалізованого і персоналізованого навчання, яке передбачає врахування особливостей кожного учня, повагу до його ціннісних орієнтацій, моральних норм, релігійних і культурних особливостей. Вчитель має знати те, як живе кожен учень, що відбувається у його родині, хто його друзі, які в нього проблеми. Довірливі стосунки вчителя з учнями є головною запорукою успішності навчального і виховного процесу.

Н. Муқан, яка ґрунтовно досліджує специфіку освіти у країнах англomовного світу, зазначає, що «основою професійного розвитку американських учителів, спрямованого на підвищення успішності учнів, є усвідомлення ними необхідності забезпечення сприятливого навчального середовища, в якому вчитель розумітиме кожного учня, надасть йому необхідну підтримку та допомогу і віритиме в його навчальні можливості, сприятиме досягненню успіху у навчальній діяльності» [6, с. 279].

Позитивне ставлення вчителя дозволяє налагодити продуктивну взаємодію з учнями, створити навчальне середовище, яке максимально сприяє розкриттю здібностей та індивідуальних нахилів учнів. Вчитель має постійно висловлювати впевненість в тому, що учні впораються із завданнями навчальної програми. Основними комунікативними стратегіями є схвалення, підтримка, мотивація до дії, дружня порада, підбадьорювання, заохочування, налаштування на позитивне сприйняття.

Варто зазначити, що комунікативні норми екологічного спілкування (позитивне спілкування, оптимістична установка і увага до особистості) у розвинених країнах цінуються настільки, що враховуються під час прийому на навчання на педагогічні спеціальності. Так, автори аналітичних матеріалів, що узагальнюють зарубіжний досвід професійної підготовки педагогів, зазначають, що, наприклад, університети Великої Британії, у процесі набору абітурієнтів звертають увагу на такі їх «особистісні та розумові якості:

- вміння налагоджувати відносини з учнями і вчителями;
- наявність почуття гумору;
- прагнення працювати в команді;
- схильність до професійно-особистісного спілкування;

• здатність вирішувати складні життєві та педагогічні ситуації» [1, с. 14].

Тобто, враховуються не стільки знання з певних предметних галузей, скільки комунікативні здібності і навички майбутніх вчителів.

Отже, майбутній педагог має бути ефективним комунікатором, який з гумором долає складнощі. Варто зазначити, що резилієнтність, тобто стресостійкість, вміння гнучко реагувати на життєві труднощі, сьогодні входить до переліку значущих для педагога якостей. Це надзвичайно актуально до сьогоденних українських реалій, адже в умовах російсько-української війни вчителі мають бути максимально резилієнтними, вміти забезпечувати не лише фізичну, а й психологічну та емоційну безпеку учнів. Поведінка і спосіб мислення вчителя є визначальними факторами для того, щоб учні могли подолати тривогу, відчувати себе захищеними.

Таким чином, здатність до налагодження гармонійних відносин і позитивної комунікації з учнями, тобто екологічність спілкування, входить до переліку головних якостей сучасного вчителя. Тобто екологічність спілкування є однією з ознак педагогічної культури.

Це зумовлює необхідність певного коригування процесу формування професійної культури вчителів.

Пропонуємо комплекс заходів, спрямованих на формування професійної культури вчителів, з урахуванням необхідності підвищення екологічності спілкування (табл. 1).

Таблиця 1

Заходи, спрямовані на формування професійної культури, з урахуванням необхідності підвищення екологічності спілкування

Захід	Мета
Вебінар про сутність і концептуальні засади еколінгвістики	Надати базову інформацію про екологічний підхід до педагогічного спілкування
Круглий стіл «Співробітництво, взаємодія і партнерство учителя й учнів»	Обговорення здобутків і проблем налагодження ефективної взаємодії, виявлення проблемних зон
Тренінг комунікативних навичок	Формування навичок позитивного спілкування, оптимістичної установки і уваги до особистості
Конкурс серед класних керівників «Вгадай за хобі, хто ця дитина»	Усвідомлення неповторності та унікальності кожної дитини
тренінг розвитку резилієнтності	Формування здатності до забезпечення психологічної та емоційної безпеки учнів

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Отже, екологічний підхід до спілкування є актуальним напрямом, який сформувався у західній освіті, передусім, у Великій Британії та США, і зараз активно імплементується в українську освіту. Цей підхід базується на засадах дитиноцентричності, педагогіки партнерства, компетентнісного навчання, інклюзії, вибору індивідуальної освітньої траєкторії. Освітній простір, що базується на екологічному підході, побудований на певному комплексі комунікативних норм, до яких належать позитивне спілкування, оптимістична установка та увага до особистості учня. Екологічність спілкування є важливою ознакою професійної культури сучасного вчителя.

Перспективи подальших досліджень. Представлені результати є основою для подальшого проведення емпіричного дослідження, спрямованого на упровадження принципів екологічного спілкування у навчальну та виховну діяльність вчителів з метою підвищення професійної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Н. М. Авшенюк, Л. М. Дяченко, К. В. Котун, М. М. Марусинець, О. І. Огієнко, О. В. Сулима, Н. О. Постригач, *Зарубіжний досвід професійної підготовки педагогів*. Київ, Україна: ДКС «Центр», 2017. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/9z0Her> Дата звернення: Квіт. 10, 2023.
- [2] Н. М. Авшенюк, Т. М. Десятов, Л. М. Дяченко, Н. О. Постригач, Л. П. Пуховська, О. В. Сулимата, *Компетентнісний підхід до підготовки педагогів у зарубіжних країнах: теорія та практика*. Кіровоград, Україна: Імекс-ЛТД, 2014. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/C7jwls> Дата звернення: Квіт. 10, 2023.
- [3] В. В. Жуковська, Н. О. Деркач, «Еколінгвістика: становлення та основні напрями досліджень», *Науковий вісник Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки*, ч. 1(2), с. 66–70, 2011. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/veHMqG> Дата звернення: Квіт. 10, 2023.
- [4] В. А. Куца, «Еколінгвістика як новітній напрям досліджень у сучасній науковій парадигмі», *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного ун-ту. Серія «Філологія»*, т. 1, № 52, с. 120–122, 2021. [Електронний ресурс]. Доступно: http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v52/part_1/28.pdf;

<https://doi.org/10.32841/2409-1154.2021.52-1.28> Дата звернення:
Квіт. 10, 2023.

- [5] О. Морозова, «Екологічний підхід до аналізу неправдивих висловлень», *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ: ВПЦ «Київський університет», вип. 55. с. 258–166, 2015. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/bYZRSG> Дата звернення: Квіт. 10, 2023.
- [6] Н. В. Мукан, «Стандарти професійного розвитку педагогів у США», *Вісник Львівського ун-ту. Серія педагогічна*, вип. 25, ч. 3, с. 275–282, 2009. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/Cj7cpT> Дата звернення: Квіт. 10, 2023.
- [7] В. Г. Пасинок, «Еколінгвістичні аспекти у фокусі риторики, стилістики та культури мовлення», *Вісник Харківського національного ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов*, вип. 81, с. 6–13, 2015. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/PwT0j4> Дата звернення: Квіт. 10, 2023.
- [8] К. В. Тараненко, «Тенденції розвитку світової та вітчизняної еколінгвістики», *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*, т. 31(70), № 2, ч. 1, с. 67–72, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_1/14.pdf; <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.2-1/12> Дата звернення: Квіт. 10, 2023.
- [9] О. В. Шпак, «Еколінгвістичні особливості англomовного родинного дискурсу», *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, т. 3(71), № 4, ч. 1, с. 254–259, 2021. [Електронний ресурс]. Доступно: https://philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/4_2021/part_1/45.pdf; <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.4-1/43> Дата звернення: Квіт. 10, 2023.
- [10] M. Cheng, «Theoretical framework for ecological discourse analysis: A summary of New Developments of Ecological Discourse Analysis», *Journal of World Languages*, vol. 8, no. 1, pp. 188–226, 2022. [Online]. Available: <https://is.gd/bM8wTn> Application date: April. 10, 2023.
- [11] A. Derni, «The Ecolinguistic Paradigm: An Integrationist Trend in Language Study», *The International Journal of Language, Society and Culture*, № 24, pp. 21–30, 2008. [Online].

- Available: <https://is.gd/wd51gL> Application date: April. 10, 2023.
- [12] A. Fil, S. V. Steffensen, «Editorial: The ecology of language and the ecology of science», *Language Sciences*, no.41, pp.1–5, 2014. [Online]. Available: <https://is.gd/bbBSHh> Application date: April. 10, 2023.
- [13] T. Skuttnabb-Kangas, R. Phillipson, «A human rights perspective on language ecology», In *Encyclopedia of Language and Education*, A. Creese, P. Martin, N. H. Hornberger, Eds., vol. 9. Ecology of Language, second ed. Springer Science+Business Media LLC. Berlin, pp. 3–13, 2008.
- [14] S. V. Steffensen, A. Fil, «Ecolinguistics: The state of the art and future horizons», *Language Sciences*, no.41, pp.6–25, 2014. [Online]. Available: <https://is.gd/XDTmJ5> Application date: April 10, 2023.
- [15] A. Stibbe, «An ecolinguistic approach to critical discourse studies», *Critical Discourse Studies*, vol. 11, Iss. 1, pp.117–128, 2014. [Online]. Available: <https://is.gd/za5FFL>;
<https://doi.org/10.1080/17405904.2013.845789> Application date: April. 10, 2023.

ECOLOGICAL COMMUNICATION AS A BASIC SIGN OF THE TEACHERS' PROFESSIONAL CULTURE

Olena Bilonozhko,

director Kremenchuk gymnasium N 1
Kremenchuk City Council Kremenchuk District
Poltava Region.
Kremenchuk, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0001-9845-0277>
obilonozhko510@gmail.com

Abstract. The article examines the norms of ecological communication, which is a sign of the professional culture of modern teachers. Ecological communication involves harmonious, positive communication between all participants of the educational process. The ecological approach to communication is an actual direction that was formed in Western education, primarily in Great Britain and the USA, and is now being actively implemented in Ukrainian education. This approach is based on the principles of child-centeredness, partnership pedagogy, competence training, inclusion, and the choice of an individual educational trajectory. It is noted that the ecological communication is a requirement of today, associated with a change in the educational paradigm, and instead of criticism, unification, focusing on the best students and educational

achievements, it involves the creation of a psychologically comfortable, friendly atmosphere that motivates students, allows everyone to realize themselves in the field where he is interested, and at the level at which he is capable. The article elaborates the essence of the ecological approach to the communicative process. The norms of ecological communication are defined, namely: positive communication, optimistic attitude and attention to the student's personality. It is emphasized that resilience, that is, stress resistance, the ability to respond flexibly to life's difficulties, is also included in the list of qualities important for a teacher today. This is extremely relevant to today's Ukrainian realities, because in the conditions of the Russian-Ukrainian war, teachers must be as resilient as possible, able to ensure not only physical, but also psychological and emotional safety of students. It has been proven that the ability to establish harmonious relations and positive communication with students, i.e. ecological communication, is included in the list of the main qualities of a modern teacher and is one of the signs of pedagogical culture. The ecological communication as a basic feature of a teacher's professional culture has been studied. A set of events (webinar, round table, trainings, competition) aimed at forming the professional culture of teachers, taking into account the need to improve the ecological communication, is proposed.

Keywords: ecological communication; ecolinguistics; professional culture of teachers; positive communication; optimistic attitude; attention to the personality of the student.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] N. M. Avsheniuk, L. M. Diachenko, K. V. Kotun, M. M. Marusynets, O. I. Ohienko, O. V. Sulyma, N. O. Postryhach, Zarubizhnyi dosvid profesiinoi pidhotovky pedahohiv. Kyiv, Ukraina: DKS «Tsentr», 2017. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/9z0Her> Data zvernennia: Kvit. 10, 2023.
- [2] N. M. Avsheniuk, T. M. Desiatov, L. M. Diachenko, N. O. Postryhach, L. P. Pukhovska, O. V. Sulymata, Kompetentnisnyi pidkhid do pidhotovky pedahohiv u zarubizhnykh krainakh: teoriia ta praktyka. Kirovohrad, Ukraina: Imeks-LTD, 2014. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/C7Jwls> Data zvernennia: Kvit. 10, 2023.
- [3] V. V. Zhukovska, N. O. Derkach, «Ekolinhvistyka: stanovlennia ta osnovni napriamy doslidzhen», Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho un-tu

- im. Lesi Ukrainky, ch.1(2), s.66–70, 2011. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://is.gd/veHMqG> Data zvernennia: Kvit. 10, 2023.
- [4] V. A. Kutsa, «Ekolinhvistyka yak novitnii napriam doslidzhen u suchasni naukovi paradymy», Naukovi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho un-tu. Seriiia «Filolohiia», t. 1, № 52, s. 120–122, 2021. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v52/part_1/28.pdf;
<https://doi.org/10.32841/2409-1154.2021.52-1.28> Data zvernennia: Kvit. 10, 2023.
- [5] O. Morozova, «Ekolohichnyi pidkhid do analizu nepravdyvykh vysloven», Movni i kontseptualni kartyny svitu. Kyiv: VPTs «Kyivskyi universytet», vyp. 55, s. 258–166, 2015. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://is.gd/bYZRSG> Data zvernennia: Kvit. 10, 2023.
- [6] N. V. Mukan, «Standarty profesiinoho rozvytku pedahohiv u SShA», Visnyk Lvivskoho un-tu. Seriiia pedahohichna, vyp. 25, ch. 3, s. 275–282, 2009. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/Cj7cpT> Data zvernennia: Kvit. 10, 2023.
- [7] V. H. Pasynok, «Ekolinhvistychni aspekty u fokusi rytoryky, stylistyky ta kultury movlennia», Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho un-tu imeni V. N. Karazina. Seriiia: Inozemna filolohiia. Metodyka vykladannia inozemnykh mov, vyp. 81, s. 6–13, 2015. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://is.gd/PwT0j4> Data zvernennia: Kvit. 10, 2023.
- [8] K. V. Taranenko, «Tendentsii rozvytku svitovoi ta vitchyznianoii ekolinhvistyky», Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriiia: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii, t. 31(70), № 2, ch. 1, s. 67–72, 2020. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_1/14.pdf;
<https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.2-1/12> Data zvernennia: Kvit. 10, 2023.
- [9] O. V. Shpak, «Ekolinhvistychni osoblyvosti anhlo-movnoho rodynnoho dyskursu», Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriiia: Filolohiia. Zhurnalistyka, t. 3(71), № 4, ch. 1, s. 254–259, 2021. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: https://philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/4_2021/part_1/45.pdf;
<https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.4-1/43> Data zvernennia: Kvit. 10, 2023.
- [10] M. Cheng, «Theoretical framework for ecological discourse analysis: A summary of New Developments of Ecological Discourse Analysis», Journal of World Languages, vol. 8, no. 1, pp. 188–226, 2022. [Online].

Available: <https://is.gd/bM8wTn> Application date: April 10, 2023.

- [11] A. Derni, «The Ecolinguistic Paradigm: An Integrationist Trend in Language Study», *The International Journal of Language, Society and Culture*, № 24, pp. 21–30, 2008. [Online]. Available: <https://is.gd/wd51gL> Application date: April 10, 2023.
- [12] A. Fil, S. V. Steffensen, «Editorial: The ecology of language and the ecology of science», *Language Sciences*, no. 41, pp. 1–5, 2014. [Online]. Available: <https://is.gd/bbBSHh> Application date: April 10, 2023.
- [13] T. Skuttnabb-Kangas, R. Phillipson, «A human rights perspective on language ecology», In *Encyclopedia of Language and Education*, A. Creese, P. Martin, N. H. Hornberger, Eds., vol. 9. Ecology of Language, second ed. Springer Science+Business Media LLC. Berlin, pp. 3–13, 2008.
- [14] S. V. Steffensen, A. Fil, «Ecolinguistics: The state of the art and future horizons», *Language Sciences*, no. 41, pp. 6–25, 2014. [Online]. Available: <https://is.gd/XDTmJ5> Application date: April 10, 2023.
- [15] A. Stibbe, «An ecolinguistic approach to critical discourse studies», *Critical Discourse Studies*, vol. 11, Iss. 1, pp. 117–128, 2014. [Online]. Available: <https://is.gd/za5FFL>;
<https://doi.org/10.1080/17405904.2013.845789> Application date: April 10, 2023.

Стаття надійшла до редакції
16 травня 2023 року

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-57-72](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-57-72)

UDC 005.95-051:005.336.2

Tatiana Branitska,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
The Head of the Department of Pedagogical Sciences,
Professional and Primary Education, practicing psychologist
of Communal Higher Educational Institution
“Vinnytsia Academy of Continuing Education”.
Vinnytsia, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-4503-3140>
tatjanarom4@gmail.com

Olga Ryabokon,

PhD in geographical sciences, Associate Professor,
Vice-Rector of Scientific and Pedagogical work,
of Communal Higher Educational Institution
“Vinnytsia Academy of Continuing Education”.
Vinnytsia, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-4733-3067>
olya_riabokon1986@ukr.net

Nataliya Logutina,

PhD in Pedagogy, Associate Professor
of the Department of Philology and Humanitarian Sciences
of Communal Higher Educational Institution
“Vinnytsia Academy of Continuing Education”.
Vinnytsia, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-1029-5247>
natalia.logutina@gmail.com

PROFESSIONAL BURNOUT OF TEACHERS AS PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM IN MODERN CONDITIONS

Annotation. The article examines the concept of "professional burnout" as a psychological and pedagogical problem. The concept of manifestation of the phenomenon of "professional burnout", its components and levels of development are considered here. The relationship between the emotional state and the process of professional burnout is shown. The article examines various methods of manifestation and development of professional burnout; it has been proven that the presence of emotional exhaustion leads to overwork and, as a result, to professional burnout. The article considers the relevance of professional burnout, characterizes the signs, levels and stages of the manifestation and development of this phenomenon. The authors

analyzed: the latest scientific research in the field of professional burnout and its impact on the success of professional activities; analysis of the latest studies that prove that the level of professional burnout directly affects the productivity of the work process, helps to better understand other people, and effectively perform professional duties. The article examines the levels and stages of the development of professional burnout in the system of professional competencies, such as managing one's own emotions, empathy, social competence, and others. Various methods, trainings and courses are also offered to correct the process of professional burnout of teaching staff. In general, the article provides an interesting insight into the importance of taking into account the levels of professional burnout for the successful performance of all types of work tasks and success in professional activities. The problem lies in the fact that currently such a syndrome as "emotional burnout" is already becoming a well-known phenomenon from a practical point of view. Constant fatigue, desolation, a feeling of lack of social support, constant reproaches – are dissatisfaction with the profession. Communication with teachers shows that many teachers have all the manifestations of this phenomenon. Not only communication with teachers, but also surveys, testing and monitoring of the situation clearly shows that many of the teachers have all the manifestations of the studied phenomenon.

Key words: professional burnout; emotional burning; psychological atmosphere; burnout syndrome; levels; stages and components of burnout.

INTRODUCTION / ВСТУП

The author and founder of this phenomenon (burnout) is an American psychologist of German origin, H. Freudenberger. Back in the 1970 s, the scientist invented manifestations, symptoms, signs, factors, theoretically substantiated the levels, characterized the stages and components of the development of such a psychological and pedagogical phenomenon as "emotional burnout". H. Freudenberger considered the phenomenon of "emotional burnout" not only from a pedagogical and psychological point of view, but also from a medical point of view as well. But in our country, this term has been widely used and studied since 2018 after the announcement of the Covid-19 pandemic [9].

The analysis of scientific-pedagogical and theoretical-practical sources makes it possible to state that today burnout syndrome is considered as a long-term stress reaction that occurs as a result of the effect on a person of chronic professional stresses of medium intensity. In this regard, we consider the

burnout syndrome as "professional burnout", which potentiates the deformation of the professional's personality. Professional burnout syndrome is the most dangerous disease of those who work with people: teachers, social workers, psychologists, managers, managers, doctors, nurses, journalists, politicians, firefighters, rescuers, and so on – all those whose activities are impossible without communication. It is no coincidence that Christina Maslach, the researcher of this phenomenon, called her book "Emotional burning – the price of sympathy" [5], [6].

Formulation of the problem. The phenomenon of "professional burnout" of teachers overcoming violations of professional development is accompanied by mental tension, psychological discomfort, and crisis phenomena. One of the manifestations of professional dysontogenesis of the personality is "distorted professional development" in the form of emotional burnout. There are several historical stages in the investigated phenomenon of "professional burnout". The term "burnout" was introduced by the American psychiatrist H. Freudenberg in 1974 just to describe the psychological state of healthy people who are in intensive and close communication with clients in an emotionally charged atmosphere. Emotional burnout of a professional as a result of stress at work has its methodological origins in stress itself. Researchers distinguish three main stages (phases) of the development of a stressful state in a person: an increase in tension, actual stress, and a decrease in internal tension. Psychological (emotional or second-signal) stress is a type of stress that scientists consider in the realm of emotions and feelings. This type of stress, unlike the physiological one, is caused by threat factors and obstacles in activities associated with powerful cognitive, emotional and communicative (interpersonal) overloads, the need to make urgent decisions, increased responsibility for work results, etc.

Analysis of recent research and publications. It is believed that burnout in the workplace is a separate aspect of stress, due to the fact that it is defined and studied as a certain reaction in response to chronic work stress, while focusing on the sphere of interpersonal relations of the specialist. In this case, the components of professional burnout – emotional exhaustion, depersonalization, and reduction of personal achievements – are the result of various work stressors that exceed a person's adaptive capacity to overcome stress. Professional burnout is defined as the result of the process of adaptation to work stress, and is a sign of unsatisfactory adaptation of the employee in stressful working conditions. Therefore, the phenomenon of professional burnout acquires a reactive-adaptive psychological meaning with a

corresponding definition of its place in the system of psychological concepts of stress theory. Some authors define emotional burnout as a psychogenic disorder associated with professional maladjustment, and especially with the teacher's style of behavior in the educational environment. Ukrainian scientist N. Bulatevych defines burnout as a state of physical, emotional, and mental exhaustion that manifests itself in professions in the social sphere. The author, summarizing the review of many classifications, emphasizes individual and organizational factors of the occurrence of emotional burnout. Professional burnout syndrome, is "...professional destruction of the personality, which manifests itself in the form of persistent mental experiences, as well as changes in the quality, structure and content of professional activity...". The researcher stated, that "consequently, this construct formed the basis for studying the burnout among working teachers. The work of a school teacher in Ukraine is characterized by high emotional stress, responsibility for life and health of pupils, combined with low payment for this work. During the working day, the teacher is constantly in the close contact with a large number of people: students, colleagues, and school administration. It should be noted that the study of burnout in this professional group was and remains relevant in different countries of the world, as teachers, along with medical staff and professionals who are engaged in occupations such as "human service careers", are among those who are at risk to "burn out". The analysis of studies on the issue of teachers' burnout allows us to state the ambiguity of the results of phenomenology and the specifics of the influence of a factor, depending on certain organizational working conditions (for example, whether a teacher works with children who have development disorders, or children whose development is within the age limits, etc.)" [8, p. 63]

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

Such understanding of the relevance of this work allowed to formulate the *purpose* of this study:

- to analyze the current state of scientific research on the manifestation and development of the concept of "professional burnout";
- to consider the stages and levels of burnout as such;
- to carry out not just an analysis of literary sources on the research problem, but also to provide practical advice on the prevention and correction of levels of professional burnout among pedagogical workers in modern conditions – in the extremely difficult situation in which our country found itself.

In this regard, the **main objectives** of the study are as follows:

- to find out the origin and main approaches to defining the concept of "professional burnout" of employees in general;
- to carry out an analysis of the latest scientific sources regarding approaches to the interpretation of the concept of "professional burnout" of pedagogical workers in modern conditions in our country;
- determine the stages and levels of professional burnout of teachers;
- and provide practical advice on how to act at almost every level and stage of manifestation of this concept among education workers.

Professional burnout is one of the new protection mechanisms discussed in the psychological and pedagogical literature, so its definition is somewhat blurred. It should be noted that "burnout" is always considered and interpreted only from the negative side. And, of course, there are specific reasons for this, because when a person is in such a state, it affects his performance of his activities, relations with partners, clients and close people, as it leads to emotional and personal detachment, dissatisfaction with himself, and so on there is anxiety, depression and inadequate emotional response to ordinary life situations.

That is why the authors of the article consider the problem of "burnout" as a psychological and pedagogical one and provide real advice on the correction and prevention of this syndrome for teachers.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Professional burnout is a syndrome of physical and emotional exhaustion, which indicates the professional's loss of positive feelings, which includes the development of negative self-esteem, a negative attitude to work. It should be noted that professional burnout very often develops in those whom we call "workaholics". Overtime work at home and on weekends, urgent calls are all signals of a real threat of burnout.

Among the external risk factors of emotional exhaustion and a decrease in professional activity, the most significant are:

1. Chronically intense psycho-emotional activity associated with intensive communication, more precisely, with purposeful perception of partners and action on them. The teacher has to constantly reinforce various aspects of communication with emotions: actively pose and solve problems, carefully perceive, intensively memorize and quickly interpret (analyze) visual, sound and written information, quickly weigh alternatives and make decisions.

2. Destabilizing organization of activities: unclear organization and

planning of work, lack of equipment, poorly structured and vague information, the presence of "bureaucratic noise" in it – small details, contradictions, inflated norms of the contingent with which professional activity is connected.

3. Increased responsibility for the functions performed by the teacher. Teachers constantly have to take on the energy discharges of partners. All those who work with people and treat their duties honestly bear ethical and legal responsibility for the well-being of business partners entrusted to them – students, parents, colleagues. The price for this is high – nervous overstrain. For example, a college teacher's dedication and self-control during the day of classes are so significant that mental resources are practically not restored by the next working day.

4. Unfavorable psychological atmosphere of professional activity is determined by two main circumstances – conflict vertically, in the "supervisor-subordinate" system, and horizontally, in the "colleague-colleague" system. Sooner or later, a prudent person with strong nerves will lean towards the tactics of emotional burnout: stay away from everything and everyone, do not take everything to heart, protect your nerves.

5. Psychologically difficult contingent that a teacher deals with in the field of communication: among teachers and educators, these are teenagers with anomalies of character, nervous system or with delays in mental development [2].

Burnout syndrome includes three main components:

- emotional exhaustion;
- depersonalization (cynicism);
- reduction of professional achievements [4].

Emotional exhaustion is a feeling of emptiness and fatigue caused by one's own work.

Depersonalization implies a cynical, indifferent, inhumane attitude towards people with whom one works. Contacts with colleagues become formal, impersonal; negative instructions that arise may initially have a hidden character and manifest themselves in internally restrained irritation, which eventually breaks out and leads to conflicts.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The following methods were used to achieve the research goal:

- analysis of scientific and pedagogical literature on the emergence of the concept of "professional burnout";
- diagnosis of the manifestation of the levels of the studied phenomenon in pedagogical workers;

- description of methods for correction and prevention of professional burnout among teachers of Ukraine.

RESULTS OF THE RESEARCH / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Professional burnout is a feeling of discomfort among employees in their professional sphere.

The syndrome of "emotional burnout" is a well-known phenomenon in colleges, schools and higher educational establishments all over the world and in Ukraine in particular especially nowadays. Constant fatigue, emotional devastation, a feeling of lack of social support, constant reproaches to students and their parents, dissatisfaction with the profession are its manifestations.

The common reasons for the development of SPB include:

- intensive communication with different people, in particular negative people;
- rapidly changing working conditions, encountering unforeseen circumstances;
- peculiarities of life in megacities, in conditions of imposed communication and interaction with a large number of strangers in public places;
- lack of time, opportunities, even desire for special actions to improve one's health.

Specific reasons include:

- problems of a professional nature (race for career growth) and working conditions (insufficient salary level, workplace condition, lack of necessary equipment or drugs for high-quality and successful performance of one's work);
- inability to provide assistance to the patient in some cases;
- higher mortality than in most other departments;
- the influence of patients and their relatives who try to solve their psychological problems through communication with the doctor, using the doctor as a free psychotherapeutic resource for solving personal conflict situations;
- a recent trend is the threat of appeals from relatives of patients in the event of a fatal outcome with legal claims and complaints.

Symptomatology, according to Ch. Maslach, includes three blocks of symptoms:

1. Physical: fatigue, a feeling of exhaustion, sensitivity to changes in the external environment, asthenia, frequent headaches, disorders of the gastrointestinal tract, excess or insufficient body weight, insomnia.

2. Behavioral:

- work becomes increasingly difficult, and the ability to perform it weakens;
- the worker comes to work early and stays for a long time;
- a sense of omnipotence (power over the fate of the client, patient);
- inability to make decisions, distancing from clients, patients and the desire to distance from colleagues;
- exaggerated sense of responsibility for patients;
- a general negative attitude towards life prospects;
- alcohol and/or drug abuse.

3. Psychological: frustration, helplessness, hopelessness, anxiety, resentment, disappointment, insecurity, guilt, unpopularity, boredom, decreased level of enthusiasm, anger, irritability, suspicion, rigidity, general negative attitude towards life prospects.

Interweaving in various combinations, these symptoms form a rather polymorphic, but rather specific picture.

Gerald Greenberg suggests considering emotional burnout as a 5-stage progressive process:

1. "Honeymoon". The employee is usually satisfied with his work and tasks, he treats them with enthusiasm. However, as work stress continues, professional activity begins to bring less and less satisfaction, the employee becomes less energetic.

2. "Lack of fuel". Fatigue, apathy appear, sleep problems may occur. In the absence of additional motivation and stimulation, the worker loses interest in his work or the attractiveness of working in this organization and the productivity of his activity disappear. Violations of labor discipline and detachment (distancing) from professional duties are possible. In the case of high motivation, the employee can continue to "burn", fueled by internal resources, but to the detriment of his health.

3. Chronic symptoms. excessive work without rest, especially for workaholics, leads to such physical phenomena as fatigue and susceptibility to diseases, as well as to psychological experiences (chronic irritability, aggravated malice or feelings of depression, cornered). Constantly experiencing a lack of time (manager's syndrome).

4. Crisis. Chronic diseases usually develop, as a result of which a person partially or completely loses working capacity. Feelings of dissatisfaction with one's own efficiency and quality of life increase.

5. "Breaking through the wall". Physical and psychological problems become acute and can provoke the development of dangerous diseases that threaten a person's life. The employee has so many problems that his career is in jeopardy.

Without timely compensation, this process progresses steadily and, in the most suboptimal scenario, passes through all five stages [7].

There are certain methods of harmonizing the psychophysical state.

A person is a complete bio-energy-informational system, therefore the impact on any of these components affects the others. Conventionally, all methods of harmonizing the psychophysical state of a person can be combined into 3 groups:

1. Physiological level of regulation of the psychophysical state (impact on the physical body).

2. Emotional-volitional regulation of the psychophysical state (influence on the emotional state).

3. Value-semantic level of regulation of the psychophysical state (influence on thoughts, change of worldview) [3].

Let's consider all these methods in more details.

Physiological level of psychophysical state regulation (effect on the physical body):

- sufficiently long and high-quality sleep (it is important to ventilate the room before going to sleep, follow the sleep schedule: fall asleep and wake up at the same time);

- a balanced diet rich in vitamins and minerals (the mineral magnesium and vitamin E, which are found in corn, carrots, blackberries, nuts, sunflower seeds, soy, are considered especially anti-stressful (by the way, a bar of dark chocolate will quickly improve your mood);

- sufficient physical activity, sports, morning gymnastics – dancing (dance movements to rhythmic music contribute to release from negative emotions, just like any housework)

- phytotherapy, homeopathy (mint tea, valerian root tincture promotes relaxation; eleutherococcus, ginseng, rhodiola rosea tincture increases vitality);

- massage (both classic massage and massage of biologically active points on a person's hands and feet will help; it is useful to simply walk barefoot on the ground or on pebbles poured into a box);

- color therapy (green and blue help to calm down, red and yellow give energy and cheerfulness);

- aromatherapy (smells of orange, bergamot act on the nervous system by stimulating, there is a feeling of a rush of strength; the scents of lavender, anise, sage have a calming effect, help relieve nervous tension);

- mineral therapy;

- breathing exercises (calming breathing with prolonged exhalation reduces excessive excitement and nervous tension; mobilizing breathing with increased inhalation helps to overcome lethargy, drowsiness);

- bath and water procedures (a contrast shower before going to bed will help relieve the fatigue of the day, and in the morning will add vigor; in general, water perfectly washes away any negativity).

Try to perform a deep mobilizing breathing exercise to reduce your tension, overcome fatigue, calm down and free yourself from negative emotions [3].

Emotional-volitional regulation of the psychophysical state (influence on the emotional state):

- humor (laughter has a positive effect on the immune system, activating blood T-lymphocytes; in response to your smile, the body will produce the desired hormones of joy; humor perfectly "recharges" negativity);

- music (the best way to harmonize the psycho-emotional state of listening to classical music, although in small doses rock is also useful, it helps to get rid of negative emotions);

- communication with family, friends;

- doing a favorite business, hobby (computer, books, movies, knitting, gardening, fishing, tourism, etc.);

- communication with nature (always gives a person a feeling of a rush of strength, restoration of energy);

- communication with animals;

- meditations, visualizations (there are purposeful visualizations set on a certain topic – imagine visiting a blooming garden, visiting your favorite corner of nature) [5].

The value-meaning level of regulation of the psychophysical state (influence on thoughts, change of worldview).

Resentment, anger, dissatisfaction, criticism of oneself and others are all the most harmful emotions for our body. Our brain releases stress hormones to any stimuli that threaten our peace. At the same time, he does not care if they are real or invented. Therefore, the body will react to an imaginary problem as if it were a real one. Therefore, it is important to learn to control your thoughts and emotions. The famous stress researcher H. Selye pointed out that what matters is not what happens to you, but how you perceive it.

Therefore, it is important to learn to pay attention to the positive moments of life and be able to be grateful for them. Negative question "For what?" it is desirable to turn it into a positive "What for?". Why did this or that unpleasant situation appear in my life? What conclusions should I draw from

it? What should I learn in this situation?

If we approach life situations from such positions, then they cease to be perceived as problems, and life begins to be perceived as a school, where events and situations are arranged in such a way that we can learn exactly what we need [4].

How to prevent the occurrence of emotional burnout syndrome?

One of the most effective ways to prevent professional burnout syndrome is self-regulation.

Self-regulation is the ability to manage one's psycho-emotional state, which is achieved through the influence of a person on himself with the help of words, images, control of breathing, bag tone, etc. As a result of self-regulation, three can be formed main effects: calming effect (relieving emotional tension) restoring effect (reducing fatigue) activating effect (increasing psychophysiological reactivity) Parable "Getting Out of Position" Problems that occur in our lives are situations that teach us and help us become stronger.

Some advices from D. Sarnoff "How to get rid of emotional tension":

- Whatever you do, don't do it relaxed.
- Keep yourself not tense, but energetic.
- Speak lively and inspired – this is the best cosmetic.
- A smile slightly lifts your cheeks and lights up your eyes.
- Try it – you will see.
- When you talk, try to look directly into the eyes. When the gaze moves from one eye of the interlocutor to the other, you see his soul.
- Do not fuss! Often we do not realize what we are doing, but our manners distract the attention of those who are listening to us.
- Don't hide behind your hair. People want to see your eyes.
- Actively listen and speak. The ability to listen makes you a good speaker in the eyes of others [3].

Recommendations for the prevention of emotional burnout:

- Define your main life goals and focus your efforts on achieving them. Think about something good, drive away bad thoughts.
- Positive thinking and optimism are the key to health and well-being. Every morning, getting out of bed, think about something good, smile, tell yourself that everything will be fine, and you are beautiful and happy, you have a great mood.
- Give a special place to rest and sleep. Sleep should be at least 7–8 hours.
- Use short breaks during the day, let yourself rest, relax.
- Do not thicken the paint.

- Do not neglect communication! Discuss your problems with people close to you.
- Relax with your family, close friends, colleagues.
- Find a place and time for humor and laughter in your life. When you are in a bad mood, watch a comedy film, read jokes, watch TV, (but not news) etc.
- Don't forget to praise yourself!
- Smile! After all, everyone knows that laughter prolongs our life!
- Find time for yourself: take a relaxing bath, read your favorite book, do beauty treatments, etc.
- Love yourself. Problems should not be experienced, they should be solved.
- The best way to relieve nervous tension is physical activity: do sports, go to the gym, go for morning runs, go to the swimming pool or sauna etc.
- Music is also psychotherapy.
- Take a rest in nature, because such a rest perfectly calms the nervous system and makes a person kinder.
- A change of activity will also help to relieve tension, do your favorite thing, your hobby, thus your positive emotions from your favorite activity will help you forget about sadness.
- Pay proper attention to your health and nutrition.
- Plan not only your working hours, but also your rest.
- Set priorities. An organized person does much more than one who acts chaotically and grabs several things at once.

Thus, in the article, the stages and levels of development of professional burnout among pedagogical workers were investigated, an analysis of scientific approaches to the research problem was carried out, and practical advice and recommendations were provided for the prevention and correction of professional burnout of teachers in appropriate conditions.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

So, the analysis of the scientific, pedagogical and psychological literature makes it possible to conclude that such a phenomenon as professional burnout is extremely important for paying attention to its signs not only in the context of successful self-realization, but also for the quality performance of professional activities as well. Taking into account the signs, manifestations, syndromes of the concept of "professional burnout" makes it possible to adjust

the level of manifestation and development of this phenomenon, as well as to use this material to prevent the occurrence and prevention of this phenomenon among pedagogical workers here in Ukraine.

Prospects for further research in this direction. Thus, the analysis of the scientific-pedagogical and psychological literature proved the relevance and importance of the problem of "professional burnout" of pedagogical workers of Ukraine in modern conditions, the determination of the levels and stages of the development of the studied phenomenon, the prevention and correction of teacher's burnout requires further scientific research in the psychological and pedagogical scientific literature which is a prospect for further research of this problem.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Розвиток креативного мислення: від теорії до практики. *НаУрок*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/ghNn12> Дата звернення: Серп. 29, 2023.
- [2] Творча майстерня вчителя. *Dorobok.edu.vn.ua*. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://dorobok.edu.vn.ua/> Дата звернення: Серп. 29, 2023.
- [3] W. Grimes, «Dorothy Sarnoff, a Pioneer of the Self-Help Movement, Dies at 94», *The New York Times-Dec*, 27, 2008. [Online]. Available: <https://is.gd/wW9h0t> Application date: August 29, 2023.
- [4] І. О. Хмельовська, Будьмо здорові! Профілактика емоційного та професійного вигорання педагога. 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/xXuKAA> Дата звернення: Серп. 29, 2023.
- [5] Ch. Maslach, J. Golberg, «Prevention of burnout: New perspectives», *Applied and preventive Psychology*, vol. 7, p. 63–74, 1998. [Online]. Available: <https://is.gd/vabRrq> Application date: August 29, 2023.
- [6] Ch. Maslach, «Job burnout: How people cope», *Public Welfare*, vol. 36, is. (2), p. 56–58, 1978. [Online]. Available: <https://is.gd/gSTbRw> Application date: August 29, 2023.
- [7] Sh. F. Greenberg, P. J. Valletutti, «Stress and Helping Professions». P.H. Brookes Publishing Company. 1980. [Online]. Available: <https://is.gd/A1Yr46> Application date: August 29, 2023.
- [8] N. Bulatevych, «Teacher's burnout syndrome: the phenomenology of the process», *Polish Journal of Public Health*, vol. 127(2), p. 62–66, 2018. [Online]. Available: <https://is.gd/oUZiqt> Application date: August 29, 2023.

- [9] [H. J. Freudenberger](#), «Staff Burn-Out», *Journal of Social Issues (A Journal of the Society for the Psychological Study of Social Issues)*, [vol. 30, is. 1](#), p. 159–165, 1974. [Online]. Available: <https://is.gd/1TxPaK> Application date: August 29, 2023.

ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ ВЧИТЕЛІВ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Браніцька Тетяна Румуальдівна,

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогічних наук,
професійної та початкової освіти, практикуючий психолог
комунального вищого навчального закладу
«Вінницька академія неперервної освіти».
Вінниця, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-4503-3140>
tatjanarom4@gmail.com

Рябокоть Ольга Володимирівна,

кандидат географічних наук, доцент,
проректор з науково-педагогічної роботи
комунального вищого навчального закладу
«Вінницька академія неперервної освіти».
Вінниця, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-4733-3067>
olya_riabokon1986@ukr.net

Логутіна Наталія Володимирівна,

кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри філології та гуманітарних наук
комунального вищого навчального закладу
«Вінницька академія неперервної освіти».
Вінниця, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-1029-5247>
natalia.logutina@gmail.com

Анотація. У статті детально розглянуто походження, корекцію та розвиток процесу вигорання вчителів та досліджено поняття «професійне вигорання» як психолого-педагогічну проблему. Розглянуто поняття прояву феномену «професійного вигорання», його складові та рівні розвитку. Показано взаємозв'язок між емоційним станом особистості і процесом професійного вигорання. У статті розглядаються різні способи прояву та розвитку

професійного вигорання; доведено, що наявність емоційного виснаження призводить до перевтоми і, як наслідок, до професійного вигорання. Розглянуто актуальність професійного вигорання в сучасних умовах, його корекцію на даному етапі, охарактеризовано ознаки, рівні та стадії прояву та розвитку цього явища. Автори проаналізували: новітні наукові дослідження у сфері професійного вигорання та його вплив на успішність професійної діяльності; аналіз останніх досліджень, які доводять, що рівень професійного вигорання безпосередньо впливає на продуктивність трудового процесу, допомагає краще розуміти інших людей, ефективно та продуктивно виконувати професійні обов'язки. Охарактеризовано рівні та етапи розвитку професійного вигорання в системі професійних компетенцій вчителя Нової української школи, таких як управління власними емоціями, емпатія, соціальна компетентність та ін. Також пропонуються різні методики, тренінги та курси для корекції процесу професійного вигорання педагогічних працівників. Загалом стаття дає цікаве розуміння важливості врахування рівнів професійного вигорання для успішного виконання всіх видів трудових завдань та успіху у професійній діяльності. Проблема полягає в тому, що на даний момент такий синдром, як «емоційне вигорання», з практичної точки зору стає вже загальновідомим явищем. Постійна втома, спустошеність, відчуття відсутності соціальної підтримки, постійні докори – це незадоволення професією та страх дивитися у завтрашній день. Спілкування та аналіз ситуації засвідчив, що у багатьох колег, хто працює у сфері освіти, є всі або більшість проявів цього явища. Не лише спілкування з викладачами, але й опитування, тестування та моніторинг ситуації чітко показує, що у багатьох працівників освіти є всі прояви досліджуваного явища. У статті пропонуються деякі поради та методи корекції професійного вигорання педагогічних працівників України в сучасних умовах.

Ключові слова: професійне вигорання; виснаження, перевтома, емоційне вигорання; психологічна атмосфера; синдром вигорання; рівні; стадії та компоненти вигорання.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Rozvytok kreatyvnoho myslennia: vid teorii do praktyky. NaUrok. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/ghNn12> Data zvernennia:

Serp. 29, 2023.

- [2] Tvorcha maisternia vchytelia. Dorobok.edu.vn.ua. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://dorobok.edu.vn.ua/> Data zvernennia: Serp. 29, 2023.
- [3] W. Grimes, «Dorothy Sarnoff, a Pioneer of the Self-Help Movement, Dies at 94», The New York Times-Dec, 27, 2008. [Online]. Available: <https://is.gd/wW9h0t> Application date: August 29, 2023.
- [4] I. O. Khmelovska, Budmo zdorovi! Profilaktyka emotsiinoho ta profesiinoho vyhorannia pedahoha. 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/xXuKAA> Data zvernennia: Serp. 29, 2023.
- [5] Ch. Maslach, J. Golberg, «Prevention of burnout: New perspectives», Applied and preventive Psychology, vol. 7, p. 63–74, 1998. [Online]. Available: <https://is.gd/vabRrq> Application date: August 29, 2023.
- [6] Ch. Maslach, «Job burnout: How people cope», Public Welfare, vol. 36, is. (2), p. 56–58, 1978. [Online]. Available: <https://is.gd/gSTbRw> Application date: August 29, 2023.
- [7] Sh. F. Greenberg, P. J. Valletutti, «Stress and Helping Professions». P.H. Brookes Publishing Company. 1980. [Online]. Available: <https://is.gd/A1Yr46> Application date: August 29, 2023.
- [8] N. Bulatevych, «[Teacher's burnout syndrome: the phenomenology of the process](#)», Polish Journal of Public Health, vol. 127(2), p. 62–66, 2018. [Online]. Available: <https://is.gd/oUZiqt> Application date: August 29, 2023.
- [9] [H. J. Freudenberger](#), «Staff Burn-Out», Journal of Social Issues (A Journal of the Society for the Psychological Study of Social Issues), [vol. 30, is. 1](#), p. 159–165, 1974. [Online]. Available: <https://is.gd/1TxPaK> Application date: August 29, 2023.

*Стаття надійшла до редакції
29 серпня 2023 рок*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-73-85](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-73-85)
УДК [37.092.12:005.963]:908 (477)

Вишневська Ганна Петрівна,
методист вищої категорії навчально-методичного відділу
Навчально-наукового інституту
менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0009-0003-8454-1145>
ozdoba@i.ua

ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ КЕРІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті визначено актуальність проблеми етнокультурної направленості, обґрунтовано суть поняття, принципи етнокультурної направленості у закладі освіти. Розглянуто реалізацію побудови освітнього процесу щодо етнокультурної направленості у закладі освіти за наступними принципами: включення в єдину етнокультурну традицію, перехід від національної культури до пізнання культур народів спільного проживання у країні та прийняття світових культурних цінностей, діалогу культур. Приділяється увага формуванню основ етнічної культури, як одного з важливих завдань формування особистості, яке реалізується за умови створення культурно-освітнього середовища, збагачення якого сприяє розвитку особистості на духовно-моральному ґрунті загальнолюдських цінностей, враховуючи особливості етнотрадицій та національних ідеалів. Статтю присвячено розкриттю ступеня дослідження розвитку етнокультурних компетентностей керівників закладів освіти. Звертається увага на засвоєння культури етносу у шкільному віці, що дає змогу краще розуміти народні традиції, мову, надає можливість дітям стати носіями власної національної культури. У змісті висвітлені результати теоретичного аналізу з актуальної проблеми наукового пошуку етнокультурних витоків шкільної освіти, збагачення етнокультурного середовища. Підкреслюється, що знайти сучасні ефективні засоби формування основ етнічної культури можливо завдяки створенню організаційно-педагогічних умов розвитку етнокультурного потенціалу педагогічного колективу та використанню сучасних інформаційно-комунікативних

технологій. У змісті статті розкрито наукову та практико-зорієнтовану спрямованість наукових праць із етнокультурних проблем розвитку шкільної освіти, висвітлено підходи впровадження нових етнокультурних знань в освітній процес закладів загальної середньої освіти та професійну підготовку вчителів.

Ключові слова: культура; етнокультурна; заклад освіти; компетентність; національні традиції; мистецтво.

ВСТУП / INTRODUCTION

Освіта становить глибинний соціально-культурний пласт, що визначає стратегію ідеологічного, політичного, економічного розвитку суспільства та його безпеки. Нині в умовах відстоювання Україною свого права на існування в союзі демократичних держав, чільне місце належить світоглядній освіті, що ґрунтується на цінностях, зокрема й етнокультурних і пріоритетах людини XXI століття.

Заклади загальної середньої освіти виконують особливу місію формування в учнів ключових компетентностей, з поміж яких пріоритетним є вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами, компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій, інноваційність, екологічна компетентність, інформаційно-комунікаційна компетентність; навчання впродовж життя, громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей, культурна компетентність; підприємливість та фінансова грамотність. Цілі, мету, зміст і провідні напрями розвитку освіти на законодавчому рівні визначено відповідно до європейських освітніх практик, про що йдеться в Законах України: «Про вищу освіту» (2014), «Про світу» (2017), «Про повну загальну середню освіту» (2020); Концепції Нової української школи» (2016); професійних стандартах підготовки вчителів.

В умовах культурної багатоманітності України важливо залучити освітній ресурс, вироблений попередніми поколіннями. Етнокультурні тенденції в контексті проблеми дослідження розглядаємо як сукупність характерних ідей і напрямів, джерелом якої є колективна творчість певної етнічної спільноти, щодо зростання певних еталонних значень, прогнозування поступу шкільної освіти учнів в мінливих умовах сьогодення. Водночас ефективний поступ шкільної освіти неможливий

без критичного аналізу про її попередній стан, виявлення гальмівних чинників як і тих, що можуть бути адаптовані до потреб сьогодення.

Ключове поняття «культура» як центр дефініції «етнокультура» має багато пояснень. Насамперед будь-який предмет або явище культури сприймається не як наслідок дії природних сил, а як результат діяльності людини, направленої на вдосконалення, обробку, перетворення. Тобто культура розуміється як зміна природного об'єкта під впливом людини. Поступово дефініція «культура» почала застосовувати для позначення виховання, освіти, удосконалення самої людини, певного ступеня освіченості й вихованості особистості. У сучасному світі це поняття продовжують досліджувати. Сьогодні культура – складне, багатогранне та багатоаспектне поняття, яке охоплює всю людську діяльність у сферах матеріального і духовного виробництва.

Етнічна культура походить від класичного визначення, яке ґрунтується на уявленні про неї як про локальне явище цілісного процесу світової культури. Вона є рушійною силою згуртування націй, толерантного виховання, етнічних комунікацій. Основним провідником школярів у етнокультуру є вчитель. Саме тому особливого значення набуває етнокультурна підготовка майбутніх керівників закладів загальної середньої освіти. Однією зі складових частин етнокультури є образотворче мистецтво, як носій народної творчості України. Це вказує на необхідність формування етнокультурної компетентності майбутніх учителів образотворчого мистецтва, як провідників, покликаних передавати етнокультурні традиції від одного покоління етносів до інших, підтримувати позитивні педагогічні тенденції за умов спільного проживання різних народів.

Постановка проблеми. За умов глобальних інтеграційних процесів сфера освіти потребує радикальних змін, щоб задовольнити потреби світової спільноти. Здійснювати ефективний виховний вплив на особистість сучасної молоді можливо, використовуючи новітні підходи, беручи до уваги класичні освітні парадигми з урахуванням вимог сьогодення.

Однак слід пам'ятати, що педагогічний процес насамперед має нести етнічні та культурні цінності людства. Особливо це стає актуальним за умов стрімкої інформатизації освітнього процесу, міждержавної інтеграції світового співтовариства. Саме тому постає проблема формування етнокультурної компетентності майбутніх керівників закладів освіти, як фахівців у контексті професійної підготовки. У сучасному закладі освіти не повинно бути звичайної передачі готових

знань про етнічну культуру. Формування етнокультурної компетентності має відбуватися через розвиток креативного мислення, креативності та національних почуттів здобувачів освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз джерельної бази дає підстави стверджувати про науковий інтерес до досліджень етнокультурної місії школи в різні роки (І. Бех, Я. Бурлака, Г. Ващенко, Л. Виготський, С. Гончаренко, О. Любар, В. Майборода, Ю. Руденко, М. Стельмахович, К. Ушинський). Окремі аспекти, що висвітлюють етнокультурну спрямованість розвитку змісту шкільної освіти в роки незалежності розкрито в працях сучасних українських учених: О. Березюк, Т. Мацейків, Ю. Мальований.

Погоджуючись зі словами Г. Ващенка про те, що «вселюдська культура складається із надбань і досвіду різних народів» [2], підкреслимо важливість безперервної передачі від покоління до покоління найкращої мудрості народу. За умов створення етнокультурного виховного середовища забезпечується творча розумова діяльність всієї нації та кожної людини. Аналіз основних досліджень і публікацій показав, що теоретичні засади формування етнокультурної компетентності розглядаються у наукових працях Л. Маєвської, Е. Мілованової, О. Нестеренко, А. Осадчука, О. Отич, Т. Поштарьової, Л. Соляр, Г. Лозко. На особливості формування етнокультурної компетентності вказано у працях О. Гуренко, В. Кириченка, Л. Коваль, О. Будник. Загальні питання вдосконалення змісту педагогічної освіти відображено у дослідженнях І. Беха, І. Зязюна, Н. Лисенко, В. Кременя, Н. Кузьміної, А. Маркової, Н. Ничкало, О. Пехоти. Як засіб формування самосвідомості та національної ідентичності молоді етнокультурну компетентність розглядають Л. Паламарчук, Г. Волков, С. Борисова, О. Красовська, В. Струманський та ін.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є визначення ролі етнокультурної направленості майбутніх керівників у системі навчання і виховання закладу загальної середньої освіти.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: дослідити сучасні освітні процеси, що спираються на етнокультурні компетентності педагогічних працівників в цілому та керівників закладів середньої освіти зокрема. А також, дослідити вплив цих компетентностей на виховні процеси з формування духовно-моральних цінностей особистості.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Збагачення освітнього середовища етнокультурними цінностями, використання етнокультурних надбань в освітньому процесі сприяє розвитку особистості на духовно-моральному ґрунті загальнолюдських цінностей, враховуючи особливості етнотрадицій та національних ідеалів. Засвоєння культури етносу у шкільному віці дає змогу розуміти народні традиції, мову, надає можливість дітям стати носіями власної національної культури.

Головна роль у цьому процесі належить освіті. Вона є соціумом культури, простором культури, у якому людина занурюється в культуру, зокрема національно-етнічну, а через неї долучається до світової загальнолюдської культури. Основним провідником засвоєння культури й етнічного спадку минулих поколінь у всі часи вважається вчитель. Він, як фасилітатор, повинен залучати шкільну молодь до традицій народу, формувати культурні цінності, удосконалювати та поглиблювати етнонаціональну культуру здобувачів освіти.

Провідником цієї етнокультурної спадщини є керівник закладу освіти, якому відведена шляхетна місія бути носієм власної національної культури й натхненником формування етнічної самосвідомості кожного вчителя, кожної дитини, долучати майбутнє покоління до різних культурних позицій, цінностей, традицій. Слід зазначити, що сформованість творчих стратегій вчителів може бути мірою інтелектуальної вихованості особистості і безпосередньо спрацьовувати на формування творчого потенціалу окремого вчителя та педагогічного колективу школи в цілому.

За таких обставин, за умов реформування освітньої системи, особливого значення набуває саме етнокультурна компетентність майбутніх керівників закладів освіти, як невід'ємна частина їхньої професійної підготовки у педагогічних колективах. Найважливіше завдання освіти та виховання молоді у нашій державі – примноження, збереження досвіду, національних традицій, етнічних і культурних надбань. Саме тому, дослідження етнічної культури, як феномену, належності, етнокультурної направленості, вивчається в історико-філософських і психолого-педагогічних аспектах.

Так, Т. Мацейків визначає етнокультурну направленість як особливу характеристику освіти, що показує, якою мірою її завдання, мета, зміст, технології виховання і навчання орієнтовані на розвиток і соціалізацію особистості як суб'єкта етносу і як громадянина держави, здатного до

самовизначення за умов сучасної світової цивілізації [7].

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Побудова освітнього процесу за етнокультурної направленості у закладі освіти реалізується з дотриманням таких принципів, як:

- принцип включення у єдину етнокультурну традицію. Освітній процес має відображати зміст накопиченого фонду національних і культурних цінностей, досягнень свого етносу, особливостей його історичного та соціального досвіду;
- принцип переходу від національної культури до пізнання культур народів спільного проживання в країні та прийняття світових культурних цінностей;
- принцип діалогу культур. Цей принцип є сприятливою основою для формування міжетнічної толерантності, культурного взаєморозуміння та саморозвитку.

Спираючись на національну культуру, заклади освіти створюють середовище духовного комфорту, відчуття соціальної захищеності. Включення молоді у рідну етнокультурну традицію є успішним за умови застосування принципу реалізації конституційного права виховання і навчання рідною мовою.

Цей принцип найкраще розкривається у словах М. Стельмаховича про те, що «через засвоєння своїх, власних, народних, національних надбань можна по-справжньому опанувати загальнолюдськими духовними цінностями» [8]. Тобто національне зближення між різниці культурами має відбуватися на ґрунті розвитку народних національних культур.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Таким чином, освітній процес у закладі освіти має наповнюватися національною культурою, інформацією про культуру інших народів світу.

В. Мадзігон акцентує на тому, що сучасна освіта «покликана виробити в кожного громадянина звички, настанови та цінності, без яких неможливе функціонування демократії. Формування демократичних цінностей у системі здійснюється через усі без винятку аспекти навчально-виховного процесу, на всіх його рівнях – змістовому, організаційному, функціональному, комунікативному» [5].

Розглянемо ключове поняття «культура», без пояснення якого неможливо розглянути етнокультурну спрямованість освіти. У науково-педагогічній спільноті існує багато трактувань цього поняття. Саме слово

«культура» з'явилося ще в античну епоху й у перекладі з латинського «cultura» означає «обробка», тобто «культування». Це говорить про те, що культура «розуміється як зміна природного об'єкта під впливом людини», «будь-який предмет або явище культури сприймається не як наслідок дії природних сил, а як результат діяльності людини, направленої на вдосконалення, обробку, перетворення».

Поступово слово «культура» стала застосовувати для позначення виховання, освіти, удосконалення самої людини, певного ступеня освіченості й вихованості. Упродовж багатьох століть у західноєвропейських і вітчизняних філософських думках поширювалися різні культурні концепції, а саме:

- предметно-ціннісна;
- діяльнісна;
- особистісно-атрибутивна тощо.

Культура складна, багатогранна та багатоаспектна. Вона охоплює всю людську діяльність у сферах матеріального і духовного виробництва.

Етнічна культура походить від класичного визначення, яке ґрунтується на уявленні про неї як про локальне явище цілісного процесу світової культури (локальний від лат. *locus* – місце, місцевий, «той, що не виходить за визначені межі»). У сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідженнях етнічна культура розуміється, як сукупність етнодиференціювальних і етноінтегруювальних характеристик культури. У дослідженнях Г. Лозко етнічна культура описується як «сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених певним етносом упродовж його історії на його власній території засобами етнічного самовираження (рідною мовою, рідною релігією) і не включає імпортованих зразків (наприклад, світових релігій)» [4]. Українські етнологи В. Кафарський, Б. Савчук та ін. визначають етнічну культуру як сукупність властивих етносу способів, елементів, структур життєдіяльності, що забезпечують його збереження та розвиток і завдяки своїм яскравим самобутнім рисам виконують етноідентифікуючу функцію. Будучи невід'ємною ознакою етносу, вона є культурою людей, пов'язаних між собою спільністю походження й історичного розвитку.

В. Заслуженюк етнічну культуру відносить до пріоритетів, які допоможуть згуртувати всіх людей різних національностей, що населяють єдину країну, і виховати освічене, толерантне, компетентне в цій галузі покоління [3].

Однією зі складових частин етнокультури є образотворче

мистецтво як носій народної творчості України. Саме на прикладі такої творчої сторони етнокультурного виховання можна наочно розкрити як компетентність вчителя, так і виявити інтерес до предмету в учня. Дослідження Є. Антоновича [1], В. Титаренко [9] підтверджують виховне та навчальне значення образотворчого мистецтва. Воно є своєрідним оберегом національної культури у повсякденній мобільності та відкритості життя суспільства. Образотворче мистецтво формує у людини сучасне естетичне ставлення до часу та дійсності, знаходить своє місце в усіх сферах пізнавально-практичної діяльності. Одним із видів образотворчого мистецтва, який повною мірою розкриває етнічну культуру, є декоративно-прикладне мистецтво. Широкий спектр функцій декоративного мистецтва, його доступність, різноманіття видів дозволяє ефективно використовувати його як в естетичному вихованні молоді, так і при формуванні знань про етнокультурну спадщину нації.

Розмаїття етнокультурних напрямків, що склалися на теренах України важко переоцінити. Це декілька стилів розписів, якими вималювані українські хати (а зараз їх використовують в монументальному розписі – мурали, стилізований малюнок в побутовій кераміці та в майоліці), вишиванки, різьба, плетіння, витинанки тощо. Всі ці напрямки несуть історичну, духовну та просвітницьку інформацію, їм притаманні сталі народні уявлення про світ, його колористику і її значення, символізм зображень рослинного та тваринного світу. Таке етномистецтво зображує, на перший погляд примітивно, а насправді змістовно, картини з народного життя, які відображають певні традиції, поведінку та духовно-моральний світогляд українського народу та представників інших народностей, що здавна мешкають поруч з нами на одній українській землі.

Звісно, рівні професійних знань вчителя та керівника закладу середньої освіти повинні відповідати тому рівню, що вимагають від них покладені на них педагогічні завдання, але етнокультурний аспект компетентностей повинен відігравати важливу роль в їх роботі. Цей аспект є притаманним, насамперед, в гуманітарних дисциплінах, таких, як історія, географія, ботаніка та біологія, українська література та мова, музичне та образотворче виховання. Практично будь-яку тему навчального предмету можна довести до свідомості учнів, пов'язуючи з екскурсами в етнічну культуру, що саме сприятиме, як засвоєнню навчального матеріалу, так і духовно-моральному, естетичному та культурному вихованню.

Відтак, етнокультурна компетентність керівника закладу середньої

освіти не може бути нижчою ніж відповідна компетенція звичайного вчителя або вчителя, що саме викладає учням необхідні знання на межі предмету та етнокультури, адже, керівник повинен володіти тими компетенціями, що і звичайні вчителі, але, і одночасно подавати їм приклад в певних ситуаціях, допомагати їм в педагогічних процесах та коригувати їх.

З цією метою, в закладах середньої освіти було б доцільно розширити, а в деяких випадках відновити проведення лекційних занять з етнокультурної тематики для педагогічного складу працівників, а саме керівників цих закладів, залучати до участі в регіональних змагальних семінарах за участю митців, культурологів, істориків, філологів, психологів, художників, майстрів декоративно-ужиткового мистецтва тощо. Такі керівники могли б, в подальшому, ініціювати в своїх закладах проведення конкурсів, виставок, семінарів серед учнів, за участю вчителів, де б учні могли виявляти не тільки свої знання та здібності, але і виказувати свою освіченість та духовно-моральні цінності, які спираються на етнокультурні традиції українського народу.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Сьогодні в Україні не лише вдалося зберегти народне мистецтво, а й відродити інтерес молоді до нього. Щоб не втратити цей інтерес, доцільно більш ґрунтовно реалізувати одне із основних завдань, яке стоїть перед сучасною педагогічною освітою – виховання здатності до сприйняття цілісної картини світу, прагнення до збереження національної самобутності та культурної спадщини України, як невід'ємної складової частини загальнолюдської культурної скарбниці. Це вказує на необхідність формування етнокультурної компетентності керівників, як провідників, покликаних передавати етнокультурні традиції від одного покоління етносів до інших, підтримувати позитивні педагогічні тенденції за умов спільного проживання різних народів.

За сучасних умов реформування освітньої галузі виховний вплив на особистість сучасної молоді важливо здійснювати, використовуючи новітні підходи та враховуючи класичні освітні парадигми. Стрімка інформатизація освітнього простору особливо вимагає виховувати підрастаюче покоління, базуючись на історичних пам'ятках, культурній спадщині та традиціях народу.

Вчитель, як майбутній керівник, ще в роки навчання в закладі вищої освіти, має бути спрямований на те, щоб в змістовий компонент

освітнього процесу ввести саме ті методи, засоби, форми навчання, які сприятимуть поглибленому вивченню культури, мови, історії.

Працюючи у закладі освіти, на уроках мови доречно використання різних видів є уривки текстів творів письменників, учених, діячів рідної культури; тексти, що зображують сучасну дійсність, культурні, історичні, економічні зв'язки; збагачують словниковий запас молоді етнокультурними термінами (Батьківщина, країна, етнос, нація, національна культура, народна творчість, фольклор, тощо); використовувати словникові диктанти, вправи, твори, речення з етнокультурною тематикою.

На уроках літератури бажано збагачувати молодь знаннями про творчість відомих діячів нашого народу, що розкривають у своїх працях національний колорит, спосіб життя, традиції та звичаї. На уроках географії потрібно знайомити молодь з географічними кордонами країни, природними умовами та особливостями. Історія рідного народу забезпечує також знання про традиційні ремесла у минулому, розвиток державності, а також становлення народу як окремої, самостійної, незалежної країни.

Саме етнокультурне виховання забезпечує засвоєння зразків і цінностей національної культури, культурно-історичного, соціального досвіду своєї держави, формування відчуття приналежності та поваги до рідного краю. Внутрішній світ особистості є рушійною силою розвитку духовності людини, визначальним чинником дій і поведінки, ціннісних орієнтацій, життєвої й громадської позиції.

Цьому сприяють, насамперед, етнопедагогічні чинники, за допомогою яких реалізуються цілі й завдання етнокультурного виховання. А саме: рідна мова, родинно-побутова культура, фольклор, емоційна культура, національна психологія, національний характер, народні вірування, народні ігри, знання родоводу та історії, педагогіка народного календаря, національна символіка й народні символи, основи народної моралі, національна самосвідомість, народні дидактичні знання, народна гра та народна іграшка, народні звичаї, свята, традиції, обряди.

Мовою вчать особистість прозрівати, мислити, долучатися до духовних надбань свого народу. Засвоєння рідної історії дає змогу пізнати витoki духовності кожного народу як джерело пам'яті, історичного мислення, формування свідомості різних поколінь. Рідна мова – це самобутній спосіб мислення, оригінальний засіб пізнання дійсності.

Відродження родинних народних традицій, звичаїв, шанобливе ставлення до родинно-побутової культури сприятиме формуванню в

молоді найглибших почуттів: любов до матері й батька, бабусі та дідуся. Пізнаючи багатство фольклору, молодь щедро черпає емоційні, моральні, естетичні та патріотичні цінності.

Чим вища в молодій людини національна самосвідомість, тим глибше вона любить свій народ.

Перспективи подальших досліджень. Перспективи подальшої роботи убачаються у вивченні наявного рівня етнокультурної компетентності керівників закладів загальної середньої освіти, готовності до професійної діяльності у конкретному етнокультурному середовищі та аналізі чинників, що мають істотний вплив на її формування у закладах освіти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Є. А. Антонович, В. І. Проців, С. П. Свид, *Художні техніки у школі*. Київ, Україна: ІЗМН, 1997.
- [2] Г. Ващенко, *Виховання волі й характеру*. Київ, Україна: Школяр, 1999.
- [3] В. С. Заслуженюк, В. В. Присакар, «Формування в школярів культури міжнаціонального спілкування», *Педагогіка і психологія*, № 1, с. 14–18, 1999.
- [4] Г. Лозко, *Етнологія України*. Київ, Україна: Артек, 2001.
- [5] В. М. Мадзігон, «Інформатизація в контексті демократизації освіти в Україні», *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні*, т. 2002, с. 23–37, 1992.
- [6] Т. Мацейків, «Етнокультурна спрямованість шкільної освіти і виховання», *Гірська школа українських Карпат*, № 4/5, ч. 2, с. 394–397, 2008. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/CQppBX>
Дата звернення: Серп. 15, 2023.
- [7] М. Г. Стельмахович, *Українська родинна педагогіка*. Київ, Україна: ІСДО, 1996.
- [8] В. П. Титаренко, *Методика викладання декоративно-прикладної творчості*. Полтава, Україна, 2004.
- [9] Г. Г. Філіпчук, «Громадянське суспільство й освіта в контексті глобальних і етнонаціональних процесів», *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні*, т. 2002, с. 227–241, 1992.

FORMATION OF ETHNO-CULTURAL COMPETENCE HEADS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

Hanna Vyshnevskya,

methodist of the highest category of the
educational and methodological department
Educational and Scientific Institute of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0009-0003-8454-1145>
ozdoba@i.ua

Abstract. The article defines the relevance of the problem of ethno-cultural orientation, substantiates the essence of the concept, the principles of ethno-cultural orientation in the educational institution. The implementation of the construction of the educational process regarding the ethno-cultural orientation in the educational institution was considered according to the following principles: inclusion in a single ethno-cultural tradition, the transition from national culture to the knowledge of the cultures of the peoples living together in the country and the adoption of world cultural values, the dialogue of cultures. Attention is paid to the formation of the foundations of ethnic culture, as one of the important tasks of personality formation, which is realized under the condition of creating a cultural and educational environment, the enrichment of which contributes to the development of the personality on the spiritual and moral basis of universal values, taking into account the peculiarities of ethno-traditions and national ideals. The article is devoted to revealing the degree of research into the development of ethnocultural competences of heads of educational institutions. Attention is drawn to learning the culture of the ethnic group at school age, which enables a better understanding of national traditions, language, and gives children the opportunity to become bearers of their own national culture. The content highlights the results of the theoretical analysis of the current problem of the scientific search for the ethno-cultural origins of school education, the enrichment of the ethno-cultural environment. It is emphasized that finding modern effective means of forming the foundations of ethnic culture is possible thanks to the creation of organizational and pedagogical conditions for the development of the ethnocultural potential of the teaching staff and the use of modern information and communication technologies. The

content of the article reveals the scientific and practically oriented orientation of scientific works on ethno-cultural problems of school education development, highlights the approaches of introducing new ethno-cultural knowledge into the educational process of general secondary education institutions and professional training of teachers.

Key words: culture; ethnoculture; educational institution; competence; national traditions; art.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Ye. A. Antonovych, V. I. Protsiv, S. P. Svyd, *Khudozhni tekhniky u shkoli*. Kyiv, Ukraina: IZMN, 1997.
- [2] H. Vashchenko, *Vykhovannia voli y kharakteru*. Kyiv, Ukraina: Shkoliar, 1999.
- [3] V. S. Zasluzheniuk, V. V. Prysakar, «Formuvannia v shkoliariv kultury mizhnatsionalnoho spilkuvannia», *Pedahohika i psykholohiia*, № 1, s. 14–18, 1999.
- [4] H. Lozko, *Etnolohiia Ukrainy*. Kyiv, Ukraina: Artek, 2001.
- [5] V. M. Madzihon, «Informatyzatsiia v konteksti demokratyzatsii osvity v Ukraini», *Rozvytok pedahohichnoi i psykholohichnoi nauk v Ukraini*, t. 2002, s. 23–37, 1992.
- [6] T. Matseikiv, «Etnokulturna spriamovanist shkilnoi osvity i vykhovannia», *Hirska shkola ukrainskykh Karpat*, № 4/5, ch. 2, s. 394–397, 2008. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/CQppBX> Data zvernennia: Serp. 15, 2023.
- [7] M. H. Stelmakhovych, *Ukrainska rodynna pedahohika*. Kyiv, Ukraina: ISDO, 1996.
- [8] V. P. Tytarenko, *Metodyka vykladannia dekoratyvno-prykladnoi tvorchosti*. Poltava, Ukraina, 2004.
- [9] H. H. Filipchuk, «Hromadianske suspilstvo y osvita v konteksti hlobalnykh i etnonatsionalnykh protsesiv», *Rozvytok pedahohichnoi i psykholohichnoi nauk v Ukraini*, t. 2002, s. 227–241, 1992.

*Стаття надійшла до редакції
16 серпня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-86-104](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-86-104)

UDC 37.091.26:811.111=111

Farida Huseynova,

Ph.D. English language teacher and
Head Specialist of Innovation Center
Azerbaijan State Pedagogical University.
Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0000-0002-0250-3467>
feridehuseynova21@gmail.com

AUTHENTIC ASSESSMENT IN DEVELOPING STUDENTS' ENGLISH LANGUAGE SKILLS

Abstract. The research study devotes to using authenticity in the evaluation of students' English language skills at the initial stage of higher education. The purpose of this research paper is to describe methods for measuring students' productive English language skills using authentic tests or task items. Another aim is to present modern authentic assessment tools that are effective in measuring language skills, such as case studies, simulations, portfolios, observations, performances, journals, essays, presentations, and projects that are close to real-life situations in learning. It is known that students who have recently started university learn English more from textbooks or from test assignments. This makes understanding the real world difficult for them. Moreover, the students are shy and have psychological difficulties interpreting real-life situations as authentic studies. Highlighting teachers' problems, it should be stated that it is difficult to create authentic assessment tasks for scoring language skills for them. During the evaluation process observation, interviews, essays, journal writing, and portfolios are not preferred valuable tools. The research study will boost originality in the contextual language as a more significant expectation of a higher education level. Therefore, authentic assessment describes all requirements that to be closer to reality in the development of fluency and effective listening skills. The research study enrolled twenty-four (16 girls and 8 boys) sophomore students and five (5) teachers to solve all these challenges. Data collection explores the variables such as age, gender, interest in originality, and the number of class hours were all considered during the research process. Observation, interviews, and mixed-type (quantitative and qualitative) methods were used during the experiment. This paper has achieved its objective of

applying authentic assessment in teaching English. The finding revealed that teachers did not regard authentic assessment as norm-based assessment. Then, the psychological aspects of authentic assessment were unknown to the students. It should be claimed that the assessment of language skills using a variety of interesting authentic methods encourages students to use English effectively. Furthermore, the teachers were able to design the language assessment criteria by applying authentic tools.

Key words: authentic assessment; real-life context; criteria; portfolio; presentation.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. Today, Azerbaijan requires authentic communication and collaboration in English in the global space and the labor market. It is a fact that young people engage in more authentic communication and dialogue with foreign citizens determines the social and cultural level of mass events, international competitions, and symposia in Azerbaijan. For this purpose, higher education prioritizes using English in various contexts and needs to evaluate students' originality in their English language study. The using original assessments improve students' comprehensive language acquisition in real-life contexts. Consequently, the study's goal is to investigate the theoretical foundation of authentic assessment in terms of terminology and the significance of using this type of assessment in English language teaching and learning. Thus, the study's objective is to investigate the theoretical backgrounds of authentic assessment, including its terminology, and the significance of using this assessment in teaching and learning English [1], [2], [3].

Recently several articles have defined this terminology as an alternative assessment that scopes various valuable skills in learning English. J. O'Malley, & L. Pierce (1996) [20, p.132] stated that authentic assessment "Is based on activities that represent real-life situations settings". It includes performance assessment so that students have the chance to express themselves through portfolios and student self-evaluations. However, the research studies presented the importance of choosing evaluation criteria and employing learning strategies.

Analysis of major research and publications. The use of authenticity in English is presented in many studies and proved the effectiveness of using real contexts by evaluating tests and tasks. Nonetheless, there are numerous challenges to using authentic assessment in higher education. The most

emphasized theoretical limitation is the lack of empirical studies on authentic assessment in English Language Teaching (ELT) [2], [14].

The study conducted by Retnawati (2016) [21, p. 310] demonstrated the difficulties of the initial stage for university teachers in implementing the assessment. The researchers discovered that teachers have difficulties developing evaluating instruments, creating indicators, performing rubric assessments, and gathering scores because they do not fully understand the system of authentic assessment in implementation. Moreover, there is a lack of studies describing students' authentic activities by providing them the rubrics for evaluating language levels. Despite the study of authentic assessment in different contexts, it is stated that all experiments have less similar results because of a lack of evaluating criteria. Particularly, the scoring criteria for measuring authentic skills have been little investigated [3], [7]. Regarding these issues, the study focused on exploring modern approaches to creating authentic assessment criteria for solutions to these problems. For this purpose, this study provides a baseline reference for the transition from traditional to ongoing evaluation, from norm-referenced testing to more criterion-referenced assessment. Therefore, the study will be a valuable source of presenting modern approaches to provide teachers with creating assessment criteria for solutions to these problems. The research study presents the following research questions to analyze these challenges in students' evaluation:

- What challenges are there in evaluating students' authentic skills in English?
- Why is authentic assessment more important in learning English?

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The **purpose** of the research aims to determine the benefits of authentic assessment in higher education that develop students' English language proficiency.

To achieve the set goal, the following **tasks** have been put forward:

- implement a recent theoretical literature review to assess the efficacy of authentic assessment in English;
- analyze authentic assessment in higher education's use of English learning;
- provide authentic assessment strategies and evaluation criteria in assessing students' knowledge and skills;
- present study results comparing participants' attitudes to authentic assessment.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The theoretical background of the research considers the importance of analyzing recent literature for the relevance of the research problem. The changes in teaching paradigms should necessarily imply changes in assessment trends, A. Wiewiora & A. Kowalkiewicz [24, p. 418], N. Nguyen [16, p. 116]; O'Malley & Valdez [20 p. 127] examine several theoretical perspectives on the assessment of language skills. M. Gottlieb (1995) [14, p. 12] characterizes the role of authentic assessment for gaining four language skills adequately in context as follows:

- to adapt receptive active language competence related to listening and reading;
- to demonstrate rich vocabulary skills in integration of different knowledge and skills;
- to encourage students' active participation in the authentic dialogue to apply research and inquiry-based learning in teaching;
- to use standardized competency-based tests in assessing originality.

The study reviewed the recent scientific literature to examine interesting considerations about the role of authentic tools in English language assessment. The requirements of authentic assessment of English language learning are more important at the beginning of higher education. First, more literature states the effects of authentic assessment in acquiring competency-based learning. It is known that producing language to be delivered to others orally or in writing is an indicator of productive active competency [5], [8].

These assessment tools reflect students' life experiences and encourage them to learn about current events in the real world. Students improve their language acquisition of real-life problem-solving, communication, and critical-thinking skills by doing receptive and productive competency tests. It is clear that this type of assessment is sociocultural and provides students with new platforms for social-psychological development. Authentic assessment is considered to stimulate students' higher-order thinking and problem-solving skills for individual learning in society [4], [5], [7].

In contrast to receptive active competence, the competency test is a more effective tool for assessing speaking and writing in authentic assessments. These assessment tools reflect students' life experiences and encourage them to think and research about current events in the real world. Furthermore, the article also revealed the challenges and problems in choosing authentic assessment tools in teaching.

However, some concerns seemed about using original materials in the university's early stages. N. Trisanti (2014) [22, p. 128] claimed that teachers and students are less aware of the types of alternative assessments to define the purpose of authentic assessment. They prefer using a traditional assessment that focuses on doing high stake tests for final results. One of the other issues is to investigate psychological and pedagogical aspects of language skill assessment using real-world tasks poorly. Students have problems exploring the frequency using of words, phrases, and terminologies used in authentic dialogue or text. Martinez [19, p. 6] asserts that authentic texts can be very biased for learners in terms of learning cultural study. Similarly, teachers prove that authentic materials contain difficult language, unnecessary vocabulary, and complex language structures. Therefore, more effective instruction is required to increase the number of students who use the English language freely and authentically during the learning process.

Many scientific topics have explored the significance of using authentic assessment to overcome all these challenges [8], [10], [11], [19].

First, this type of assessment provides educators with a more comprehensive understanding of their student's abilities, needs, and interests during the initial stage. For this purpose, numerous studies analyzed the advantages of authentic assessment in terms of defining higher-order cognitive skills and applying new knowledge to problem-solving situations [4], [6]. Similar to receptive active language assessments, choosing authentic tasks necessitates should be the relevant curriculum. Regarding these issues, the research study presents that the performance of retelling a story, responding verbally, discussing, talking, speaking, conducting interviews, and other tasks are examples of authentic tasks for speech competence [5]. Writing correspondence, summarizing, reviewing books, writing news, writing articles, writing reports, writing advertisements, and other tasks are examples of authentic writing tasks [8], [9].

Authentic assessments, as opposed to standardized tests, focus on developing specific skills. One of the most significant issues is that learners cannot differentiate between conventional assessment and authentic assessment. Understanding this distinction also creates opportunities for the use of real assessment. By summarizing the analyses performed on the studies, the difference between traditional and authentic assessment can be clearly seen in the table below.

Table 1

Comparison of traditional and authentic evaluation [7]

Traditional assessment	Authentic assessment
Administratively managed and scored with established standards	Assessment is an integral part of training
One-time exam	It is called ongoing assessment
Bias based on culture or socio-economic status	It forms more cultural behavior
Students are usually treated the same way	Each student is treated as an individual
Testing and instruction are considered distinct activities.	Free activity of learners is emphasized
Final decisions are made based on test results	Multiple data sources provide a more informative view
In most cases, students' weaknesses and failures are highlighted	Students' strengths and improvements are highlighted
Negative feedback without constructive instruction	Helpful feedback is provided to improve and guide learning
Tests are focused more on low-level knowledge and skills	Higher-order learning outcomes and thinking skills are prioritized
Interaction between students is not permitted	Encourages collaborative learning
Focus on one "correct answer"	Covers a range of perspectives
More students are encouraged to compare	Compares students to their previous performance and goals

Looking at the table it is clear that by practicing each language skill, using authentic assessment instruments promotes experiential learning and encourages teachers and students to engage in real-world activities (table 1). It is defined as a performance assessment in increasing motivation and the positive effect of using authenticity. Furthermore, authentic assessments are designed to assess students and their knowledge in real-world situations, they are frequently regarded as more valuable than traditional assessments [12], [13].

Therefore, standardized tests cannot shape students' new creative thinking and can't be given a high degree of reliability. These tests have been known for containing multiple-choice answers, fill-in-the-blanks, and responses to closed-ended questions. These kinds of tests measure only students' cognitive levels and have a number system for language levels. Despite the differences in terminology, both assessments are a learning approach and a new technology in English teaching. It is discovered, in particular, that the English language curriculum guidelines do not address the

concept of authentic assessment, the creation of authentic rubrics, or the scoring of items, tasks, and tests [15], [18].

The competencies that 21st-century students will acquire from English are characterized by the acquisition of four skills or multi-literacies. Comparing authentic assessment to traditional standardized tests, the dynamic growth of the assessment process attracts attention in teaching. A. Marhaeni & N. Dantes (2014) [17, p.12] state that authentic assessment focuses on students' practical knowledge and skills given on tests in the examination process. He proved that authentic tests are characterized as alternative assessments and have been proposed for all types of assessment, such as reliability, validity, practicality, authenticity, transparency, and washback effect.

Pedagogical and psychological aspects. Regarding to psychological and pedagogical aspects, authentic assessment has a beneficial effect on students' engagement in class, their development of self-esteem, and their desire to pursue a future in English teaching [1], [4]. According to a number of researchers, language skill assessment using original methods is the most critical field in modern pedagogy. According to C. Hwang (2012) [12, p. 121], authentic assessment includes a variety of approaches that reflect the student's daily activities, accomplishments, motivation to learn, and attitude toward learning activities. Rather than memorizing facts or repeating information from lectures, the authentic assessment focuses on what students can do with their knowledge. As a result, assessing students' topic understanding, observing their performance skills, and developing their self-creating abilities should be the main goals of authentic teaching. As a result, this examination puts teachers and students in real-world situations to evaluate their teaching abilities.

Criteria-based authentic assessment. An assessment task must meet specific criteria in order to be considered unique. It should be as follows:

Specific: the task should be specific to a real-world problem or scenario.

Deep: to complete the task, students should use their knowledge and skills.

Complex: it should be open and allow for multiple solutions [11, p. 14].

According to Linh, and Nguyen (2016) [16, p. 12] argued that teachers should develop measuring criteria to assess learners' behavioral and ethical-cultural skills in communication. Other literature (J. Smirnova, 2018) [8, p. 26] specified these criteria according to obtaining *behavioral culture, content knowledge, presentation, and creative skills* in learning English.

Behavioral culture: learners' behaviors and interactions with others can be observed to assess their behavioral interactions. This type of evaluation can

provide valuable information about a learner's social and communication skills and common dispositions.

Content Knowledge: to measure content knowledge, students are assigned tasks that require them to identify information in the subject or explain the function of various objects in addition to assessing students' cognitive skills in language learning.

Presentation skills: authentic evaluation positively affects students' presentation skills. They must demonstrate appropriate body language, a clear tone of voice, eye contact, gestures, and facial expressions.

Creative skills: in this step, students can prepare a graph and table to express their ideas coherently and make entries on it; use appropriate vocabulary, paraphrase their sentences correctly; make generalizations; and evaluate short interpretation skills.

Authentic assessment tools. Authentic assessment includes communicative activities such as demonstrating and comparing role players, analyzing situations, giving presentations, and gathering evidence with authentic tools, as well as different types of evaluation. The sociocultural perspectives and students' metacognitive abilities are enhanced by the variety of assessment strategies According to O'Malley and Valdez Pierce (1996) [20, p. 12] basic types of authentic assessment in language learning are applied as the following strategies: *observation; Interview; Simulation games; Case study; Presentation of projects and exhibitions; Students' portfolios in progress/*

Observation

Observation tools are thought to be unique in their ability to promote productive skills and are used as an effective method of language learning. First, observation, as a type of contextual assessment, allows one to solve difficult problems in a short amount of time and focuses on mastering the English language by discussing various rubrics. Teacher observation in taking notes for student's language skills in speaking, listening, reading, and writing. Moreover, giving feedback on the learners' progress can help to emphasize the information gained through observation. Instructors, teachers, peers, and other educators should be as observers. Thus, observation allows students to promote active participation in contextual assessment while also improving their active participation by increasing their language level (J. Mueller, 2013) [19, p. 7].

Interview

Interview assessment is a communicative evaluation tool to measure students' listening, speaking, comprehending, and responding adequately. A teacher will assess learning based on responses provided during a structured

interview about learning outcomes. By interviewing one another and basing their evaluations on engaging questions about various subjects, students also participate in peer evaluation. During the evaluation process, the length, content, and subject matter of the interview should all be considered. As effective criteria for measuring *interview skills, preparation, interest in questions, comprehension, and completion of ideas*, responding, fluent speaking, word choice, and body language are all taken into account.

Simulation

Simulations are the most effective tool for assessing sophomore students' speaking and listening abilities. The teacher prepares various scenarios as a case study of the subject matter discussed in class prior to conducting the simulation. Students are assigned to various roles in the case study or asked to play various characters in the scenarios. However, the students overcome their shyness and become acquainted with the case study scenarios, as well as fully comprehend the rules and information they will represent in the game. They should be evaluated by the intended criteria, such as *defining the problem, formulating the model, comparing behavior, highlighting the data, demonstrating authentic dialogue skills in speaking, and effective listening* (A. Feinstein & H. Cannon) [13, p. 428].

Case study

The case study allows students to construct real-life contexts related to the subject matter or to assess their language skills. Students are assigned different situations to explore, analyze, draft open-ended research questions, collect valuable data using various qualitative methods, and finally present their problem findings. The teacher develops evaluation criteria for students' study designs by *identifying problems, establishing goals and objectives, analyzing and communicating effectively, conducting background research, and presenting solutions* [17, p. 15].

Presentations

Referring to measure students' presentation skills, at early stage of university level students should be evaluated through the preparation of small community service social projects or a research study. At a first step, students are assigned to prepare various small projects demonstrating slide presentations. It boosts motivation or fluent speech in English. Moreover, they can demonstrate presentations by working in groups collaboratively and reviewing all materials that everyone sees and learns together presentations should be short reports, moviemaking, essays, reports, students' creative work, etc. Therefore, choosing available criteria, the teacher should assess the

student's presentation skills, including the use of a *clear tone of voice, relevant vocabulary, making pauses, using gestures, miming, and making eye contact in the student's speech* [23, p. 44].

Portfolios

The article will present on portfolio evaluation, which is a type of formative evaluation. This strategy emphasizes a sustained commitment from educators, learners, parents, and administrators to the use of portfolios. A student portfolio is a collection of worksheets, assignments, and project outcomes, both digital and analog, that demonstrate what the student has learned and how they can use their skills. Students can prepare for upcoming opportunities, such as internships and interviews, with the aid of these portfolios [14, p. 12].

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The research study conducted an experiment enrolled twenty-four (16 and 8 boys) sophomore students and five (5) teachers to explore all these challenges. A descriptive qualitative study is used during the experiment.

Data was collected to determine the rates among the variables such as age, gender, interest in originality, and the number of class hours in teaching English. Survey questionnaires, interviews, observation and descriptive methods were used during the experiment. According to Nazir [7] that descriptive research is a technique of collecting data using interviews, case studies, and observations that are relevant to authentic assessment in language learning. The following inquiries were tried to be answered by this study:

- What are the benefits of using authentic evaluation of higher education students' learning education?
- How do educators compare authentic and conventional assessment methods?
- What types of authentic assessment influence students' academic performance in higher education?

RESULTS OF THE RESEARCH / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The research revealed that using authentic assessment encourages students to use language in real-life contexts. The main objective of authentic assessment is to enable students' real-life speech through the use of pertinent vocabulary, efficient listening, and productive public speaking abilities. Additionally, by conducting simulations, case studies, and portfolios that boost their desire to participate in the learning process, students and teachers can

contrast original assessments. The first survey investigated how boys and girls felt about using authentic assessment to connect to real-life contexts. Therefore, the first questionnaire survey was defined on the following levels: *very dissatisfied* – 10/20 score; *dissatisfied* – 25/35 score; *satisfied* – 40/60/ score; *very satisfied* – 65–80 scores.

Table 2

**Survey results on students' attitude to authentic assessment
(pre/post tests)**

No. s/n	Criteria	Boys		Girls	
		pre	post	pre	post
1	Observation and taking notes is interesting while partners' language skills	45	65	55	75
2	It is beneficial to use portfolios to monitor the development of language levels in assessment	40	65	55	80
3	It is interesting to discuss journals and newspapers materials, community issues for case study	40	70	55	85
4	To simulate others opinions is helpful to speak freely	35	55	55	80
5	The questions make me seek new circumstances	40	60	45	75
6	To answer questions that require scientific investigation	30	65	40	75

The table provides an overview of first-year university students' attitudes toward authentic assessment. The survey's pre-test analysis findings indicate that students are unaware of authentic assessment. Boys reported that it was helpful to listen to their partners speak and pick up new skills (table 2).

The boys' observation activity was not very satisfactory prior to the experiment; this activity received a low indicator of 45 points, but the improvement following the experiment received a 65-point evaluation. The girls' observation activity was rated somewhat differently; it received a satisfactory rating of 55 points on the pre-test analysis. After the experiment, this progress was higher than the boys and they were very satisfied receiving a score rating of 75 points. Students get very satisfied evaluating their partners' language abilities by watching their performances, taking notes, and applying the teacher's standards.

Regarding portfolio evaluation, students exhibit worthwhile accomplishments. The boys scored 40 on the pretest, according to the analysis. After the posttest analysis, however, the improvement was 65 points (very satisfied), doing the portfolio assessment. The girls' scores were better than the

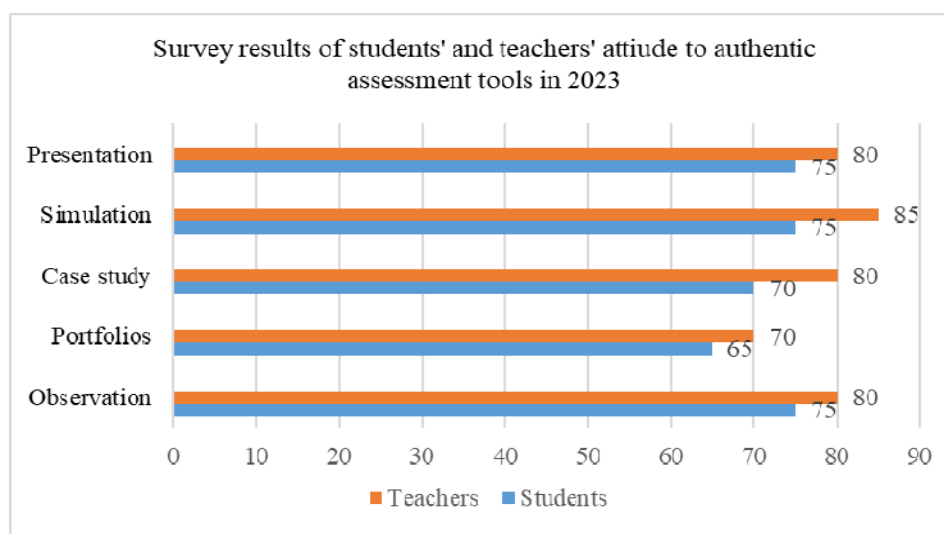
boys' 55 points in the pretest analysis and 80 points in the post-test analysis for boys, respectively. Students completed a self-assessment exercise on learning language skills.

Boys were not satisfied with completing these tests during the lesson due to a lack of materials, according to the pre-posttest analysis the discussion of journals and newspapers for enhancing speaking abilities were 40/70 points. Otherwise, the girls stated that reading interesting journal materials gives them new ideas to discuss demonstrating original speech in 55/85 points. According to discuss journals and newspapers for improving speaking skills boys were dissatisfied to do these tests during the lesson because of lack of materials.

Boys who responded to the assessment's use of simulations noted that their limited vocabulary made it difficult for them to express their emotions during the exercises 35/55 points. Their attitude toward the actual assessment, pretest result was 60 % lower. Then they could increase it according to posttest analysis 55 points. The girls who made this reference expressed satisfaction with their relationships and had original conversations about the simulations 55/80 points. This indicates that they had a 35 % advantage over the boys on pretest analysis.

Regarding the fifth question the boys noted that lack of authentic materials and assessment they have limited skills to seek new circumstances after reading the questions on pre/posttest analysis 40/60 points. The questions given while experiments were on seeking new circumstances about demonstrating prognosing, analyzing, evaluating, summarizing and self-interpreting skills while discussing real situation. It means that they need to use more authentic materials that have got these skills. However, the girls were happy to complete the assignment and claimed to have gained insight into one another's perspectives on various circumstances 45/75 points due to pre-posttest analysis. Other findings revealed that authentic assessment on seeking new circumstances during reading topics in English is new productive skills. Students get satisfied to obtain this skill. Exploring new situation on given topics draw their attention to investigate or search other issues.

According to the last question, boys could gain their positive attitudes and interests to new scientific investigations despite of their score 30/65 points. They emphasized valuable reading materials to make them new searching. The girls have obtained 40/75 points on answer questions that require scientific investigation. The findings of this study may also offer English language instructors some suggestions for enhancing their students' assessment abilities.

Figure Survey results on using authentic tools in assessing language skills

The graph displays percentages of both students' and teachers' involvement in the assessment process. The results demonstrate the desire of both educators and learners to use authentic tools for assessment while developing efficient language abilities. They were able to very satisfied with the results of using these assessment tools to learn English through communication.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Hence, the research study concludes the following results:

One of the requirements of international communication and the labour market is an authentic English language. For the students to demonstrate their social and cultural levels, more genuine language and conversations with foreigners are required.

Incorporating original evaluation into English instruction is to enhance students' cognitive abilities and problem-solving in authentic situations.

The study's findings demonstrated sophomore students' interest in using English to talk about and resolve actual problems.

Theoretical analysis of the advantages of authentic assessment in teaching English explores students' performance skills.

According to the survey analysis, 70 % of university educators struggle with developing evaluation criteria, indicators, and rubrics for genuine assessment.

Teachers need training in language assessment in real-life contexts.

The study's findings demonstrated that a moderate number of participants (75 % of girls and 65 % of boys) are satisfied with genuine evaluation.

The most efficient methods for assessing students' language abilities are authentic assessment techniques.

University should develop a guideline for authentic assessment to assure students have effective language skills.

Prospects for further research in this direction. This research study proved that authentic assessments are adaptable methods for evaluating students' ongoing language development. Through this research, students will learn useful concepts that will help them pinpoint their original speech's strong and weak points. The first phase of authentic evaluation requires rules to be applied to learning for all intents and purposes. This study will provide both teachers and students with more useful ideas for creating performance criteria and rubrics for authentic strategies.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] G. Xudayarova, «İngilis dili üzrə tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi», *ADU Dil və ədəbiyyat jurnalı*, IX cild, № 1, s. 12–19, 2019.
- [2] F. Hüseynova, «Tələbələrin ingilis dili bacarıqlarının qiymətləndirilməsində çətinliklər və müasir tələblər», *Azərbaycan Məktəbi jurnalı*, № 3, s. 41–48, 2021.
- [3] F. Hüseynova, «İngilis dilində tələbələrin şifahi nitq bacarıqlarının qiymətləndirilməsində yeni yanaşmalar», *ADU Elmi Xəbərlər jurnalı*, № 3, s. 41–48, 2021.
- [4] Е. А. Кирьянова, «Портфолио (портфель учебных достижений): становление аутентичного способа оценивания», *Концепт*, № S13, 2016. [Электронный ресурс]. Доступно: <https://e-koncept.ru/2016/76155.htm?view> Дата обращения: Май 15, 2023.
- [5] А. А. Красноборова, «Критериальное оценивание как технология формирования учебно-познавательной компетентности учащихся», автореф. дис. канд. наук. Нижний Новгород, 2010.
- [6] А. Н. Морозова, «Ценностные ориентиры в преподавании английского языка: учебник и учитель», *Английский язык в школе*, No 3, с. 6–11, 2010.
- [7] Ж. В. Смирнова, О. Г. Красикова, «Современные средства и технологии оценивания результатов обучения», *Вестник*

Мининського університета, т. 6, № 3(24), с. 9, 2018.

- [8] B. Aksu Atac, «Foreign language teachers' attitude toward authentic assessment in language teaching», *Journal of Language and Linguistic Studies*, № 8(2), p. 7–19, 2012.
- [9] I. Aristy, R. Hadiansyah & Y. Apsari, «Using Three Step-Interview to improve student's speaking ability», *PROJECT*, vol. 2, № 2, p. 175–180, 2019. [Online]. Available: <https://is.gd/F9Hk4z>
<https://doi.org/10.22460/project.v2i2.p175-180> Application date: May, 15, 2023.
- [10] J. Badger, «Assessing reflective thinking: pre-service teachers' and professors' perceptions of an oral examination», *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, № 17(1), p. 77–89, 2010.
- [11] E. L. Barker, «Questioning the technical quality of performance assessment», *The School Administrator*, № 50(11), p. 12–16, 1993.
- [12] C. Caroline Hwang, «Effective EFL Education through Popular Authentic Materials Asian», *EFL Journal*, vol. 7, is. 1, art. 7, 2005. [Online]. Available: <http://madevada.pbworks.com/f/Authentic+materials.pdf>
Application date: May, 15, 2023.
- [13] A. H. Feinstein & H. M. Cannon, «Constructs of simulation evaluation», *Simulation & Gaming*, № 33(4), p. 425–440, 2002.
- [14] M. Gottlieb, «Nurturing student learning through portfolios», *TESOL journal*, № 5(1), p. 12–14, 1995.
- [15] F. Kilickaya, «Authentic materials and cultural content in EFL classrooms», *The Internet TESL Journal*, № 10(7), 2004.
- [16] Linh Nhut Nguyen, «Authentic Assessment-A Case Study of Its Implementation in a Lecturer's Classes in Vietnam», *The International Conference on Education and Social Integration*, 2016, p. 124.
- [17] A. A. I. N. Marhaeni & N. Dantes, «Toward Authentic Language Assessment: A Case in Indonesian EFL Classrooms», *In The European Conference on Language Learning*, 2014, p. 1–15.
- [18] A. Martinez, «Authentic materials: An overview», *Karen's linguistic*, Is. 1/7, 2002.
- [19] J. Mueller, Authentic Assessment Toolbox. North Central College. 2013. [Online]. Available: <http://jfmuellers.faculty.noctrl.edu/toolbox/index.htm>
Application date: May, 15, 2023.
- [20] J. M. O'Malley & L. V. Pierce, *Authentic assessment for English language learners: practical approaches for teachers*. Massachusetts: Addison

Wesley Publishing Company, 1996.

- [21] Heri Retnawati, Samsul Hadi, Ariadie Chandra Nugraha, «Vocational High School Teachers' Difficulties in Implementing the Assessment in Curriculum 2013 in Yogyakarta Province of Indonesia», *International Journal of Instruction*, vol. 9, No. 1, p. 33–48, 2016. [Online]. Available: https://www.e-iji.net/dosyalar/iji_2016_1_3.pdf Application date: May, 15, 2023.
- [22] N. Trisant, «English teacher's perspective on authentic assessment implementation of the curriculum», *Proceedings of the 61st TEFLIN International Conference*, Sebelas Maret University Press, Surakarta, Indonesia, 2014, p. 129–144.
- [23] A. Wiewiora & A. Kowalkiewicz, «The role of authentic assessment in developing authentic leadership identity and competencies», *Assessment & Evaluation in Higher Education*, № 44(3), p. 415–430, 2019.

АВТЕНТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ РОЗВИТКУ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ УЧНІВ

Гусейнова Фаріда Маши гизи,

доктор філософії, викладач англійської мови,

головний спеціаліст Центру інновацій

Азербайджанського Державного педагогічного Університету.

Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0000-0002-0250-3467>
feridehuseynova21@gmail.com

Анотація. Дослідження присвячене використанню автентичності під час оцінювання знань студентів з англійської мови на початковому етапі вищої освіти. Метою даного дослідження є опис методів вимірювання продуктивних навичок англійської мови студентів за допомогою автентичних тестів або завдань. Інша мета полягає в тому, щоб представити сучасні автентичні інструменти оцінювання, які є ефективними для вимірювання мовних навичок, таких як тематичні дослідження, моделювання, портфоліо, спостереження, виступи, журнали, есе, презентації та проекти, які наближені до реальних ситуацій навчання. Відомо, що студенти, які нещодавно вступили до університету, більше вивчають англійську мову за підручниками або за допомогою контрольних завдань. Це ускладнює розуміння реального світу для них. Крім того, студенти сором'язливі та мають психологічні труднощі з інтерпретацією реальних життєвих ситуацій як справжніх досліджень. Висвітлюючи

проблеми вчителів, слід зазначити, що для них складно створити автентичні оцінювальні завдання щодо оцінювання мовних знань. Під час процесу оцінювання спостереження, інтерв'ю, есе, написання журналу та портфоліо не є цінними інструментами, на які варто звертати перевагу. Щоб підтвердити гіпотезу, дослідження підвищить оригінальність у контекстній мові як більш значуще очікування вищого рівня освіти. Таким чином, автентичне оцінювання описує всі вимоги, щоб бути ближче до реальності щодо розвитку вільного мовлення та ефективних навичок слухання. У дослідженні брали участь двадцять чотири (16 дівчат і 8 хлопців) студенти другого курсу та п'ять (5) викладачів, щоб вирішити усі ці проблеми. У процесі збору даних досліджуються такі змінні, як вік, стать, інтерес до оригінальності та кількість навчальних годин. Під час експерименту використовувалися методи спостереження, інтерв'ю та змішаного типу (кількісні та якісні). Ця стаття досягла мети застосування автентичного оцінювання під час викладання англійської мови. Результати виявили, що вчителі не вважали автентичне оцінювання оцінюванням на основі норм. Тоді психологічні аспекти автентичного оцінювання були невідомі студентам. Слід стверджувати, що оцінювання мовних навичок за допомогою різноманітних цікавих автентичних методів заохочує студентів до ефективного використання англійської мови. Крім того, вчителі змогли розробити критерії оцінювання мови, застосовуючи автентичні інструменти.

Ключові слова: автентичне оцінювання; життєвий контекст; критерії; портфоліо; презентація.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] G. Khudayarova, "Assessment of student achievements in English", ASU Journal of Language and Literature, vol. IX, No. 1, p. 12–19, 2019.
- [2] F. Huseynova, "Difficulties and modern requirements in assessing students' English language skills", Azerbaijan School magazine, No. 3, p. 41–48, 2021.
- [3] F. Huseynova, "New approaches to the evaluation of students' oral speech skills in English", ASU Scientific News magazine, No. 3, p. 41–48, 2021.
- [4] E. A. Kir'yanova, «Portfolio (portfel' uchebnyh dostizhenij): stanovlenie autentichnogo sposoba ocenivaniya», Koncept, № S13, 2016. [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <https://e->

koncept.ru/2016/76155.htm?view Data obrashcheniya: Maj 15, 2023.

- [5] A. A. Krasnoborova, «Kriterial'noe ocenivanie kak tekhnologiya formirovaniya uchebno-poznavatel'noj kompetentnosti uchashchihsya», avtoref. dis. kand. nauk. Nizhnij Novgorod, 2010.
- [6] A. N. Morozova, «Cennostnye orientiry v prepodavanii anglijskogo yazyka: uchebnik i uchitel'», *Anglijskij yazyk v shkole*, No 3, s. 6–11, 2010.
- [7] ZH. V. Smirnova, O. G. Krasikova, «Sovremennye sredstva i tekhnologii ocenivaniya rezul'tatov obucheniya», *Vestnik Mininskogo universiteta*, t. 6, № 3(24), s. 9, 2018.
- [8] B. Aksu Atac, «Foreign language teachers' attitude toward authentic assessment in language teaching», *Journal of Language and Linguistic Studies*, № 8(2), p. 7–19, 2012.
- [9] I. Aristy, R. Hadiansyah & Y. Apsari, «Using Three Step-Interview to improve student's speaking ability», *PROJECT*, vol. 2, № 2, p. 175–180, 2019. [Online]. Available: <https://journal.ikipsiliwangi.ac.id/index.php/project/article/view/2641>; <https://doi.org/10.22460/project.v2i2.p175-180> Application date: May, 15, 2023.
- [10] J. Badger, «Assessing reflective thinking: pre-service teachers' and professors' perceptions of an oral examination», *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, № 17(1), p. 77–89, 2010.
- [11] E. L. Barker, «Questioning the technical quality of performance assessment», *The School Administrator*, № 50(11), p. 12–16, 1993.
- [12] C. Caroline Hwang, «Effective EFL Education through Popular Authentic Materials Asian», *EFL Journal*, vol. 7, is. 1, art. 7, 2005. [Online]. Available: <http://madevada.pbworks.com/f/Authentic+materials.pdf> Application date: May, 15, 2023.
- [13] A. H. Feinstein & H. M. Cannon, «Constructs of simulation evaluation», *Simulation & Gaming*, № 33(4), p. 425–440, 2002.
- [14] M. Gottlieb, «Nurturing student learning through portfolios», *TESOL journal*, № 5(1), p. 12–14, 1995.
- [15] F. Kilickaya, «Authentic materials and cultural content in EFL classrooms», *The Internet TESL Journal*, № 10(7), 2004.
- [16] Linh Nhut Nguyen, «Authentic Assessment-A Case Study of Its Implementation in a Lecturer's Classes in Vietnam», *The International Conference on Education and Social Integration*, 2016, p. 124.
- [17] A. A. I. N. Marhaeni & N. Dantes, «Toward Authentic Language Assessment: A Case in Indonesian EFL Classrooms», *In The European*

Conference on Language Learning, 2014, p. 1–15.

- [18] A. Martinez, «Authentic materials: An overview», *Karen's linguistic*, Is. 1/7, 2002.
- [19] J. Mueller, *Authentic Assessment Toolbox*. North Central College. 2013. [Online]. Available: <http://jfmuller.faculty.noctrl.edu/toolbox/index.htm> Application date: May, 15, 2023.
- [20] J. M. O'Malley & L. V. Pierce, *Authentic assessment for English language learners: practical approaches for teachers*. Massachusetts: Addison Wesley Publishing Company, 1996.
- [21] Heri Retnawati, Samsul Hadi, Ariadie Chandra Nugraha, «Vocational High School Teachers' Difficulties in Implementing the Assessment in Curriculum 2013 in Yogyakarta Province of Indonesia», *International Journal of Instruction*, vol. 9, No. 1, p. 33–48, 2016. [Online]. Available: https://www.e-iji.net/dosyalar/iji_2016_1_3.pdf Application date: May, 15, 2023.
- [22] N. Trisant, «English teacher's perspective on authentic assessment implementation of the curriculum», *Proceedings of the 61st TEFLIN International Conference*, Sebelas Maret University Press, Surakarta, Indonesia, 2014, p. 129–144.
- [23] A. Wiewiora & A. Kowalkiewicz, «The role of authentic assessment in developing authentic leadership identity and competencies», *Assessment & Evaluation in Higher Education*, № 44(3), p. 415–430, 2019.

*Стаття надійшла до редакції
23 липня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-105-130](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-105-130)

УДК: 374.7.091:[004.771:37.018.4] (477)

Кириченко Микола Олексійович,
доктор філософії, член-кореспондент
Національної Академії наук вищої освіти України,
ректор ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-1756-9140>
kmumo@i.ua

Сорочан Тамара Михайлівна,
доктор педагогічних наук, професор,
директор Центрального інституту післядипломної освіти
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-4704-2385>
anprof@ukr.net

Карташова Любов Андріївна,
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри відкритих освітніх систем та
інформаційно-комунікаційних технологій
Центрального інституту післядипломної освіти
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-1270-4158>
lkartashova@ua.fm

ЦИФРОВА ЕКОСИСТЕМА «УКРАЇНСЬКИЙ ВІДКРИТИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ»: МОДЕЛЬ 6.0

Анотація. Стаття присвячена проблемі моделювання освітніх цифрових екосистем. Авторами обґрунтовано багатовимірну, багатофункціональну, інноваційну модель відкритої цифрової екосистеми «Український відкритий університет післядипломної освіти» (УВУПО), що забезпечує індивідуальну траєкторію професійного розвитку педагогів, охарактеризовано окремі функції, напрями, технології діяльності. Модель представлено у вигляді шести проєкцій – графічних зображень частини цілісного об'єкта, що дозволяє більш детально її візуалізувати. Обраний формат відображає структуру, рівні організації і складники, послідовність етапів функціонування всієї системи й особливості окремих

процесів, взаємозв'язок мети і результату, а також змістове наповнення освітнього процесу. Шість проєкцій моделі висвітлюють модульну багатофункціональну структуру відкритої цифрової екосистеми УВУПО, цифрову екосистему УВУПО, управління УВУПО, процесуальну модель функціонування системи, організацію освітнього процесу, індивідуальну освітню траєкторію – андрагогічний цикл. Акцентовано увагу на властивостях цифрової екосистеми УВУПО та її інноваційному характері, можливостях функціонування у кризових умовах. Охарактеризовано три рівні функціонування УВУПО: адміністративний, кафедральний, індивідуальний, що об'єднані поліаспектною метою і консолідованим лідерством у команді. Розкрито особливості функціонування моделі на кожному рівні. Зокрема, висвітлено досвід забезпечення якості освіти, діяльності віртуальних кафедр та кураторів-тьюторів. Особлива увага приділена індивідуальній траєкторії професійного розвитку педагогів, яка представлена у проєкції андрагогічного циклу. Уточнено, що освітній процес у цифровій екосистемі УВУПО актуалізує розроблення і запровадження принципово нових технологій, що зорієнтовані на практику, забезпечують високу мотивацію і результативність професійного розвитку. Ефективність опанування змісту освіти, розвиток компетентностей слухачів забезпечується застосуванням EdTech, експірієнс-технологій, цифрових наукових парків. Зазначені перспективи подальшого дослідження цифрової екосистеми УВУПО.

Ключові слова: відкритий університет; післядипломна освіта; освіта дорослих; модель і властивості цифрової екосистеми; проєкції моделі; управління відкритим університетом; віртуальна кафедра; професійний розвиток педагогів; індивідуальна траєкторія професійного розвитку; андрагогічний цикл.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Світ XXI століття поринув у загрози та виклики. Друге і початок третього десятиліття ознаменувалися загостренням проблем екології і здоров'я, широкомасштабною агресією і війною російської федерації проти незалежної суверенної України. Це вплинуло на широкий спектр політичних, економічних, демографічних, культурних, ідеологічних проблем, зумовило розрив ментальних стереотипів і зв'язків.

В умовах кризи, загрози життю, міграції цивільного населення, обмеження можливостей соціальних контактів суспільством усвідомлюється цінність освіти й освіченості, що актуалізує проблему нових підходів до професійної педагогічної діяльності, трансформації професійного розвитку педагогів. Від їхнього професіоналізму на пряму залежить відновлення і подальший розвиток освіти.

Післядипломна освіта як складник освіти дорослих надає для цього нові можливості у цифровому форматі. Виникають і розвиваються інноваційні EdTech, що поєднують освітні і цифрові технології. Їх поширення підвищує доступність різноманітного змісту та форм професійного розвитку педагогів, набуття ними нових компетентностей і м'яких навичок для забезпечення власної конкурентоспроможності на ринку праці, а також для відновлення освіти у повоєнний час.

Широкі можливості відкриває для вирішення зазначених завдань система неформальної післядипломної освіти «Український відкритий університет післядипломної освіти», створений у Центральному інституті післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України. У статті буде розглянуто інноваційну модель цифрової екосистеми УВУПО за різними аспектами і напрямками функціонування як середовище трансформації професійного розвитку педагогів, представлено її багатовимірну структуру, функції, а також засоби управління нею.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета і завдання статті – охарактеризувати моделювання освітніх цифрових екосистем на прикладі багатовимірної, багатофункціональної, інноваційної моделі Українського відкритого університету післядипломної освіти, що забезпечує індивідуальну траєкторію професійного розвитку педагогів, висвітлити функції, напрями, технології діяльності.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Дослідження ґрунтується на провідній ідеї сучасності – навчання впродовж життя, що й зумовлює пошуки нових моделей безперервної освіти, зокрема, професійного розвитку педагогів. Затребуваним стає розроблення інноваційного середовища професійного розвитку фахівців, у тому числі, за дистанційною формою навчання. Кризові умови передбачають віддаленість учасників освітнього процесу, що спонукало до створення Web-порталу, умови якого забезпечували б не лише

підвищення кваліфікації і професійний розвиток фахівців, а й належну якість управління освітнім процесом. Основною функцією післядипломної освіти стає сприяння фахівцям в опануванні цінностей сучасного світу, у самостійному пошуку, творчому переосмисленні інформації, в розвитку критичного мислення.

Методологія забезпечення глобальних змін у системі післядипломної освіти також набуває принципово інших ознак. Актуальним стає утвердження освітніх систем, що ґрунтуються на визнанні самоцінності особистості кожного учасника освітнього процесу і могли б реалізувати принцип людиноцентризму як відображення гуманістичної тенденції в розвитку сучасного цивілізованого світу (за В. Кременем [1]).

Одним із теоретичних концептів дослідження є поняття професіоналізму. Професіоналізм розглядається як сукупність компетентностей, які формуються в системі університетської освіти, розвиваються в системі післядипломної освіти на основі культурних, гуманістичних та демократичних цінностей й дозволяють фахівцю здійснювати професійну діяльність у сучасних соціально-економічних умовах [2].

Як стверджує В. Луговий, професія, професійна діяльність фахівців передбачає певне коло повноважень, у якому вони компетентні діяти. Для того, щоб бути реалізованими в діяльності, повноваження мають бути забезпечені сформованими у фахівця здатностями здійснювати професійну діяльність [3], [4]. Це один із аргументів щодо взаємозв'язку понять «компетентності» та «професіоналізм». Очевидно, чим більш розвинуті компетентності, тим більшою є вірогідність того, що професійна діяльність виконується на більш високому рівні, що є основою професіоналізму.

Отже, нові реалії життя в умовах трансформацій в економічній та суспільній сферах України зумовлюють актуальність досліджень і технологій, що відкривають шлях до розвитку професіоналізму фахівців. Слід відзначити, що одним із основних понять відкритого університету є поняття середовища. Сутність поняття середовища тлумачиться як простір, оточення, сукупність умов, зв'язки людини зі світом та їхній взаємовплив.

З метою сутнісної характеристики поняття «середовище» ми звернулися до досліджень В. Бикова [5], Р. Гуревича [6], А. Гуржія [7] Л. Карташової [8] Л. Панченко [9], О. Спіріна [10] та інших відомих українських науковців.

Інформаційно-освітнє середовище є відкритим динамічним

програмно-комунікаційним простором, що включає цифрові технології, чим створюються комфортні, адаптивні умови взаємодії викладачів та слухачів, розвитку їхніх особистісних якостей у процесі виконання освітніх завдань, забезпечуючи інформаційну підтримку освітнього процесу в мережі Інтернет та рівноправний доступ всіх і кожного до здобуття знань (за Л. Карташовою [8]). Таким освітньо-інформаційним середовищем, що забезпечує професійний розвиток педагогів, є УВУПО.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Основними методами отримання результатів, викладених у даній статті, є моделювання, спостереження й узагальнення. Метод моделювання дозволив в абстрактній формі представити складний об'єкт – структуру і функціонування УВУПО. Спостереження і узагальнення дало можливість виокремити структурні компоненти моделі, взаємозв'язки між ними, охарактеризувати особливості різних етапів функціонування цифрової екосистеми УВУПО.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Періодизація дослідження. Розроблення освітньої цифрової екосистеми УВУПО проводилося, починаючи з 2019 року, і на час підведення проміжних підсумків, зафіксованих у даній статті, складається з трьох етапів.

Перший етап – підготовчий (2019 р. – березень 2020 р.). У цей період було проаналізовано джерела і практичний досвід щодо відкритої освіти та відкритих університетів, обґрунтовано концептуальні підходи до структури, інструментарію, організації освітнього процесу у відкритому університеті з урахуванням особливостей освіти дорослих, розроблено і апробовано автентичну платформу Adult Learning.

Другий етап – масове запровадження дистанційного навчання (березень 2020 р. – лютий 2022 р.), пов'язане з пандемією COVID-19. Він характеризується використанням доробку науково-педагогічних і педагогічних працівників Центрального інституту післядипломної освіти у сфері дистанційного навчання для організації підвищення кваліфікації педагогів в системі формальної і неформальної післядипломної освіти. У цей період значно розширився запит на м'які навички для професійного розвитку, зокрема, щодо організації дистанційного навчання.

Третій етап – забезпечення трансформації професійного розвитку педагогів в УВУПО в часи війни (лютий 2022 р. – по теперішній час). Цей етап бере відлік від дати неспровокованої агресії російської федерації

проти України і широкомасштабного вторгнення агресора на територію нашої суверенної держави. Особливість цього етапу – затребуваність освітніх технологій, які дозволяють педагогам швидко переорієнтувати власну професійну діяльність на роботу в умовах кризи, воєнної і техногенної небезпеки. На перший план виходить запит щодо соціально-психологічної допомоги і професійно-педагогічної підтримки учасників освітнього процесу. Саме ці тенденції визначили діяльність УВУПО у зазначений період.

Властивості цифрової екосистеми УВУПО. Пройшовши на цей час зазначені три етапи розвитку, УВУПО набув ознак цифрової екосистеми, яка є нелінійною, стохастичною, багатокомпонентною, багаторівневою, емерджентною, відкритою системою, створеною на основі цифрових технологій.

Нелінійність цифрової екосистеми УВУПО характеризує її як динамічну систему із змінюваними параметрами та множинними напрямками функціонування, що підтверджується постійним оновленням структури (наприклад, зміною кількості віртуальних кафедр), змісту (наприклад, додаванням нових пропозицій тем, спецкурсів, флеш курсів, модулів тощо), змінами кількісних і якісних показників контингенту осіб, які навчаються, а також інструментарію і технологій навчання.

Цифрову екосистему УВУПО можна розглядати як стохастичну систему, оскільки умови її функціонування і параметри стану характеризуються випадковими величинами (кількість запитів споживачів, слухачів, які приступили до навчання, пропозицій викладачів щодо надання освітньої послуги, надходження коштів тощо). Стохастичні процеси моделюються, зокрема, в масовому обслуговуванні, управлінні, що дає підстави для аналогії їхнього застосування в освіті.

Багатокомпонентність цифрової екосистеми УВУПО зумовлюється великою кількістю функцій, яку вона виконує. Кожна функція або поєднання декількох функцій потребує наявності структури, персоналу, ресурсів, що їх забезпечують. Тому кількість і склад структурних компонентів не визначається штучно, а відповідає реальним напрямкам діяльності і функціям усієї системи. Це означає, що компоненти, відповідно до потреб та умов (внутрішніх та зовнішніх), що формуються, можуть вилучатися, додаватися, змінюватися – тобто йдеться про відкритість екосистеми як ресурсу.

Багаторівневність цифрової екосистеми УВУПО як її структурна особливість віддзеркалює послідовність реалізації функцій, дій,

ухвалення рішень. Знаходження окремого компонента системи на певному рівні показує його взаємозв'язок по вертикалі і горизонталі з іншими компонентами.

Також їй властива емерджентність, яка полягає у нових можливостях цілісної цифрової екосистеми УВУПО порівняно з окремими її компонентами. Взаємозалежність і взаємодія всіх компонентів, включених до структури і функціонування цілісної системи, створюють синергетичний ефект, посилюючи і підтримуючи як сам компонент, так і надаючи нової здатності цифровій екосистемі УВУПО в цілому.

Цифрова екосистема УВУПО є освітньою системою, тобто, належить до соціальних систем, визначальною ознакою яких є відкритість. УВУПО отримує запит на надання освітніх послуг з різних зовнішніх джерел, а саме: державної політики в галузі освіти, суспільства, територіальних громад, закладів і установ освіти, учасників освітнього процесу, стейкхолдерів, громадськості. Свої пропозиції щодо змісту, форм, технологій навчання УВУПО співвідносить із затребуваністю в освітній практиці, оскільки саме там реалізуються результати навчання здобувачів освіти – слухачів. Таким чином, відкритість цифрової екосистеми УВУПО на «вході» і «виході» зумовлюється обміном інформацією і результатами з освітньою практикою і суспільством. Крім того, функціонування цифрової екосистеми УВУПО тісно пов'язане з партнерськими відносинами з різними суспільними та освітніми інституціями, що також є чинником відкритості системи.

Цифрова екосистема УВУПО: формат моделі 6.0. Складну і багатовимірну цифрову екосистему Українського відкритого університету післядипломної освіти представлено моделлю в сукупності (інтеграції) шести проєкцій. Ми розуміємо проєкцію як графічне зображення частини цілісного об'єкта, що дозволяє більш детально її візуалізувати. Обраний нами формат відображає структуру, рівні організації і модулі, послідовність етапів функціонування і окремих процесів, взаємозв'язок мети і результату, змістове наповнення кожного модуля.

Проєкція 1. Модульна багатofункціональна модель УВУПО – відкрита цифрова екосистема

Перша проєкція показує взаємозв'язок між модулями в загальній структурі цифрової екосистеми УВУПО. До структури цифрової екосистеми УВУПО входять сім модулів, пов'язаних між собою, однаково значимих, кожен із яких виконує певну функцію щодо забезпечення її діяльності (рис. 1).

Рис. 1 Модульна багатofункціональна модель відкритої цифрової екосистеми УВУПО

Концептуально-цільовий модуль визначається концепцією УВУПО, яка ґрунтується на засадах відкритої освіти і цифровізації освітнього процесу, а також дозволяє учасникам освітнього процесу визначати власну мету навчання. Соціально-психологічний модуль спрямовується на забезпечення психологічного благополуччя учасників освітнього процесу. Управлінський модуль передбачає менеджмент усієї системи з урахуванням її особливостей. Науково-методичний і процесуально-технологічний модулі забезпечують освітній процес, а саме: розроблення змісту освіти, створення навчально-методичних матеріалів, застосування EdTech (поєднання цифрових і освітніх технологій), критеріїв визначення результатів навчання тощо.

Професійно-педагогічний модуль дає можливість створити індивідуальну траєкторію професійного розвитку для кожного педагога, при цьому орієнтуватися на освітню практику і запити педагогів щодо потреб професійного розвитку. Рефлексивно-результативний модуль необхідний для встановлення зворотного зв'язку з учасниками освітнього

процесу, ефективності і результативності взаємодії усіх інших модулів. Тут поєднується рефлексія слухачів і об'єктивне встановлення результатів. Таке поєднання дає можливість підвищити якість результату професійного розвитку педагогів, що затребуване освітньою практикою.

Проекція 2. Цифрова екосистема УВУПО

Розглядаючи УВУПО як Web-портал, на якому втілюється EdTech, необхідно зазначити, що він, як цифровий ресурс є досить потужним та ємким. Ним охоплюється апаратне, програмне та навчально-методичне забезпечення, засоби управління закладом та керування освітнім процесом. Цифровий інструментарій EdTech включає також опції, використання яких сприяє учасникам освітнього процесу (як викладачам, так і слухачам) в організації їх взаємодії у віддаленому режимі (online/offline). У свою чергу, відкритий, динамічний функціонал EdTech зорганізується на платформі Adult Learning (авторська розробка ЦПО, доступна 24/7 для самостійної роботи слухачів), що об'єднує цифрове освітнє середовище, віртуальні кафедри, освітні практики (експірієнс-хаб), електронний деканат, веб-бібліотеку, експертну раду та інші модулі (рис. 2).

Рис. 2 Цифрова екосистема УВУПО

До ключових Web-ресурсів, як цифрових модулів УВУПО, відносимо:

- сайт «Український відкритий університет післядипломної освіти» URL: <http://uvu.org.ua>
  - освітнє середовище URL: <http://uvupo.ues.net.ua>
- віртуальні кафедри:
- андрагогіки URL: <http://uvu.org.ua/kafedra-osvity-doroslykh/>
  - управління освітою URL: <http://uvu.org.ua/kafedra-upravlinnia-osvitoiu/>
  - професійної освіти URL: <http://uvu.org.ua/kafedra-profesiinoi-osvity/>
  - психології URL: <http://uvu.org.ua/kafedra-psykholohii/>
  - цифрових технологій URL: <http://uvu.org.ua/kafedra-tsyfrovykh-tekhnohii/>
  - Нової української школи URL: <http://uvu.org.ua/kafedra-nush/>

Важливим цифровим модулем УВУПО також є експерієнс-хаб, який використовується як майданчик для висвітлення кращого педагогічного досвіду закладів освіти України та інших країн.

Відповідно, зазначене дозволяє розглядати Adult Learning як інтегроване програмне забезпечення, що реалізує концепцію побудови Web-застосунків шляхом змішування функціональності різних програмних інтерфейсів та джерел даних – підхід mash-up.

Цифрове освітнє середовище включає електронні кабінети викладачів, цифрову бібліотеку навчальних матеріалів, засоби віддаленого спілкування учасників освітнього процесу та опції, які є необхідними для ефективної організації освітнього процесу. Відмітимо, що до педагогічного колективу віртуальних кафедр, за бажанням, можуть приєднуватися викладачі різних установ і регіонів України, також можуть бути залучені й викладачі інших країн.

У цілому, розроблена платформа Adult Learning є системою управління та організації освітнього процесу, роботи зі слухачами та встановлення результатів навчання. Ми пропонуємо УВУПО вважати цифровим двійником закладу освіти, як сучасний освітній ресурс, який у разі потреби та необхідності (кризові умови, війна, пандемія тощо) не лише доповнює функціонал реального закладу освіти, а й забезпечує організацію та підтримку освітнього процесу цього закладу [11].

Узагальнюючи, ми демонструємо УВУПО як цифрову, відкриту освітню систему, призначену для організації та підтримки дистанційного навчання (online/offline) зі спрямованістю на професійний й особистісний розвиток учасників освітнього процесу, яка за своїми властивостями є цифровою екосистемою – забезпечує безпечне і дружнє співіснування людини, техніки та цифрових програмних продуктів.

Проекція 3. Управління Українським відкритим університетом післядипломної освіти

Проекція управління УВУПО (рис. 3) віддзеркалює процес від визначення мети до отримання результату, рівні управління та функції суб'єктів на кожному з них.

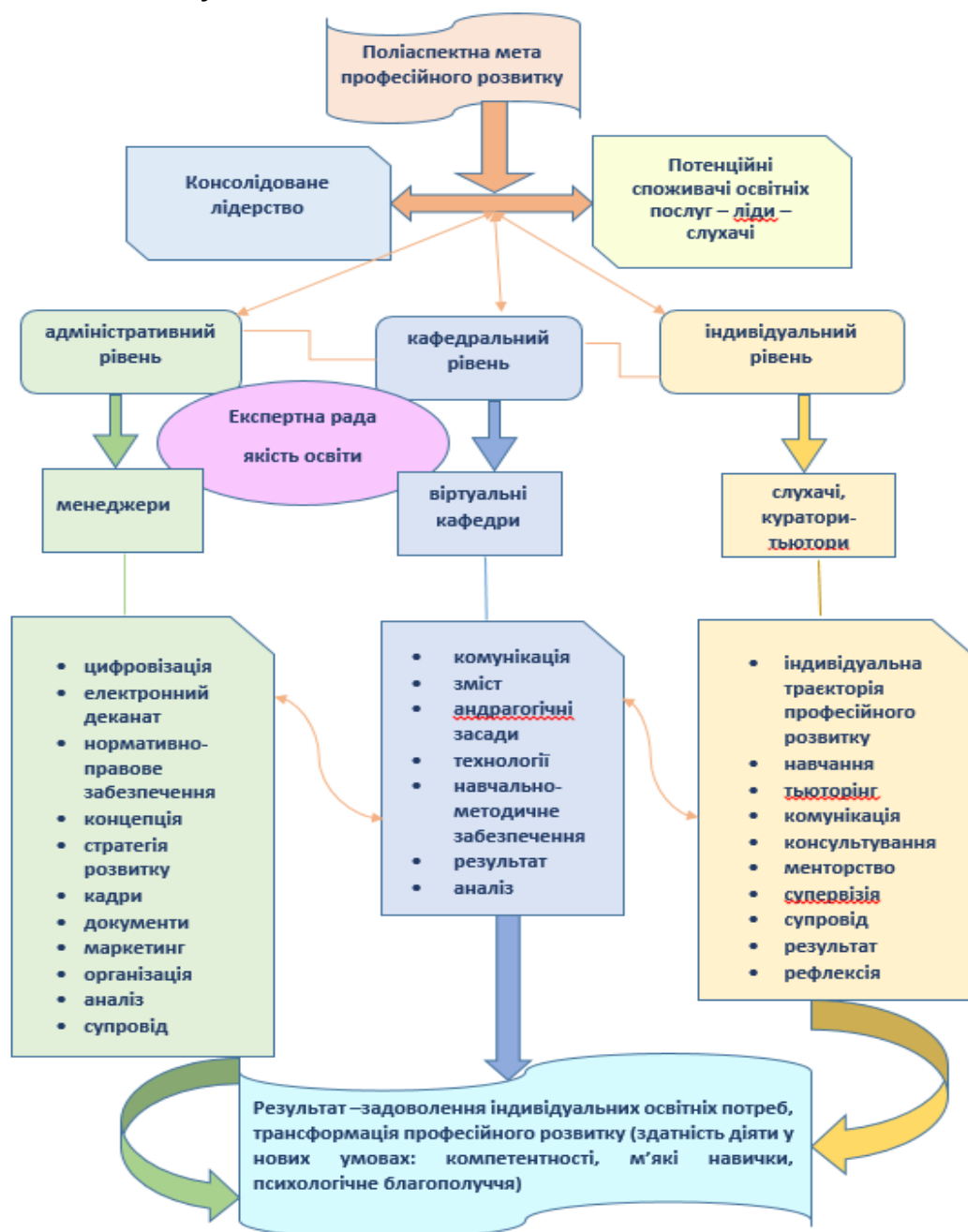

Рис. 3 Управління Українським відкритим університетом післядипломної освіти

Процес управління починається з визначення мети. Одним із основних положень освіти дорослих є те, що кожна людина сама визначає цілі власного навчання. У процесі професійного розвитку, провідним чинником якого є навчання, реалізується індивідуальна траєкторія кожного слухача (його персональні цілі, мотивація, вибір змісту і технологій, досягнуті результати і рефлексія). Слухачі можуть навчатися самостійно, можливості для цього надає платформа Adult Learning. Також у процесі навчання можуть створюватися команди слухачів, кураторів-тьюторів, викладачів. Навчання як чинник професійного розвитку в команді може передбачати спільну мету, що безпосередньо пов'язана зі спрямованістю команди на виконання поставлених завдань, а також сукупність персональних цілей членів команди як учасників навчання.

Таким чином, у навчанні команди поєднуються корпоративний та індивідуальний запити на професійний розвиток, що зумовлюють утворення поліаспектної мети.

Ми розуміємо поліаспектну мету професійного розвитку педагогів як поєднання багатьох поглядів на визначення мети, сукупність групових і персональних цілей, що зумовлюється множинністю характеристик і властивостей самого процесу, його результатів як утілення мети. Основними пріоритетами в структурі поліаспектної мети є задоволення індивідуальних освітніх потреб учасників освітнього процесу, здобуття нових і розвиток наявних компетентностей та м'яких навичок за умов забезпечення психологічного благополуччя. Поліаспектна мета віддзеркалює нелінійний характер трансформації професійного розвитку педагогів, розмаїття їх освітніх запитів і особистих цілей навчання, значну кількість пропозицій андрагогів щодо форм і змісту навчання, можливостей, які надає УВУПО.

Основою управління УВУПО є консолідоване лідерство – визначений нами підхід і розроблена технологія, позитивна і перспективна форма організації діяльності, комунікація без тиску і примусу в процесі професійного розвитку.

Консолідоване лідерство ґрунтується на спільних цінностях, цілях, діяльності, відповідальності, спрямоване на зміцнення системи роботи та інтеграцію основних напрямів. При цьому важливим і значущим є внесок кожного члена команди у процесі взаємодії і вирішення спільних завдань. Команди утворюються не лише на рівні менеджменту, а й на рівні структурних підрозділів, спільнот або об'єднань, що віддзеркалює розподіл функціоналу, доручень, об'єднання працівників для виконання

спільних завдань.

У команді, основаній на консолідованому лідерстві, кожен є лідером у певному колі завдань або напрямів діяльності. Застосуванню консолідованого лідерства сприяє високий рівень професіоналізму, відповідальності, авторитету і репутації кожного члена команди. На відміну від розподіленого лідерства, яке також передбачає лідерство за напрямками, консолідоване лідерство дає синергетичний ефект взаємодії. Воно реалізується як спільний рух до мети та роботу в команді.

Виразно виявилось консолідоване лідерство в УВУПО в період воєнного стану, коли в учасників освітнього процесу виникли освітні потреби, пов'язані не лише з професійною діяльністю, а й реалізацією громадянських обов'язків щодо волонтерської діяльності, дотримання інформаційної безпеки, надання психологічної, первинної медичної допомоги тощо.

Управління в УВУПО здійснюється на адміністративному, кафедральному, індивідуальному рівнях на засадах принципу партисипативності, що передбачає можливість реалізації управлінських функцій, зокрема ухвалення рішень, на всіх зазначених рівнях.

На адміністративному рівні реалізуються такі функції: визначення стратегії розвитку, концептуальне, нормативно-правове і кадрове забезпечення діяльності УВУПО, аналіз запитів щодо пріоритетів і напрямів професійного розвитку педагогів, формування контингенту й організація освітнього процесу, оформлення документів за результатами навчання слухачів, узагальнення показників діяльності УВУПО, визначення заходів щодо покращення якості надання освітніх послуг.

На кафедральному рівні акцентується увага на змісті освітнього процесу, а саме: розробляється тематика і форми професійного розвитку педагогів, готуються відповідні пропозиції для слухачів і навчально-методичні матеріали, поширюється інформація щодо освітніх послуг, забезпечується комунікація зі слухачами.

Особливого значення в управлінні УВПО набуває діяльність віртуальних кафедр. Віртуальна кафедра – це інноваційна розробка, яка покладена в основу функціонування УВУПО. Віртуальна кафедра є добровільною професійною спільнотою, об'єднаною за фаховими інтересами, що функціонує у цифровому форматі та забезпечує професійний розвиток педагогів за певним напрямом або проблематикою.

Першою в освіті України в Центральному інституті післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України була створена

і презентована у 2017 році віртуальна кафедра андрагогіки. Наразі в структурі УВУПО функціонує ще п'ять кафедр, а саме: управління освітою, професійної освіти, цифрових технологій, психології, Нової української школи. Перевага віртуальної кафедри полягає в тому, що її склад не обмежується формальними ознаками (місцем роботи її членів, фахом, наявністю наукових ступенів і вчених звань), усі бажаючі можуть приєднатися до її діяльності. Це значно посилює потенціал кадрового забезпечення професійного розвитку як самих членів кафедри, так і слухачів.

Завданнями віртуальних кафедр є змістове і навчально-методичне забезпечення освітнього процесу, а також заходів науково-методичного спрямування, гарантія якості освіти, комунікація з потенційними споживачами освітніх послуг і слухачами, контроль результатів навчання. На віртуальних кафедрах організовується робота кураторів-тьюторів, які безпосередньо забезпечують освітній процес і роботу зі слухачами.

У системі управління УВУПО створено експертну раду, до якої входять представники як адміністрації, так і віртуальних кафедр. Експертна рада після затвердження на кафедрах схвалює навчально-методичні матеріали та інші документи, що забезпечують якість освіти.

Індивідуальний рівень управління передбачає спільну роботу куратора-тьютора та слухача. Куратор-тьютор виконує функції викладача, фасилітатора, консультанта, ментора, супервізора. Він сприяє слухачеві у виборі індивідуальної траєкторії професійного розвитку, здійснює науково-методичний супровід у процесі навчання, допомагає опанувати EdTech, встановити і проаналізувати результати навчання.

Індивідуальний рівень управління враховує суб'єктність слухачів. Взаємодія УВУПО зі слухачами починається з роботи із потенційними споживачами освітніх послуг, яким надається широка інформація щодо можливостей професійного розвитку. У результаті маркетингових комунікацій формується цільова аудиторія, яка виявляє зацікавленість до навчання в УВУПО. Більш цілеспрямована і диференційована робота з цільовою аудиторією методами директ-маркетингу дозволяє виокремити лідів – тих споживачів, які готові до співпраці з УВУПО щодо власного професійного розвитку. Вони стають слухачами і залучаються до освітнього процесу і всіх форм роботи за їхнім вибором.

Усі три рівні управління тісно пов'язані між собою та реалізуються у загальному процесі зі спільними функціями. Усі вони задіяні в забезпеченні якості освіти, визначенні стратегії розвитку УВУПО, розробленні концептуальних і нормативно-правових засад діяльності,

організації освітнього процесу, комунікації зі споживачами освітніх послуг, маркетингових і науково-методичних заходах, аналізі показників діяльності і результатів професійного розвитку слухачів. Управління на всіх трьох рівнях забезпечує спільний результат: задоволення індивідуальних освітніх потреб споживачів освітніх послуг, трансформацію їхнього професійного розвитку, забезпечення психологічного благополуччя.

Проекція 4 Процесуальна модель функціонування цифрової екосистеми Українського відкритого університету післядипломної освіти

Функціонування цифрової екосистеми УВУПО відбувається поетапно (рис. 4).

Рис. 4 Процесуальна модель функціонування системи Українського відкритого університету післядипломної освіти

Процес розпочинається з підготовчого етапу, на якому відбувається аналіз запитів державної політики, замовників освітніх послуг, стейкхолдерів, освітян щодо потреб професійного розвитку. Визначаються компетентності слухачів, які мають набуватися в процесі професійного розвитку, встановлюються пріоритети теоретичної і практичної підготовки. Це є основою для розроблення кафедрами змісту професійного розвитку і надання відповідних пропозицій у вигляді різних форм організації освітнього процесу.

Інформація щодо таких пропозицій поширюється засобами маркетингових комунікацій і директ-маркетингу. Просування освітніх послуг відбувається на різноманітних заходах і пробних заняттях. Усі вони мають за мету широке інформування потенційних споживачів освітніх послуг. Майбутні слухачі на підставі пропозиції щодо різноманітних форм і змісту професійного розвитку мають зробити вибір і визначити індивідуальну траєкторію професійного розвитку, а саме: обрати тематику, кількість спецкурсів, вебінарів, їхню послідовність, терміни тощо.

Одним із ключових чинників усієї системи УВУПО є робота з персоналом. Адміністрація і віртуальні кафедри особливу увагу приділяють андрагогічним засадам професійного розвитку, адже важливим є дотримання таких принципів освіти дорослих, як свідоме і активне ставлення до власного навчання, участь у плануванні навчання, зацікавленість у його результатах. Посилюється роль кураторів-тьюторів, які комунікують із потенційними споживачами освітніх послуг, цільовими аудиторіями, лідами, допомагають їм зробити вибір і вибудувати індивідуальну освітню траєкторію професійного розвитку, а потім мають ефективно організувати освітній процес і забезпечити супровід слухачів. Тому етап роботи з персоналом є важливим у діяльності УВУПО.

На наступному етапі формується контингент слухачів, розподіляються навчальні групи, надається доступ до самостійної роботи, що закріплюється відповідними розпорядчими документами. Усі слухачі реєструються в електронному освітньому середовищі й отримують можливість доступу до навчання 24/7. У процесі навчання і самостійної роботи слухачам надаються консультації кураторів-тьюторів, також застосовуються спеціальні методики їхньої психологічної підтримки.

По завершенні навчання встановлюються результати з урахуванням особливостей освіти дорослих, що є підставою для видачі відповідних

документів. Адміністрація забезпечує їх оформлення, видачу, розміщення відповідних відомостей на сайті.

Організація і проведення освітнього процесу потребує забезпечення ресурсами, зокрема, фінансовими, кадровими, матеріально-технічними. Ресурси спрямовуються на створення освітнього середовища та передумов для ефективної роботи.

Трансформація професійного розвитку слухачів в УВУПО відбувається із застосуванням інноваційних технологій, що визначає зміст одного з етапів функціонування системи роботи УВУПО. Серед таких технологій зазначимо EdTech, експірієнс-технології та науковий парк. Вони були детально представлені в окремих публікаціях [12], [13], [14]. У наведених публікаціях акцентуємо увагу на тому, що дистанційне навчання в цифровій екосистемі УВУПО актуалізує розроблення і запровадження принципово нових технологій, які сприятливі для учасників освітнього процесу, зорієнтовані на практику, забезпечують високу мотивацію і результативність професійного розвитку слухачів. Цифровий інструментарій дозволяє слухачам ефективно опановувати зміст освіти, розвивати компетентності. Застосування експірієнс-технологій відповідає провідному принципу андрагогіки, який полягає в тому, що дорослі навчаються на основі досвіду. Науковий парк забезпечує розвиток і запровадження інновацій, що є однією з функцій УВУПО.

Важливим є етап, пов'язаний із методичним забезпеченням діяльності УВУПО. Інноваційні підходи до професійного розвитку педагогів потребують інноваційних методик. Це стосується змісту освіти, науково-методичного супроводу і підходів до визначення результату. Серед інноваційних методик зазначимо діджитал-діалоги, інфографіку, дискусійні панелі тощо.

Завершує процес функціонування системи УВУПО етап післядії. На ньому відбувається визначення результатів професійного розвитку, рефлексія кожним педагогом власних досягнень. Далі цей етап продовжується безпосередньо в освітній практиці, де педагог застосовує набуті компетентності і м'які навички. У системі роботи УВУПО передбачений постійний зворотний зв'язок зі слухачами з метою супроводу і підтримки застосування ними результатів навчання.

Проекція 5 Організація освітнього процесу

Центральним компонентом усієї системи роботи УВУПО є освітній процес (рис. 5).

Організація освітнього процесу розпочинається з аналізу запитів

вищезазначених суб'єктів (державної політики, громад, замовників, стейкхолдерів). Проте основна увага приділяється вивченню запитів самих педагогів. Це дає підстави для визначення змісту освіти, плану-графіка освітнього процесу, складання навчальних планів і програм, підготовки навчально-методичних матеріалів, призначення кураторів-тьюторів та проведення інших організаційних заходів.

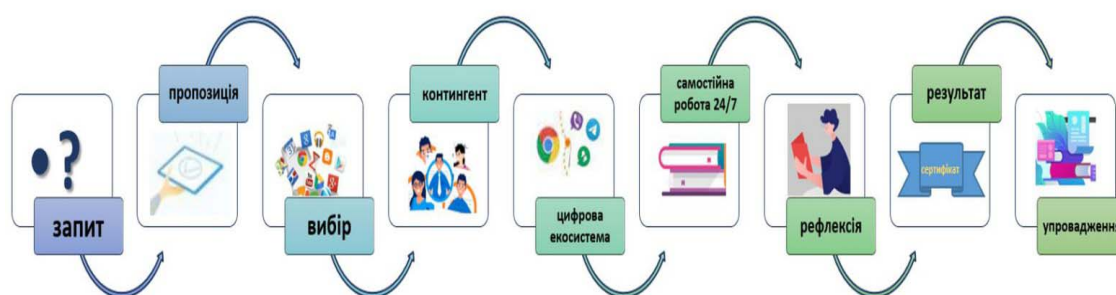

Рис. 5 Організація освітнього процесу

Інформація щодо пропозицій для професійного розвитку надається широкому загалу педагогів, при цьому особлива увага приділяється персональній цілеспрямованій комунікації із потенційними споживачами освітніх послуг, мета якої – допомога кожному з них у виборі індивідуальної траєкторії професійного розвитку.

На основі вибору слухачів формується контингент, який може бути об'єднаний у навчальні групи, або окремим слухачам може бути наданий індивідуальний графік навчання. Далі в цифровій екосистемі УВУПО слухачі залучаються до освітніх програм, які вони обрали. Завершальними етапами освітнього процесу є етапи визначення результатів і рефлексії, а також зв'язок із слухачами у процесі їхньої подальшої професійної діяльності.

Проекція 6 Індивідуальна траєкторія професійного розвитку – андрагогічний цикл

Професійний розвиток педагогів відбувається циклічно, кожний цикл визначається набуттям або вдосконаленням певних компетентностей і м'яких навичок, що відповідає поліаспектній меті. Можна виокремити загальні етапи професійного розвитку педагогів, але для кожного з них вони будуть мати персональні особливості. Тому індивідуальну траєкторію професійного розвитку педагога ми представляємо у вигляді андрагогічного циклу (рис. 6).

Рис. 6 Андрагогічний цикл професійного розвитку

Андрагогічний цикл як індивідуальна траєкторія професійного розвитку починається з усвідомлення мотивів. Це можуть бути мотиви кар'єрного зростання, самовдосконалення, відповідності вимогам до професійної діяльності за місцем роботи тощо. Мотивація лежить в основі визначення мети професійного розвитку і вибору педагогом освітніх програм. Він проходить навчання у цифровій системі УВУПО, отримує результат, відрефлексовує його і застосовує в практиці. Нові перспективи професійного розвитку зумовлюють появу інших мотивів і, відповідно, андрагогічний цикл передбачає вже нову траєкторію професійного розвитку.

Зауважимо, що кризові умови 2020–2023 рр. зумовили трансформацію професійного розвитку педагогів, сутність якої полягає у швидкій зміні компетентностей, затребуваних у нових умовах, іншій мотивації і способах професійної діяльності. Відповіддю УВУПО на змінені запити педагогів щодо швидкого й ефективного професійного розвитку було проведення двох благодійних акцій у дистанційному форматі («Мирні обрії освіти» – 2022 р., «Освітня ватра перемоги» – 2023 р.), в яких брали участь понад 10 тис. педагогів з усіх регіонів України, із

закладів освіти різних типів і рівнів. Велика кількість учасників акцій, а також інших форм підвищення кваліфікації в УВУПО не завадила визначенню індивідуальної траєкторії професійного розвитку для кожного з них.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Моделювання складних освітніх систем є актуальним з огляду на поширення і відтворення накопичуваного досвіду. У сучасній освіті особливого значення набувають цифрові екосистеми, зокрема, ті, що забезпечують професійний розвиток педагогів в умовах віддаленості учасників освітнього процесу.

Представлена нами модель цифрової екосистеми «Український відкритий університет післядипломної освіти» у форматі 6.0 є завершеною, теоретично обґрунтованою й апробованою у практиці розробкою. Її важливими складниками, які висвітлені в різних проєкціях і визначають функціонування системи в цілому, є поліаспектна мета, цифрова екосистема, комунікація широких верств педагогічної громадськості й учасників освітнього процесу, можливості вибору і формування індивідуальної освітньої траєкторії, підвищення кадрового потенціалу андрагогів, дистанційне навчання, результат, зорієнтованість на запити освітньої практики і педагогів, різномірне управління.

Інноваційність представленої моделі зумовлюється її соціальним ефектом – можливістю забезпечення індивідуальної траєкторії професійного розвитку великої кількості педагогів у цифровому форматі, а також застосуванням новітніх освітніх технологій, комунікації учасників освітнього процесу.

Практичне впровадження моделі 6.0. цифрової екосистеми «Український відкритий університет післядипломної освіти» засвідчило її ефективність в умовах кризи, воєнної і техногенної небезпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] В. Г. Кремень, Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. Київ, Україна: Педагогічна думка, 2009.
- [2] Т. Сорочан, «Професійний розвиток педагогів у післядипломній освіті», в *Концептуальні засади розвитку освіти дорослих: світовий досвід, українські реалії і перспективи*: зб. наук. ст.; В. Г. Кременя,

- Н. Г. Ничкало, Ред. Київ: Знання України, 2018, с. 198–208.
- [3] В. І. Луговий, «Європейська концепція компетентнісного підходу у вищій школі та проблеми її реалізації в Україні», *Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України*: матеріали метод. семінару. Київ: Педагогічна думка, 2009, с. 5–17.
- [4] В. І. Луговий, «Інформація, інформаційне суспільство та інформаційна роль освіти (теоретико-методологічний погляд)», *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Тенденції розвитку сучасної української освіти: філософія освітньої стратегії*, вип. 11, с. 55–60, 2007.
- [5] В. Ю. Биков, О. Ю. Буров, Н. П. Дементієвська, «Кібербезпека в цифровому навчальному середовищі», *Інформаційні технології і засоби навчання*, т. 70, № 2, с. 313–331, 2019. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/2876> Дата звернення: Січ. 01, 2020.
- [6] Р. С. Гуревич, Г. Б. Гордійчук, Л. Л. Коношевський та ін. *Освітнє середовище для підготовки майбутніх педагогів засобами ІКТ*; Р. С. Гуревича, Ред. Вінниця, Україна: ФОП Рогальська І. О., 2011.
- [7] T. Dudka, A. Gurzhii, L. Kartashova, T. Sorochan, A. Spitsyna, «Social and professional designing of tourist destination management in the professional training of future tourismologists», *Turismo: Estudos & Práticas (UERN)*, Mossoró/RN, Caderno Suplementar 02, 2020. [Online]. Available: <https://lib.iitta.gov.ua/725961/1/document.pdf> Application date: June 13, 2023.
- [8] Л. Карташова, «Інформаційно-освітнє середовище системи професійно-технічної освіти: проблеми та перспективи», *Науковий вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. Професійна педагогіка*, № 9, с. 72–77, 2015. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvipto_2015_9_13 Дата звернення: Берез. 01, 2023.
- [9] Л. Ф. Панченко, *Інформаційно-освітнє середовище сучасного університету*. Луганськ, Україна: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010.
- [10] О. М. Спірін, «Інформаційно-комунікаційні та інформатичні компетентності як компоненти системи професійно-спеціалізованих компетентностей вчителя інформатики», *Інформаційні технології і засоби навчання*, т. 13, № 5, 2009.

[Електронний ресурс].

Доступно: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/183>

Дата звернення: Жовт. 05, 2022.

- [11] Л. Карташова, А. Гуржій, В. Зайчук, Т. Сорочан, Ф. Журавльов, «Цифровий двійник освітнього закладу: інноваційна концепція змішаного навчання», in *Proceedings of the 1st Symposium on Advances in Educational Technology*, vol. 2, p. 300–310, 2022. <https://doi.org/10.5220/0010931100003364>
- [12] Т. М. Сорочан, Л. А. Карташова, Л. М. Оліфіра, Т. І. Шеремет, Н. В. Гордієнко, О. В. Годорож, *Стан, тенденції і перспективи діяльності центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (2018–2022 рр.)*. Київ, Україна: ДЗВО «Ун-т менедж. освіти», 2022. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732404> Дата звернення: Берез. 12, 2023.
- [13] Т. М. Sorochan, O. I. Bondarchuk, and L. M. Olifira, «Experience-technologies in the development of information readiness of pedagogical employees for the performance of their professional activities», *Information technologies and learning tools*, vol. 76, № 2, pp. 279–289, 2020. [Online]. Available: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3627> Application date: January 01, 2023.
- [14] Т. М. Сорочан, «Освітній технопарк: інновації для якості освіти», *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, № 4(1), 2022. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4148>

DIGITAL ECOSYSTEM "UKRAINIAN OPEN UNIVERSITY OF POSTGRADUATE EDUCATION": MODEL 6.0

Mykola Kyrychenko,

Habilitated Doctor in Philosophy,

Corresponding Member of the National Academy

of Sciences of Higher Education of Ukraine,

rector of SIHE «University of Educational Management».

Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-1756-9140>

kmumo@i.ua

Tamara Sorochan,

doctor of pedagogical sciences, professor,
director of Postgraduate Education Central Institute
SIHE «University of Education Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-4704-2385>
anprof@ukr.net

Lyubov Kartashova,

doctor of pedagogical sciences, professor,
professor department of open educational systems
and informational and communication technologies
Postgraduate Education Central Institute
SIHE «University of Education Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-1270-4158>
lkartashova@ua.fm

Abstract. The article is devoted to the problem of modeling educational digital ecosystems. The authors substantiated the multidimensional, multifunctional, innovative model of the open digital ecosystem "Ukrainian Open University of Postgraduate Education" (UOUPE), which provides an individual trajectory of professional development of teachers, the authors also characterized the separate functions, trends and technologies of educational activity. The model is presented in the format of six projections – graphic images of structural parts of a whole object, therefore it provides for its more detailed visualization. The selected format reflects the system structure, the organizational levels and structural components, the sequence of functioning stages of the entire system and the peculiarities of separate processes. This format also demonstrates the interrelation between the goal and the result, and also reflects the content of educational process. Six projections of the model highlight the following components: the modular multifunctional structure of open digital ecosystem of UOUPE, the digital ecosystem of UOUPE, the management of UOUPE, the procedural model of system functioning, the organization of educational process, the individual educational trajectory – the andragogic cycle. Attention is focused on the properties of UOUPE digital ecosystem, as well as its innovative character and the possibilities of functioning in crisis conditions. The authors characterized three levels of UOUPE functioning: administrative, department and individual activities, which are connected on the basis of

multifaceted goal and consolidated leadership in the team. There were revealed the features of model functioning at each separate level, with accent made on such aspects as the experience gained in the sphere of ensuring the education quality, as well as the activities of virtual departments and curators-tutors. Special attention is paid to the individual trajectory of professional development of teachers, which is presented in andragogic cycle projection. It is specified that the educational process in UOUPE digital ecosystem actualizes the development and introduction of practice – oriented fundamentally new technologies that provide high motivation and effectiveness of professional development. The effectiveness of mastering the educational content and the development of students' competencies are ensured by the use of EdTech, experience technologies, and digital science parks. There have been specified the prospects for further research of UOUPE digital ecosystem.

Keywords: open university; postgraduate education; adult education; model and properties of the digital ecosystem; model projections; open university management; virtual department; professional development of teachers; individual trajectory of professional development; andragogic cycle.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] V. H. Kremen, *Filosofia liudynotsentryzmu v stratehiiakh osvithnoho prostoru*. Kyiv, Ukraina: Pedahohichna dumka, 2009.
- [2] T. Sorochan, «Profesiinyi rozvytok pedahohiv u pisliadyplomnii osviti», v *Kontseptualni zasady rozvytku osvity doroslykh: sivitovy dosvid, ukraïnski realii i perspektyvy: zb. nauk. st.; V. H. Kremenia, N. H. Nychkalo, Red. Kyiv: Znannia Ukrainy, 2018, s. 198–208.*
- [3] V. I. Luhovyi, «Ievropeiska kontseptsiia kompetentnisnoho pidkhodu u vyshchii shkoli ta problemy yii realizatsii v Ukraini». *Realizatsiia yevropeiskoho dosvidu kompetentnisnoho pidkhodu u vyshchii shkoli Ukrainy: materialy metod. seminaru*. Kyiv: Pedahohichna dumka, 2009, s. 5–17.
- [4] V. I. Luhovyi, «Informatsiia, informatsiine suspilstvo ta informatsiina rol osvity (teoretyko-metodolohichni pohliad)», *Naukovyi chasopys NPU im. M. P. Drahomanova. Tendentsii rozvytku suchasnoi ukraïnskoï osvity: filosofia osvithnoi stratehii*, vyp. 11, s. 55–60, 2007.
- [5] V. Yu. Bykov, O. Yu. Burov, N. P. Dementiievskia, «Kiberbezpeka v

- tsyfrovomu navchalnomu seredovyshchi», *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia*, t. 70, № 2, s. 313–331, 2019. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/2876>
Data zvernennia: Sich. 01, 2020.
- [6] R. S. Hurevych, H. B. Hordiichuk, L. L. Konoshevskiyi ta in. *Osvitnie seredovyshche dlia pidhotovky maibutnikh pedahohiv zasobamy IKT*; R. S. Hurevycha, Red. Vinnytsia, Ukraina: FOP Rohalska I. O., 2011.
- [7] T. Dudka, A. Gurzhii, L. Kartashova, T. Sorochan, A. Spitsyna, «Social and professional designing of tourist destination management in the professional training of future tourismologists», *Turismo: Estudos & Práticas (UERN)*, Mossoró/RN, Caderno Suplementar 02, 2020. [Online]. Available: <https://lib.iitta.gov.ua/725961/1/document.pdf> Application date: , June 13, 2023.
- [8] L. Kartashova, «Informatsiino-osvitnie seredovyshche systemy profesiino-tekhnichnoi osvity: problemy ta perspektyvy», *Naukovyi visnyk Instytutu profesiino-tekhnichnoi osvity NAPN Ukrainy. Profesiina pedahohika*, № 9, s. 72–77, 2015. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvipto_2015_9_13 Data zvernennia: Berez. 01, 2023.
- [9] L. F. Panchenko, *Informatsiino-osvitnie seredovyshche suchasnoho universytetu. Luhansk, Ukraina: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka»*, 2010.
- [10] O. M. Spirin, «Informatsiino-komunikatsiini ta informatychni kompetentnosti yak komponenty systemy profesiino-spetsializovanykh kompetentnostei vchytelia informatyky», *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia*, t. 13, № 5, 2009. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/183>
Data zvernennia: Zhovt. 05, 2022.
- [11] L. Kartashova, A. Hurzhii, V. Zaichuk, T. Sorochan, F. Zhuravlov, «Tsyfrovyyi dviinyk osvitnoho zakladu: innovatsiina kontseptsiiia zmishanoho navchannia», in *Proceedings of the 1st Symposium on Advances in Educational Technology*, vol. 2, p. 300–310, 2022. <https://doi.org/10.5220/0010931100003364>
- [12] T. M. Sorochan, L. A. Kartashova, L. M. Olifira, T. I. Sheremet, N. V. Hordiienko, O. V. Hodorozh, *Stan, tendentsii i perspektyvy diialnosti tsentralnoho instytutu pisliadyplomnoi osvity DZVO «Universytet menedzhmentu osvity» NAPN Ukrainy (2018–2022 rr.)*. Kyiv, Ukraina: DZVO «Un-t menedzh. osvity», 2022. [Elektronnyi resurs].

Dostupno: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732404> Data zvernennia:
Berez. 12, 2023.

- [13] T. M. Sorochan, O. I. Bondarchuk, and L. M. Olifira, «Experience-technologies in the development of information readiness of pedagogical employees for the performance of their professional activities», *Information technologies and learning tools*, vol. 76, № 2, pp. 279–289, 2020. [Online]. Available: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3627>
Application date: January 01, 2023.
- [14] T. M. Sorochan, «Osvitnii tekhnopark: innovatsii dlia yakosti osvity», *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, № 4(1), 2022. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4148>

*Стаття надійшла до редакції
01 вересня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-131-146](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-131-146)

UDC [37.091.33-028.16:304.2]:811.133.1

Aytekin Kuliyeva (Mehdiyeva),

Doctoral student of Azerbaijan Language University.

Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0000-0001-7878-0308>
a.mehdiyeva.dk@gmail.com

DEVELOPING INTERCULTURAL COMMUNICATION SKILLS IN TEACHING FRENCH

Abstract. The research article discusses the new methodologies in the teaching of French as a second language for the development of intercultural communication in higher education. The study focuses specifically on cross-cultural interaction that relates to the study of French as a foreign language in the context of a university classroom in Azerbaijan. The primary goal is to explore contemporary methods for developing intercultural communication skills, analyze various scientific and theoretical issues in addressing the problem, and present contemporary methodological approaches appropriate to the local context. It is well known that the use of French on international platforms as a new communication tool has become essential in the age of globalization and that its use in the context of the nation has increased for a variety of purposes. Observations prove that the systematic organization of speech activities for the development of cross-cultural communication skills during the teaching of the French language remains a problem in teaching. There are constantly felt gaps in order to acquire the necessary competencies in this area. To address these issues, the research study ran an experiment involving twenty-eight (28) students and four (4) teachers. Data were collected to explore students' perceptions of multiculturalism in French-speaking nations and their communication skills across cultures while learning the language. The descriptive methodology is applied during the experiment as an effective tool. Moreover, the method of observation and interviews entail with respondents to identify the issues. The experiment's findings showed that university professors and teachers encounter a variety of challenges when preparing students for the development of intercultural communication. These challenges include student tolerance, language barriers, a lack of instructional materials, time restraints, and a lack of

effective knowledge about intercultural teaching pedagogies. In order to adequately learn French, students need to have some communication skills. Therefore, the study explores that foreign language teaching programs should be prepared with techniques that foster the development of cross-cultural communication skills in higher education. The research study can be used as a useful tool for experienced French teachers to increase their knowledge of teaching cultures in communication and to develop new guidelines for the development of multicultural perspectives. Finally, the article can contribute to improving the preparation of French language teachers and students for study abroad opportunities by increasing the minimum language skills and cultural knowledge requirements for exposure to the French-speaking world.

Keywords: intercultural communication; sensitivity; tolerance; language barriers; cultural skill.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. Regarding to the significance of comprehending the world's cultural diversity, effective intercultural communication has emerged as one of the top priorities today. According to Chinnappan, McKenzie, and Fitzsimmons (2013) [10, p. 14] "intercultural communication" is an important skill promoting personal and professional growth. However, the term "*intercultural*" suggests communication among various contexts. Studying the transitions of teachers and students between interactions of international students enrolled in a particular program is possible from an intercultural perspective. Thus, the concept of "cultural adaptation" is cross-cultural. However, the term "*intercultural*" suggests communication among various contexts. Studying the transitions of teachers and students between interactions of international students enrolled in a particular program is possible from an intercultural perspective. Thus, the concept of "*cultural adaptation*" presents a cross-cultural meaning.

According to B. Ismailov [2], G. Elizarova [3] noted that this term is valued for one's capacity to assess the differences and resemblances in relationships between their system and those of other systems.

It is common knowledge that intercultural communication makes it easier for people from different cultural backgrounds to interact daily, which benefits global employment opportunities, educational exchange programs, and international travel. However, there are enough issues and challenges in

this area. There are a number of issues with teachers and students learning contemporary methods for developing cross-cultural communication in higher education. The learning outcomes in the educational program for the study of cultures are too straightforward; the technology-based teaching methodology, participation in international platforms, and the teacher's experience are all lacking [4], [6].

On the other hand, the lack of interest in teaching the French language in Azerbaijan, the innovative activity of this country in the international economic and political world, and the lack of information about its cultural outlook are constantly felt. It is known that the use of the French language as a new means of communication on international platforms is of great importance in the age of globalization, and there is increasing interest in its use for various purposes in the context of the nation [2, p. 8]. One of the important goals of the study is to discuss the importance of developing communication skills necessary for multicultural exchange in the process of teaching French and in everyday life. Another goal of the study is to consider the structural content of teaching intercultural competence, characterizing communication with "dialogic" or "non-dialogic" situations.

Analysis of major research and publications. Recently Russian methodologists Elizarova [2], Sisoyeva [6], and Safonova [5] have presented the value of using an intercultural approach when teaching foreign languages in general education in their publications. They emphasize the effectiveness of this strategy works at helping students develop important cultural competencies. Many studies, such as Berardo, Kate, and Darla K. Deardorff [8], D. Ismailova [13] introduce this problem at the middle level of instruction and explained the necessity of studying intercultural communication skills to learn about the cultures of various nations and people could communicate with one another. These studies explain the ways of using only dialogue or reading texts about several cultural traditions of various countries in textbooks. The arguments recommended by scholars could not fully explain the issue at the higher education level. Therefore, multicultural education curricula in higher education, however, are insufficiently effective to achieve intercultural communication in the French language. For this purpose, this study will be a valuable resource intended to help students develop their intercultural competence.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The *aim* of the study is to present the effectiveness of multicultural

communication in higher education.

To achieve the goals, the study planned the following **tasks**:

- to investigate various studies investigating the advantages of important cultural competencies;
- to define contemporary requirements for teaching intercultural communication in terms of pedagogy;
- to assess current scientific focuses on fostering intercultural communication in French;
- to clarify the ways to improve French language skills for intercultural communication.

The article drove the following research question to investigate the main issues:

- 1) *How do cultural differences affect the process of teaching and learning in higher education?*
- 2) *What ways are effective in developing intercultural communication in foreign language?*

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

It is known that the quick growth of global communication in getting international education, modern technology, social-economic progress, and innovations, as well as trends toward globalization, have significantly improved the ability of people from different cultures to interact with one another. Moreover, communicating with European countries, particularly demonstrating adequate language skills among French-speaking countries requires to have practical language proficiency in speaking and sharing cultural views in all areas. With over 274 million speakers worldwide, F. Dervin (2009) [11, p. 169] estimates that French is the sixth most spoken language in the world. It is recognized as a foreign language that is acceptable in Azerbaijan's tertiary institutions.

Many scholars highlighted that one of the main objectives of teaching a foreign language is to help students become more interculturally and linguistically competent by establishing goals that recognize and address their unique needs, such as going on vacation, making new friends, staying up to date on social media, etc. [14], [16].

Intercultural communication in teaching, B. Dignen, and, J. Chamberlain (2014) [12, p. 19] proved that communication has become an essential part of everyday life and it is difficult to imagine how a society would be able to

function without modern communication systems. In general, we communicate primarily to share and provide instructions, exchange information, learn about various cultures, and obtain new competencies. Therefore, communication in a foreign language is essential for lecturers because it is a means of knowledge transfer and for students to communicate in a multilingual, multicultural environment context of higher education. L. Arasaratnam (2013) [7], and M. Byram (1997) [9] stated that to develop lasting relationships when interacting with people from different cultural backgrounds, it is essential to understand the subtleties of how various cultures function. L. Gomez Chova, A. Lopez Martinez, and L. Candel Torres (2014) [14, p. 1534] assert that various cultures have different ways of gathering and interpreting information. This is primarily due to the fact that individuals use their own cultural values, traditions, beliefs, and norms as a guide when interacting with individuals from other cultures.

Rosina C. Chia, Elmer Poe, and Karl L. Wuensch (2009) [15, p. 16] explain that students should have an international perspective to develop intercultural communication. It should be highlighted that UNESCO has given specific credit since the 2000s for teaching various subjects that help students in higher education develop multicultural competencies. Teaching and learning are organized at the university about the interdisciplinary study of humanitarian and scientific topics is appropriate for gaining cross-cultural communication. A 45-hour teaching load has been set for subjects that teach intercultural communication in universities in France, Spain, Italy, and Sweden. The credits and course material at each university follow the curriculum through achieving learning outcomes. Whether the global audience counts toward credits or is only added to the curriculum is up to each university's teaching system. The collaboration of the students is valued well and it is also significant to state that thousands of projects have been developed in French and English over the past ten years to foster cross-cultural communication. Most of these projects are presented as news articles and movie reviews. University students can have real-time video or text conversations, communicate their feelings, and introduce themselves with technological tools. The importance of interactivity among young people has been recognized in this form of communication. The project is conducted in French and English languages [12], [13].

Pedagogical character of intercultural communication. Pedagogical aspects of intercultural communication skills are based on integrative teaching. It is an expectation that students acquire cultural topics on Content Integrated Language Learning (CILL) principles [2], [3], [4].

Regarding the review of pedagogical principles, Chinese scholar Song Hu (2014) [16, p. 51], examines the contradictory aspects of the problem and points out that the learning objectives in the study of cultures are gradually different. Moreover, her interpretation proves that the implementation of foreign languages in universities set more teaching hours for cultural communication. At this time, teaching a foreign language not only understands the instrumental nature of the language but also strengthens its humanistic nature. To this end, both teachers and students have given more space to cultural competence in their curriculum system by developing listening, speaking, reading, writing, and translation skills. Song Hu states that the main content of intercultural communication is interpreted as outlook and values; verbal behavior on cultural characteristics and non-verbal communication in teaching. Thus, it turns out that the teaching of foreign languages in universities of higher education in our country doesn't take into consideration enough the humanistic character of the language. In this case, the cultural nature of the foreign language doesn't get any place in the teaching curriculum.

Furthermore, D. Ismailova (2021) [13, p. 123] asserts that the language history, style, lexicology, grammar, methodology, and translation of a foreign language taught in our universities that not based on the study of its humanistic nature. In the implementation of instrumental goals, humanistic goals are not reflected in the teaching. Therefore, to achieve intercultural communication gets behind in teaching foreign languages. It can be concluded that the need for daily use of a foreign language is noticed at a time when international exchanges are more frequent to achieve intercultural communication, political, economic, and cultural exchanges are growing more intensively and rapidly. From this point of view, the teaching of foreign languages lags behind in the development of intercultural communication.

For this purpose, the opportunities for cross-cultural social communication have shifted into an increasingly significant problem. In order to create an audience of global understanding in French language teaching at our university, it is necessary to increase the humanistic nature of the language and focus on cultivating talents that promote different cultures. Recent advancements in each area have shaped students' cultural views, using advanced Internet technologies to strengthen the role of teaching this language in the dissemination of culture in French-speaking countries [3], [4], [5].

The ways of developing intercultural communication skills. Several helpful techniques are used in learning to develop cross-cultural communication. Teaching culture involves using authentic materials in a foreign language,

conducting meetings through online projects, reading on cultural subjects, setting up discussions, and exchanging trips with locals [7], [8], [10].

There are a number of ways to develop intercultural communication skills, according to literature reviews.

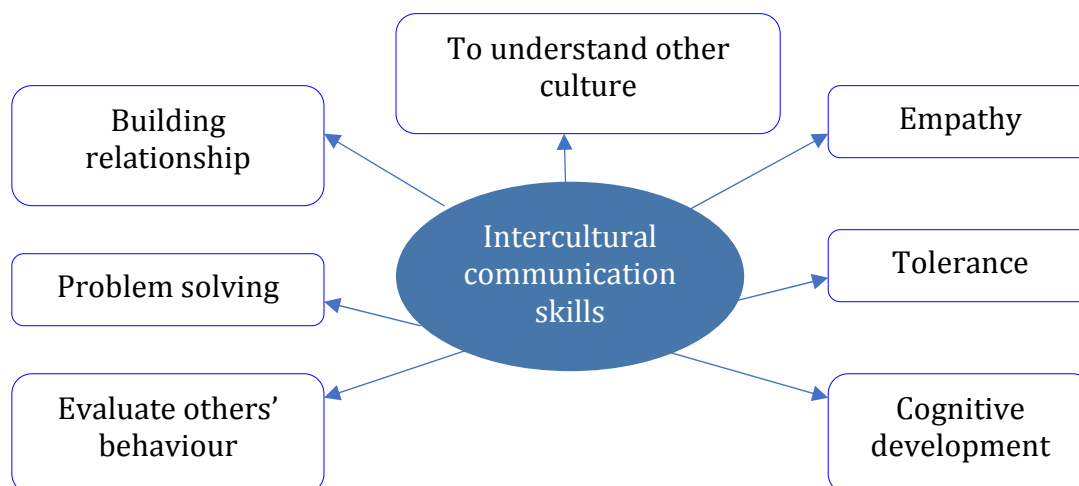

Figure 1 Intercultural communication skills (2013)

It is essential to be aware of the different intercultural communication techniques that affect personal cultural diversity (figure 1). Asaratnam (2013) [7, p. 54] stated that using authentic materials boosts the development of intercultural communication; understanding other peoples' cultures and making interactions between various cultural groups impact communication behavior. As a result, one perspective on intercultural communication is that it takes place in symbolic intercultural settings.

Cultural empathy is accepted as the ability to relate to the emotions, ideas, and actions of people from various cultural backgrounds. Dialogues and role plays are the best methods for fostering empathy and understanding cultures [13], [14].

Individuals can be *tolerant* in communication; to produce effective outcomes. Being tolerant provides a more cohesive, peaceful society through intercultural communication. Therefore, it matters whether people are tolerant or intolerant of other beliefs and cultural components studying cultures.

Cognitive development is primarily a social process and how cultural perspectives affect personal development. It takes place as a result of cultural interactions with learners who have good knowledge and skills, S. Kurbakova, & A. Kurchenko (2015) [14, p. 5321] asserts that reading cultural topics and

watching different countries' documentary films improve cognitive aspects of intercultural communication and it is understood as developing language diversity of linguistic consciousness, such as grammatical, lexical, and phenomenal aspects. Students enrich their borrowing vocabulary, other etiquettes, "do's" and "don'ts" through cognitive development [6], [8], [9].

Many aspects of *evaluating behavior* can only be understood through direct observation and the behavior evaluation in cultural diversity is the quality of the interaction.

F. Dervin (2009) [11, p. 170] explains that *problem-solving* skills are one of the most crucial abilities in intercultural communication. Participating in demanding situations inspires language learners to assess circumstances, seek counsel, exchange knowledge, and grow more confident. Problem-solving involves managing emotions and analyzing cross-cultural communication. For these reasons, it is appropriate to promote language acquisition of pragmatic knowledge for problem-solving.

The most significant intercultural communication theories, concepts, and techniques help students develop fruitful, *building relationships* with individuals from other nations and cultures [11], [12]. Carrying out online projects on various cultural subjects, and arranging Zoom for promoting cultural exchange identities and abilities are very successful in fostering positive relationships among students.

Benefits of involving intercultural communication. Several scientific works proved that collaboration and trust are fostered by cross-cultural communication. M. Byram [9, p. 134] explains that instead of emphasizing the right message, students focus on giving the right response, interacting culturally, and having different turn-taking customs on different cultural backgrounds.

S. Minyurova, S. Krylova, and N. Rudenko (2013) [17, p. 12] prove that colleague communication helps students build a strong vocabulary, learn and share fascinating cultural details, use appropriate speech manners, and favor appropriate values over formalities and politeness rules.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The research planned to implement the experiment involving twenty – eight (28) students and four teachers investigating major problems in solving them. Data collection was about students' interest, passion, and motivation of engaging in intercultural communication in teaching and learning French. The first step was preparing questionnaires and surveys to examine students' prior

knowledge of culture study. The second step planned to implement observations and interviews about respondents' intercultural communication skills during the experiment. The following inquiries were tried to be answered by this study:

3) *How do cultural differences affect the process of teaching and learning in higher education?*

4) *What ways are effective in developing multicultural communication in foreign languages?*

RESULTS OF THE RESEARCH / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The research study has examined a number of findings in intercultural communication instruction and learning in French. The students learned about various resources and cultural approaches to learning French. According to the survey results, the respondents' perspectives on cross-cultural communication varied. They emphasized that this subject is consistently neglected during instruction and the university core curriculum of the foreign language doesn't include learning outcomes in culture study. Nevertheless, the students were able to show their aptitude for learning different cultures. They could exhibit important abilities in learning various cultures and realize practical ways to hone these abilities. The students were encouraged to demonstrate role-plays; joined various groups in discussing cultural topics in social networking and prepared questions to open discussions on intercultural communication. It was explored that respondents needed more instruction or systematic training on using intercultural communication to improve their language abilities. In the first step, a survey was conducted to examine respondents' attitudes to culture study and intercultural communication in the French language. The question was as follows.

Table

The survey analyses of respondents' opinions on communicating across cultures

What impression do you have of your cross-cultural communication skills?					
	Respondents	Weak	Average	Almost	Completely
1	Students	4	16	6	2
2	Teachers		2		-

From the table, it is clear that the respondents participating in the research at the university do not have very high knowledge about intercultural

communication skills in teaching French (table). The results of the analysis conducted according to the table show that most of the students (16) have an average level of opinion about this skill. The teachers' answers were met at the same level. It turned out that the university does not have a textbook on the teaching of cultures or the learning outcomes of the program. This problem is rarely satisfied by reading and discussing cultural topics in textbooks. Only six (6) students were able to answer the survey almost level and two (2) students were able to answer the question correctly. It means that respondents didn't have complete ideas about learning intercultural communication. Respondents were given several instructions on how to obtain useful handouts on cross-cultural communication in the second stage. Furthermore, they were engaged in doing quizzes, playing music, and demonstrating greetings, traditions, and food names, all while using real materials and acting out scenarios from various cultures. Then, it was explained to the students how to complete cultural projects, take part in online discussions, create a booklet about French culture, etc. They learned intercultural communication techniques and appropriate and inappropriate behavior. Finally, respondents were involved in workshops for developing learning outcomes for teaching cross-cultural communication.

Furthermore, observations were applied to the demonstration of students' intercultural communication skills during the learning.

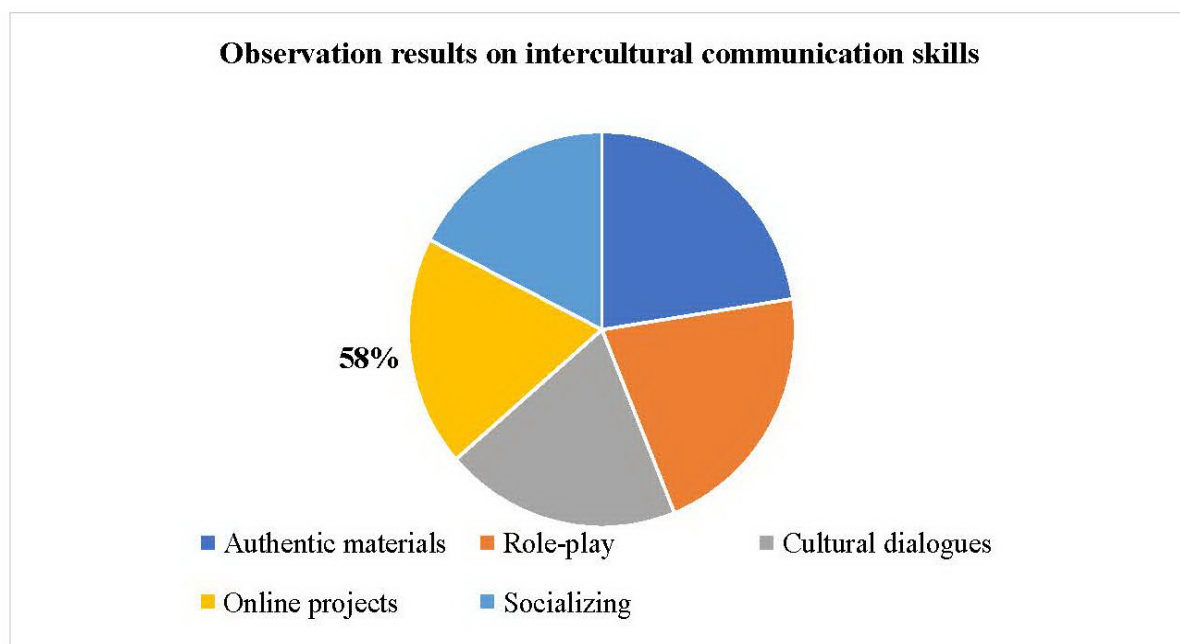

Figure 2 Observation results on getting intercultural communication skills

The figure makes it obvious that students followed a balanced approach to acquiring sufficient intercultural competence (figure 2). Students were able to achieve a sufficient level of intercultural communication skills with a medium score of 80–100 points. A total of 19–20 students, along with watching movies, reading about other cultures, and creating magazines about those cultures, were able to use authentic materials to understand cognitive development (68 %).

Using rich vocabulary, word phrases, speech etiquette, greetings, slang, etc., 17–18 students (65 %) could demonstrate role-plays.

17 students (60 %) were able to demonstrate empathy, tolerance, problem-solving abilities, the ability to take turns, body language, making eye contact, or displaying facial expressions while engaging in cultural dialogues.

To foster productive relationships, 16 students (58 %) have participated in online cultural and ecological projects with other nations.

By participating in various cultural groups, displaying cross-cultural symbols, and learning about social, cultural, and economic advancements, 15 students (53 %) were able to develop socializing skills.

Thus, it became clear from all of the discussions that learning cross-cultural communication skills is the best way to benefit from the best and most universal aspects of other cultures.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Thus, the article presents the following results:

- Intercultural communication is one of the key competencies in learning French speech culture at the university level.
- A current scientific and theoretical foundation should serve as the foundation for the development of intercultural communication skills dealing with the issue.
- The findings proved students' interest to participate in intercultural communication activities.
- Pedagogical aspects, ways of developing intercultural communication skills, and benefits of culture study should be taken into consideration in teaching and learning.
- Communication skills include the use of authentic materials, reading about different cultures, acting out cultural behaviors in role-plays, and having cultural dialogues to foster cognitive development.

- Due to survey analysis, 80 % of respondents have low knowledge of intercultural communication learning French.
- Applying modern intercultural communication instructions is helpful for students to develop adequate skills.
- University teachers have to participate in professional development training in teaching culture at the university;
- a majority of significant findings revealed that 70–75 % of students had acquired the anticipated intercultural communication skills.
- Universities must create a curriculum for studying cultures and teaching intercultural communication skills effectively in foreign languages.

Prospects for further research in this direction. According to this paper's findings, intercultural communication is a highly anticipated skill in today's labor market requirements and linguistic development.

Students and teachers will receive efficient cultural skills in the French language by understanding the information in this paper and gaining useful skills.

The scientific studies will guarantee that teachers have the background knowledge necessary to develop intercultural communication skills and flexible teaching methods. Consequently, this research study will be useful to university instructors and students as an efficient language tool.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] R. Əliyev, *Etnopsixologiya: Qloballaşma və millilik*. Bakı, Azərbaycan: Nurlar, 2007.
- [2] B. İsmayilov, *Fransız dilinin aktual sintaksisi və onun tədrisi problemləri*. Bakı, Azərbaycan: Nurlan, 2008.
- [3] Г. В. Елизарова, *Культура и обучение иностранным языкам*. Санкт-Петербург, Россия: Из-во КАРО, 2005.
- [4] Д. Исмаилова, *Методика обучения диалогической речи современного английского языка начальных курсах языковых вузов» (I и II курсы)*. Баку, Азербайджан: Мутарджим, 2002.
- [5] В. В. Сафонова, *Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизации*. Воронеж, Россия, 1996.
- [6] П. В. Сысоева, *Концепция языкового поликультурного образования*. Москва, Россия, 2003.
- [7] L. A. Arasaratnam, «Intercultural communication competence», In *Intercultural communication: Representation and construction of culture*;

- A. Kurylo, Ed. Los Angeles, CA: SAGE Publications, 2013, ch. 3, p. 47–68.
- [8] Kate Berardo, and Darla K. Deardorff, *Building Cultural Competence: Innovative Activities and Models*. Sterling, VA: Stylus, 2012. [Online]. Available: <https://books.google.com.ua/books?id=IBHJEAAAQBAJ&hl=ru> Application date: August 02, 2023.
- [9] M. Byram, *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Clevedon, UK: Multilingual Matters, 1997. <http://dx.doi.org/10.21832/byram0244>
- [10] M. Chinnappan, B. McKenzie, & P. Fitzsimmons, «Pre-service teachers' attitudes towards overseas professional experience: Implications for professional practice», *Australian Journal of Teacher Education*, vol. 38, is. 12, p. 36–53, 2013. <http://dx.doi.org/10.14221/ajte>
- [11] F. Dervin, «Approches dialogiques et nonciatives de l'interculturel pour une didactique des langues et de l'identité ouvante des sujet», *Synergies Roumanie*, № 4, p. 165–178, 2009.
- [12] B. Dignen, & J. Chamberlain, «Fifty ways to improve your intercultural skills», *Summertown Publishing Ltd International Conference on Education Technology and Social Science*. London, 2014.
- [13] D. A. Ismailova, *English teaching methodology*. Baku, Azerbaijan: Mutarjim, 2021.
- [14] S. Kurbakova, & A. Kurchenko, «Paths to upgrade social and cultural competence of students learning foreign languages», In *9th International Technology, Education and Development Conferenc*; L. Gomez Chova, A. Lopez Martinez, & L. Candel Torres (Eds.). Madrid, Spain: IATED, 2015, p. 5317–5323.
- [15] Rosina C. Chia, Elmer Poe and Karl L. Wuensch, «Attitude Change after Taking a Virtual GlobalUnderstanding Course[J]», *International Journal of Social Sciences*, p. 7–19, 2009.
- [16] Song Hu, «Cross-cultural Communication and Foreign Language Teaching», in *International Conference on Education Technology and Social Science (ICETSS 2014)*. 2014. [Online]. Available: https://www.researchgate.net/publication/301425784_Cross-cultural_Communication_and_Foreign_Language_Teaching Application date: August 02, 2023.
- [17] S. A. Minyurova, S. G. Krylova, N. S. Rudenko, «Assessment of the Socio-perspective component of intercultural competence», *A Pilot Study of Russian Students' View of Americans [J/OL]*, 2013, p. 9–12.

РОЗВИТОК НАВИЧОК МІЖКУЛЬТУРНОГО СПІЛКУВАННЯ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ

Кулієва (Мехдієва) Айтекін Фіреддін,

докторант Азербайджанського мовного університету.

Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0000-0001-7878-0308>

a.mehdiyeva.dk@gmail.com

Анотація. У статті розглядаються нові методики викладання французької мови як другої для розвитку міжкультурної комунікації у вищій школі. Основна мета статті – дослідити сучасні методи навчання французької мови в умовах розвитку міжкультурної комунікації, проаналізувати різноманітні науково-теоретичні питання вирішення проблеми та представити сучасні методичні підходи, що відповідають місцевому контексту. Загальновідомо, що використання французької мови на міжнародних платформах як нового інструменту спілкування стало необхідним в епоху глобалізації та що її використання в контексті нації збільшилося для різноманітних цілей. Спостереження доводять, що системна організація мовленнєвої діяльності для розвитку навичок міжкультурної комунікації під час навчання франкомовного спілкування залишається проблемою у навчанні та постійно відчуваються прогалини для набуття необхідних компетенцій у цій сфері. Щоб вирішити ці проблеми, дослідники провели експеримент за участю 28 студентів (6 хлопців і 22 дівчат) і чотирьох (4) вчителів. Було зібрано дані, щоб дослідити уявлення студентів про мультикультуралізм у франкомовних країнах та їхні навички спілкування між культурами під час вивчення мови. Описова методологія використовується під час експерименту як методологічний інструмент. Крім того, метод спостереження та проведені інтерв'ю передбачають виявлення проблем з респондентами. Результати експерименту показали, що викладачі та викладачі вищих навчальних закладів стикаються з різноманітними проблемами, готуючи студентів до розвитку міжкультурної комунікації. Ці виклики включають толерантність студентів, мовні бар'єри, брак навчальних матеріалів, часові обмеження та відсутність ефективних знань про педагогіку міжкультурного навчання. Для того, щоб адекватно вивчити

французьку мову, учні повинні володіти певними навичками спілкування. Таким чином досліджується, що програми навчання іноземних мов у закладах вищої освіти мають складатися з використанням методів, які сприяють розвитку навичок міжкультурного спілкування. Дослідження може бути використане як корисний інструмент для досвідчених вчителів французької мови, щоб підвищити свої знання про культуру викладання в спілкуванні та розробити нові вказівки для розвитку мультикультурних перспектив. Нарешті, стаття сприяє покращенню підготовки вчителів французької мови та студентів до можливостей навчання за кордоном шляхом підвищення мінімальних вимог до мовних навичок і культурних знань для знайомства з франкомовним світом.

Ключові слова: міжкультурна комунікація; чутливість; толерантність; мовні бар'єри; культурна майстерність

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] R. Aliyev, *Ethnopsychology: Globalization and nationality*. Baku, Azerbaijan: Nurlar, 2007.
- [2] B. İsmayilov, *Fransız dilinin aktual sintaksisi və onun tədrisi problemləri*. Bakı, Azərbaycan: Nurlan, 2008.
- [3] G. V. Elizarova, *Kul'tura i obuchenie inostrannym yazykam*. Sankt-Peterburg, Rossiya: Iz-vo KARO, 2005.
- [4] D. Ismailova, *Metodika obucheniya dialogicheskoy rechi sovremennogo anglijskogo yazyka nachal'nyh kursah yazykovykh vuzov» (I i II kursy)*. Baku, Azerbajdzhan: Mutardzhim, 2002.
- [5] V. V. Safonova, *Izuchenie yazykov mezhdunarodnogo obshcheniya v kontekste dialoga kul'tur i civilizacii*. Voronezh, Rossiya, 1996.
- [6] P. V. Sysoeva, *Koncepciya yazykovogo polikul'turnogo obrazovaniya*. Moskva, Rossiya, 2003.
- [7] L. A. Arasaratnam, «Intercultural communication competence», In *Intercultural communication: Representation and construction of culture*; A. Kurylo, Ed. Los Angeles, CA: SAGE Publications, 2013, ch. 3, p. 47–68.
- [8] Kate Berardo, and Darla K. Deardorff, *Building Cultural Competence: Innovative Activities and Models*. Sterling, VA: Stylus, 2012. [Online]. Available: <https://books.google.com.ua/books?id=IBHJEAAAQBAJ&hl=ru>
Application date: August 02, 2023.

- [9] M. Byram, *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Clevedon, UK: Multilingual Matters, 1997.
<http://dx.doi.org/10.21832/byram0244>
- [10] M. Chinnappan, B. McKenzie, & P. Fitzsimmons, «Pre-service teachers' attitudes towards overseas professional experience: Implications for professional practice», *Australian Journal of Teacher Education*, vol. 38, is. 12, p. 36–53, 2013. <http://dx.doi.org/10.14221/ajte>
- [11] F. Dervin, «Approches dialogiques et nonciatives de l'interculturel pour une didactique des langues et de l'identité ouvante des sujet», *Synergies Roumanie*, № 4, p. 165–178, 2009.
- [12] B. Dignen, & J. Chamberlain, «Fifty ways to improve your intercultural skills», *Summertown Publishing Ltd International Conference on Education Technology and Social Science*. London, 2014.
- [13] D. A. Ismailova, *English teaching methodology*. Baku, Azerbaijan: Mutarjim, 2021.
- [14] S. Kurbakova, & A. Kurchenko, «Paths to upgrade social and cultural competence of students learning foreign languages», In *9th International Technology, Education and Development Conferenc*; L. Gomez Chova, A. Lopez Martinez, & L. Candel Torres (Eds.). Madrid, Spain: IATED, 2015, p. 5317–5323.
- [15] Rosina C. Chia, Elmer Poe and Karl L. Wuensch, «Attitude Change after Taking a Virtual Global Understanding Course[J]», *International Journal of Social Sciences*, p. 7–19, 2009.
- [16] Song Hu, «Cross-cultural Communication and Foreign Language Teaching», in *International Conference on Education Technology and Social Science (ICETSS 2014)*. 2014. [Online]. Available: https://www.researchgate.net/publication/301425784_Cross-cultural_Communication_and_Foreign_Language_Teaching Application date: August 02, 2023.
- [17] S. A. Minyurova, S. G. Krylova, N. S. Rudenko, «Assessment of the Socio-perspective component of intercultural competence», *A Pilot Study of Russian Students' View of Americans [J/OL]*, 2013, p. 9–12.

*Стаття надійшла до редакції
04 серпня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-147-163](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-147-163)
УДК 378.147.091.39:811.111'276.6:61-051]:004.9

Кушнір Валентина Сергіївна,
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри мовної підготовки
Національного медичного університету
імені О. О. Богомольця.
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-1316-9801>
k.valentina8425@gmail.com

Камінська Ія Петрівна,
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри мовної підготовки
Національного медичного університету
імені О. О. Богомольця.
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0001-7156-0484>
kamshik@ukr.net

ІНТЕРАКТИВНІ МЕТОДИ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ «SOFT SKILLS» МАЙБУТНІХ МЕДИКІВ

Анотація. У статті представлено результати дослідження проблеми розвитку «м'яких» навичок (soft skills) майбутніх медиків інтерактивними методами на заняттях із дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням». Представлено погляди дослідників щодо сутності soft skills майбутніх фахівців, які схарактеризовано як індивідуальні, комунікативні, управлінські якості особистості, що сприяють особистісно-професійному розвитку, ефективній соціальній взаємодії, є значущими в процесі працевлаштування, виконання професійної діяльності фахівців. До класифікації soft skills майбутніх медиків віднесено: здатність до співпраці в команді, критичне мислення, лідерські якості, адаптаційні здібності, стресостійкість, креативність щодо вирішення складних завдань, гнучкість. Презентовано основні підходи науковців щодо розвитку soft skills майбутніх фахівців (участь студентів в олімпіадах, конкурсах, конференціях, тренінгах, застосування інтерактивних методів навчання, методу моделювання професійно-орієнтованих комунікативних ситуацій, використання комбінації форм організації навчальної діяльності,

поєднання видів мовленнєвої діяльності на заняття з іноземної мови тощо). Уточнено поняття «інтерактивні методи навчання» як способів міжособистісної різнопланової взаємодії в процесі реалізації мети заняття. Серед основних видів інтерактивних методів навчання виокремлено: мозковий штурм, коло ідей, мікрофон, метод передбачення, дискусію, гронування, ділову гру, евристичну бесіду, дискусію, метод «круглого столу», рольову гру, кейс-метод, метод вправ, метод проектів, карусель, акваріум, мікрофон тощо. Продемонстровано приклади застосування інтерактивних методів навчання (роботи в парах, у групах, кейс-методу, рольової гри) на заняттях студентів спеціальності «Стоматологія» з дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням». Наведено аргументи щодо впливу інтерактивних методів навчання на розвиток soft skills майбутніх медиків.

Ключові слова: професійне становлення; soft skills; інтерактивні методи навчання; метод роботи в парах; кейс-метод; рольова гра.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. В умовах швидкоплинних змін суспільства професійне становлення майбутніх медиків, що передбачає процес розвитку професійної спрямованості, готовності до професійного зростання, професійно важливих якостей, формування професійної компетентності [1], набуває нових сенсів. Адже для сучасних роботодавців крім фахових знань, умінь, навичок, способів виконання професійної діяльності актуальності набувають м'які навички («soft skills»), завдяки яким майбутні медики здатні працювати в команді, надаючи комплексну допомогу пацієнту, спроможні ефективно комунікувати, управляти конфліктами, здійснюючи догляд за пацієнтом, підтримуючи його родичів, уміють контролювати емоції власні та пацієнта, здатні приймати відповідальні рішення в складних, надзвичайних ситуаціях, пов'язаних із загрозою життю пацієнта тощо [2], [3]. Розвиток «soft skills» стає одним із пріоритетних завдань закладів вищої освіти, які, дотримуючись стандартів і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти [4], мають можливість створити сприятливі умови для його вирішення.

У процесі професійного становлення майбутніх медиків розвиток «soft skills» в умовах освітнього середовища закладів вищої освіти доцільно здійснювати під час вивчення мовознавчих дисциплін, зокрема, англійської

мови за професійним спрямуванням. Оскільки, організовуючи діяльність студентів на практичних заняттях із англійської мови, не достатньо лише виконувати завдання з читання, аудіювання, мовлення чи письма за репродуктивним принципом граматико-перекладним методом навчання [5], важливо створювати умови для суб'єкт-суб'єктної, діалогічної взаємодії між викладачем і студентами шляхом застосування інтерактивних методів навчання [6]. Саме під час використання інтерактивних методів на заняттях у майбутніх фахівців розвиваються комунікативні навички, вміння працювати в команді, здатність до кооперації, співпраці, адаптації, творчі здібності [7], тобто навички «soft skills». Тому проблема розвитку «soft skills» майбутніх медиків через застосування інтерактивних методів навчання на заняттях із дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням» стає все більш актуальною та потребує нових підходів до вирішення.

Аналіз останніх актуальних досліджень та публікацій. Проблема м'яких навичок («soft skills») майбутніх фахівців є предметом дослідження як українських, так і зарубіжних учених (Л. Гребінник [8], О. Делія [9], О. Казачінер [10], І. Паславська [7], М. Роблес [11], І. Чухно [12], О. Шестель [13] та ін.). Науковці визначають сутність, різновиди, особливості soft skills майбутніх медиків.

І. Іваненко [2], Г. Корнюш [14], Ю. Марушко [15], Н. Тимощук [6] та інші, акцентують увагу на аспектах розвитку м'яких навичок майбутніх фахівців, зокрема, майбутніх медиків. Сутність, класифікацію інтерактивних методів навчання представлено у працях таких дослідників, як: А. Медведчук [16], О. Павлик [17], О. Пометун [18], С. Сисоєва [19], Н. Солодюк [20] та ін. Особливості застосування інтерактивних методів навчання на заняттях із іноземної мови продемонстрували О. Пометун [18], П. Скейлс [21], С. Шуть [22] та ін.

Однак відкритою залишається проблема розвитку м'яких навичок майбутніх медиків інтерактивними методами на заняттях із дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням».

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті: обґрунтувати доцільність застосування інтерактивних методів навчання на заняттях із дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням» у розвитку soft skills майбутніх медиків.

Завдання статті:

1. Схарактеризувати погляди науковців щодо характеристики soft skills майбутніх медиків, інтерактивних методів навчання.

2. Аргументувати вплив інтерактивних методів навчання на розвиток soft skills майбутніх медиків.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Питання розвитку soft skills майбутніх фахівців ґрунтується на дослідженнях науковців (Л. Гребінник [8], О. Делія [9], О. Казачінер [10], І. Паславська [7], М. Роблес [11], І. Чухно [12], О. Шестель [13] та ін.), які розглядають зазначене явище в межах сфери своїх наукових розвідок, додаючи до загального уявлення щодо феномена нові властивості та характеристики. М'які навички майбутніх фахівців представлено науковцями як особистісні якості, таланти людини, які вирізняють її від інших умінь і компетентностями [11].

Дослідники пропонують класифікацію soft skills майбутніх фахівців: командна робота (вміння працювати в команді, здатність досягати спільних цілей), комунікативні навички (вміння чітко, ефективно, зрозуміло передавати інформацію іншим), стресостійкість (здатність контролювати емоції власні та інших, спроможність витримувати вольові, емоційні навантаження без негативних наслідків для здоров'я), управління конфліктами (вміння залагоджувати конфлікти, аргументувати власну думку, переконувати), прийняття рішень (здатність ухвалювати конструктивні рішення в непередбачуваних обставинах) [3].

Відповідно до результатів аналізу досліджень учених (І. Іваненко [2], Г. Корнюш [14], Ю. Марушко [15], А. Медведчук [16], О. Павлик [17], О. Пометун [18], С. Сисоєва [19], П. Скейлс [21], Н. Солодюк [20], Н. Тимошук [6], С. Шуть [22] та ін.) охарактеризовано сутність інтерактивних методів навчання як способів міжособистісної взаємодії учасників освітнього процесу під час реалізації мети заняття [Солодюк]; визначено основні підходи до класифікації інтерактивних методів навчання (інтерактивні технології кооперативного навчання, інтерактивні технології колективно-групового навчання, технології ситуативного моделювання, технології опрацювання дискусійних питань) [18]; презентовано погляди науковців щодо шляхів розвитку м'яких навичок майбутніх медиків (участь в олімпіадах, конкурсах, застосування інтерактивних методів навчання, комбінації форм організації навчальної діяльності, поєднання видів мовленнєвої діяльності на заняття з іноземної мови); продемонстровано особливості застосування інтерактивних методів навчання на заняттях із іноземної мови [18], [21], [22].

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У процесі досягнення мети статті використано теоретичні методи дослідження: аналіз наукових праць із проблем розвитку soft skills майбутніх медиків, особливостей застосування інтерактивних методів навчання на заняття з англійської мови, порівняння сучасного стану досліджуваної проблеми, систематизація, узагальнення поглядів учених щодо розуміння основних понять і термінів.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

У працях О. Делія, О. Казанічер, І. Паславської, І. Чухно зазначено, що soft skills (м'які навички) – це індивідуальні, комунікативні, управлінські якості особистості, які сприяють особистісно-професійному розвитку, ефективній соціальній взаємодії, є значущими в процесі працевлаштування, виконання професійної діяльності фахівців [7], [9], [10], [12].

До основних видів soft skills О. Казанічер відносить комунікативні вміння, творчі здібності, здатність до співпраці в команді, критичне мислення, лідерські якості, адаптаційні здібності [10].

А. Данилюк, О. Старинець, О. Шестель вважають, що м'які навички майбутнього фахівця проявляються в стресостійкості, здатності спілкуватися рідною, іноземними мовами, комунікабельності, гнучкості, вмінні самовдосконалюватися, цілеспрямованості [13].

Для Л. Гребінник soft skills майбутнього фахівця включають соціальні, ментальні, організаційні, особистісні властивості особистості, ключову роль серед яких відіграють мультикультурна компетентність, креативність щодо вирішення складних завдань, робота в команді, емоційна стабільність [8].

Згідно з дослідженнями С. Гордійчук, І. Іваненка, О. Кохан успішне виконання професійної діяльності медичних фахівців залежить від розвитку м'яких навичок, які чітко прослідковуються під час надання медичної допомоги пацієнту, комунікативної підтримки його близьких, врахування індивідуальних особливостей пацієнта, співпраці з колегами, праці в критичних умовах, контролю власних емоцій, залагоджування конфліктів, адекватного вираження думок, прийняття важливих для життя пацієнта рішень [2], [23].

Відповідно до результатів аналізу сучасних досліджень учених з'ясовано, що проблема розвитку soft skills майбутніх фахівців, в тому числі майбутніх медиків, широко обговорюється в наукових колах.

Так, на думку С. Гордійчук, І. Іваненка, у процесі розвитку soft skills

майбутніх медиків важливо залучати студентів до участі в олімпіадах, конкурсах, конференціях, тренінгах, семінарах, майстер-класах, застосовувати під час практичних занять із фахових дисциплін інтерактивну симуляцію, моделюючи ситуації професійної діяльності [2].

О. Бовкун, Б. Дмитришин, О. Дмитришин, С. Єсіпова, Ю. Марушко, вважають, що для розвитку м'яких навичок майбутніх медиків доцільно у процесі професійного становлення студентів використовувати різноманітні інтерактивні методи навчання (метод клінічних кейсів, проблемно-дослідницький метод, метод конкурентних груп, тренінгових технологій, метод проведення наукових конференцій), проводити спільні засідання молодих науковців, здобувачів освіти, досвідчених професорів, реалізовувати виробничу практику. Оскільки такі види діяльності розвивають у студентів уміння працювати в команді, вирішувати конфлікти, критично, творчо мислити, толерантно ставитися до інших, здатність аналізувати історію хвороб складних пацієнтів, комунікувати з пацієнтами, членами їх родини, колегами, самостійно приймати рішення [15].

Н. Тимощук акцентує увагу на розвиток soft skills майбутніх фахівців у процесі вивчення іноземних мов через застосування: методу моделювання професійно-орієнтованих комунікативних ситуацій, інноваційних технологій навчання, які сприяють створенню активного освітнього середовища, проблемно-ситуаційних практик навчання, розробленню кейсів, організації навчальних конкурсів, самостійної наукової творчості. Завдяки використанню зазначених методів під час навчання студентів створюються ситуації, що відповідають пізнавальним інтересам студентів, розкривають їх іншомовні комунікативні здібності, формують уміння вести бесіду, висловлюватися, аргументувати думку, уточнювати інформацію, адже ґрунтуються на особистісно орієнтованому, студентоцентрованому підходах до освітнього процесу, зосереджені на суб'єкт-суб'єктній, діалогічній взаємодії між викладачем і студентами [6].

Із позиції Г. Корнюш, найбільш ефективний розвиток м'яких навичок майбутніх фахівців відбувається під час занять із вивчення іноземної мови, у процесі реалізації яких застосовується комбінація форм організації навчальної діяльності студентів (індивідуальної, парної, групової), поєднуються види мовленнєвої діяльності (говоріння, аудіювання, письма, читання), використовується метод вправ, що відображають реальні життєві ситуації [14].

Отже, в результаті аналізу наукових праць дослідників [2], [6], [14],

[15] виявлено, що найефективнішими у процесі розвитку м'яких навичок майбутніх фахівців є інтерактивні методи навчання на заняттях із вивчення іноземної мови. Тому вважаємо за необхідне більш детально розглянути питання розвитку soft skills майбутніх медиків інтерактивними методами навчання в процесі опанування дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням». Крім того, як зазначає Н. Волкова, у процесі реалізації таких методів навчання здійснюється дотримання принципів: гуманізації, індивідуальної підтримки, усвідомлення і відповідальності, інтерактивності, діалогізації, толерантності, особистісної свободи тощо [24].

Важливо зазначити, що інтерактивні методи навчання, на думку А. Медведчук, – це спосіб взаємодії через бесіду, діалог, застосування якого сприяє розвитку комунікативної компетентності майбутніх фахівців, умінь приймати колективні, індивідуальні рішення в непередбачуваних обставинах майбутньої професійної діяльності [16].

Н. Солодюк розглядає інтерактивні методи навчання як способи міжособистісної різнопланової взаємодії, що забезпечують реалізацію мети, завдань заняття. Провідною особливістю інтерактивних методів навчання, з позиції дослідника, є здатність забезпечувати активність учасників освітнього процесу, позитивно впливати на процес засвоєння навчального матеріалу [20].

Для О. Пометун, Н. Побірченко, Г. Коберник, О. Комар, Т. Торчинської застосування інтерактивних методів навчання під час опанування навчального матеріалу сприяє залученню до процесу пізнання всіх здобувачів освіти, які, маючи можливість дискутувати, обмінюються знаннями, ідеями, способами діяльності в атмосфері доброзичливості та взаємодопомоги [18].

Класифікуючи інтерактивні методи навчання, О. Павлик виокремлює такі методи: мозковий штурм, коло ідей, мікрофон, метод передбачення, дискусію, ґрунування, ділову гру тощо [17].

У працях С. Сисоевої визначає такі методи інтерактивного навчання: евристичну бесіду, дискусію, «мозкову атаку», метод «круглого столу», ділову гру, рольову гру, кейс-метод, метод вправ, метод проєктів, метод моделювання ситуацій, обговорення відеозаписів [19].

До класифікації інтерактивних методів навчання О. Пометун, Н. Побірченко, Г. Коберник, О. Комар, Т. Торчинська включають: інтерактивні технології кооперативного навчання (робота в парах, групах, трійках, карусель, акваріум), інтерактивні технології колективно-

групового навчання (мікрофон, незавершені речення, мозковий штурм, ажурна пилка), технології ситуативного моделювання (імітаційна, рольова ігри, драматизація), технології опрацювання дискусійних питань (займи позицію, кейс-метод, дискусія) [18].

Обґрунтовуючи вплив інтерактивних методів навчання на розвиток soft skills майбутніх медиків, вважаємо за доцільне навести приклади застосування методів роботи в парах, у групах, кейс-методу, рольової гри на практичних заняттях студентів 2 курсу спеціальності «Стоматологія» з дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням».

Особливість методу роботи в парах полягає в організації діяльності студентів у парах із метою виконання спільного завдання (обговорити текст, взяти інтерв'ю, зробити критичний аналіз документа, дати відповіді на запитання, створити діалог). Завдяки методу майбутні медики мають можливість обмінятися думками, розвинути комунікативні навички, вміння висловлювати думку, критично мислити, переконувати, вести дискусію [18]. Виконуючи завдання методом роботи в парах на занятті з дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням», обираючи, наприклад, тему «Dental Caries» за матеріалами підручника «English for Dentists – Англійська мова для стоматологів» [25], майбутні медики, об'єднуючись у пари, разом ознайомлюються з тематичним матеріалом, на основі якого створюють діалог лікаря та пацієнта, в ході якого лікар має делікатно пояснити пацієнту особливості захворювання, профілактичні дії, пацієнт, у свою чергу, ставить запитання, сперечається, переконує в правильному, регулярному догляді за зубами тощо. Після підготовки пари презентують результати спільної роботи іншим учасникам заняття.

Опрацьовуючи тему «Preparation and Filling of the Cavity» [25], використовуючи метод роботи в парах, суть якого полягає в об'єднанні учасників у групи по 5–6 осіб, розподілі ролей («спікер», «секретар», «посередник», «доповідач»), виконанні спільного завдання за матеріалами теми (розробити спільний проєкт, запропонувати коло ідей, здійснити пошук інформації тощо) [18], майбутні медики можуть організувати та продемонструвати проведення консилиуму щодо встановлення стану здоров'я пацієнта, визначення обсягу роботи над проблемою, рекомендацій щодо подальшого лікування. Метод роботи в групах сприяє розвитку в студентів умінь працювати в команді, знаходити варіанти спільного рішення, залагоджувати конфлікти, формуює стресостійкість, толерантність до думок інших [18].

Застосовуючи кейс-метод, що передбачає спільну діяльність майбутніх медиків із розгляду, аналізу ситуацій, конфліктних випадків, інцидентів у професійній діяльності [21], під час опанування матеріалу теми «Root Canal Treatment» [25], важливо заздалегідь підготувати текст проблемної ситуації в ході лікування кореневих каналів пацієнта (алергічна реакція пацієнта на анестетик, страх пацієнта перед ін'єкцією, руйнування частини зуба під час лікування кореневого каналу тощо), запропонувати ситуацію учасникам заняття, встановити час для вирішення ситуації, розглянути варіанти виходу з ситуації. За допомогою кейс-методу майбутні медики мають можливість відпрацювати стратегію дій у реальній ситуації, розвинути вміння ухвалювати конструктивне рішення в непередбачуваних обставинах, здатність контролювати емоції власні та пацієнта [18].

Використовуючи метод рольової гри, суть якого полягає в імітації реальності шляхом відтворення ситуації у ролі [22], вивчаючи тему «Tooth Extraction» [25], необхідно визначити діючих осіб (пацієнт, лікар, лікар-лаборант, експерт, ведучий тощо), озвучити ситуацію з видалення зуба, виконати ролі кожному учаснику в словесній формі (пацієнт озвучує скарги, лікар проводить огляд, збирає анамнез, виконує процедуру з видалення зуба, лікар-лаборант пропонує лабораторні результати, готує до процедури пацієнта, експерт оцінює правильність лікарської тактики, ведучий координує роботу, вказує на переваги і недоліки виконавців ролей). У ході застосування методу рольової гри майбутні медики проживають ситуацію професійної діяльності в реальному часі, набувають досвіду, розвивають творчі здібності, здатність ухвалювати конструктивні рішення щодо ситуації шляхом комунікації, уміння знаходити компроміси в конфліктних нестандартних обставинах [22].

Результати аналізу щодо особливостей застосування інтерактивних методів навчання на практичних заняттях із дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням», характер їх впливу на розвиток умінь, навичок, здатностей, особистісних властивостей здобувачів освіти спеціальності «Стоматологія», дають підстави констатувати, що інтерактивних методів навчання є діючим чинником у процесі розвитку soft skills майбутніх медиків.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Отже, відповідно до результатів аналізу наукових розвідок дослідників з'ясовано, що розвиток soft skills майбутніх медиків обумовлено

застосуванням інтерактивних методів навчання на заняттях із іноземної мови. М'які навички розглянуто як індивідуальні, комунікативні, управлінські якості особистості, що сприяють особистісно-професійному розвитку, ефективній соціальній взаємодії, є значущими в процесі працевлаштування, виконання професійної діяльності фахівців. Наведено класифікацію різновидів soft skills майбутніх медиків (здатність до співпраці в команді, критичне мислення, лідерські якості, адаптаційні здібності, стресостійкість, креативність щодо вирішення складних завдань, гнучкість тощо). Схарактеризовано сутність інтерактивних методів навчання як способів міжособистісної різнопланової взаємодії в процесі реалізації мети заняття. Презентовано класифікації дослідників щодо інтерактивних методів навчання: інтерактивні технології кооперативного навчання, інтерактивні технології колективно-групового навчання, технології ситуативного моделювання, технології опрацювання дискусійних питань. Обґрунтовано вплив застосування інтерактивних методів навчання (роботи в парах, у групах, кейс-методу, рольової гри) на розвиток soft skills майбутніх медиків шляхом демонстрації прикладів практичного втілення методів на заняттях із дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням».

Перспектива подальших досліджень. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми. Подальше її вивчення вбачаємо в поглибленому аналізі зарубіжного досвіду з проблеми розвитку soft skills майбутніх медиків інтерактивними методами навчання на заняттях із мовознавчих дисциплін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] О. В. Бацилева, І. В. Пузь, «Особливості формування професійно важливих якостей під час професійного становлення майбутніх психологів», у *Вектори розвитку сучасної педагогічної та психологічної науки в Україні та країнах ЄС*, 2020, ч. 1, с. 55–72. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/vZsWaQ> Дата звернення: Лип. 15, 2023.
- [2] І. В. Іваненко, С. В. Гордійчук, «Формування загальних компетентностей у здобувачів медичної освіти», *Педагогічні науки: теорія та практика*, № 3(39), с. 154–159, 2021. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://eprints.zu.edu.ua/34601/1/Gordijchuk.pdf> Дата звернення: Лип. 15, 2023.

- [3] Н. Коляда, О. Кравченко, «Практичний досвід формування "soft-skills" в умовах закладу вищої освіти», *Актуальні питання гуманітарних наук*, вип. 27, № 3, с. 137–145, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/27_2020/part_3/26.pdf Дата звернення: Лип. 15, 2023.
- [4] Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG). 2015. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/4qC0TH> Дата звернення: Лип. 15, 2023.
- [5] Л. Г. Русалкіна, «Стан англомовної професійної підготовки майбутніх лікарів у медичних закладах вищої освіти», *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*, № 3, с. 196–201, 2019. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/xN8KFk> Дата звернення: Лип. 15, 2023.
- [6] Н. Тимощук, «Формування «soft-skills» засобами іноземної мови: теоретичний і практичний аспекти», на *Міжнар. інтернет-конф. Соціально-політичні, економічні та гуманітарні виміри європейської інтеграції України*. Вінниця, 2021, с. 231–236.
- [7] І. С. Паславська, «Розвиток у студентів "soft skills" у процесі вивчення іноземної мови як необхідний компонент конкурентоспроможності майбутніх фахівців», *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*, № 3(334), с. 196–204, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/GWzyVF> Дата звернення: Лип. 15, 2023.
- [8] Л. В. Гребінник, «Мовна практика за кордоном як один із шляхів формування soft skills у сучасного фахівця, на *міжвузів. наук.-метод. семінарі Soft skills – невід’ємні аспекти формування конкурентоспроможності студентів у XXI столітті*. Київ, 2020, с. 21–25.
- [9] О. Делія, «Особистість керівника як чинник ефективного управління», *Економічний аналіз*, т. 11(2), с. 187–189, 2012. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/8f542p> Дата звернення: Лип. 15, 2023.
- [10] О. С. Казачінер, «"Hard skills" та "soft skills" інклюзивно компетентного вчителя іноземної мови», *Інноваційна педагогіка. Теорія і методика професійної освіти*, вип. 10, т. 1, с. 153–156, 2019.

- [Електронний ресурс].
Доступно: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/10/part_1/35.pdf Дата звернення: Лип. 15, 2023.
- [11] M. Robles, «Executive perceptions of the top 10 soft skills needed in today's workplace», *Business Communication Quarterly*, № 75(4), p. 453–465, 2012. [Online]. Available: <https://is.gd/3me7c5> Application date: July 15, 2023.
- [12] І. А. Чухно, «Формування soft skills як складова якісної підготовки студентів медичних ЗВО в сучасних умовах», на *Міжнар. наук.-практ. конф. Topical issues of modern science, society and education*. Харків, 2021, с. 613–619.
- [13] О. Г. Шестель, О. А. Старинець, А. М. Данилюк, «Інноваційні підходи до формування "soft skills" у професійній діяльності фахівців сфери послуг», *Інновації та технології в сфері послуг і харчування*, № 1/2(3/4), с. 102–109, 2021. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://www.journals.chdtu.ck.ua/index.php/itsf/article/view/9/8> Дата звернення: Лип. 15, 2023.
- [14] Г. В. Корнюш, «Формування м'яких навичок у студентів закладів вищої освіти в контексті навчання іноземних мов», *Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі: міжпредметні зв'язки*, вип. 36, с. 99–110, 2020.
- [15] Ю. В. Марушко, Б. Я. Дмитришин, О. А. Бовкун, С. І. Єсипова та О. А. Дмитришин, «Формування соціальних навичок як необхідного компонента конкурентоспроможності лікаря», на *навч.-наук. конф. Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині)*. Запоріжжя, 2022, с. 75–77.
- [16] А. В. Медведчук, «Інтерактивні методи навчання іноземної мови», *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля, Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки*, № 2(16), с. 307–311, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2018/2/47.pdf> Дата звернення: Лип. 15, 2023.
- [17] О. А. Павлик, «Інтерактивні технології в підготовці вчителя-словесника», *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*, № 25, с. 116–118, 2005. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://eprints.zu.edu.ua/1145/1/05poapvs.pdf> Дата звернення: Лип. 15, 2023.
- [18] О. І. Пометун, Н. С. Побірченко, Г. І. Коберник, О. А. Комар та

- Т. А. Торчинська, *Інтерактивні технології: теорія та методика*. Київ, Україна, 2008.
- [19] С. О. Сисоєва, *Інтерактивні технології навчання дорослих*. Київ, Україна, 2011.
- [20] Н. В. Солодюк, «Поняття "інтерактивний метод навчання" як лінгводидактична категорія», *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*, № 1(298), с. 107–114, 2016.
- [21] P. Scales, *Teaching in the Lifelong Learning Sector*. Maidenhead, 2013.
- [22] С. В. Шуть, Ю. М. Казаков, Т. А. Трибрат та ін., «Інтерактивні методи в навчанні сімейного лікаря на додипломному етапі», на *навч.-наук. конф. Сучасна медична освіта: методологія, теорія, практика*. Полтава, 2020, с. 268–269.
- [23] О. М. Кохан, «Soft skills як необхідний компонент конкурентоспроможності майбутніх фахівців», на *наук.-метод. семін. «Soft Skills – невід’ємні аспекти формування конкурентоспроможності студентів у XXI столітті»*. Київ, с. 46, 2020.
- [24] Н. П. Волкова, *Інтерактивні технології навчання у вищій школі*. Дніпро, 2018.
- [25] Л. Я. Аврахова, І. О. Паламаренко, О. В. Голік, Л. К. Москаленко та ін., *English for Dentists – Англійська мова для стоматологів*. Київ, Україна, 2018.

INTERACTIVE METHODS AS A DEVELOPMENT FACTOR OF SOFT SKILLS OF FUTURE DOCTORS

Valentyna Kushnir,

PhD (pedagogics), senior lecturer
of the Department of Languages Studies
of Bogomolets National Medical University.
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-1316-9801>
k.valentina8425@gmail.com

Iya Kaminskya,

PhD (psychological sciences), senior lecturer
of the Department of Languages Studies
of Bogomolets National Medical University.
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0001-7156-0484>
kamshik@ukr.net

Abstract. The article deals with the study results of the problem devoted to the soft skills development of future doctors using interactive methods in classes on the discipline «English language for professional purposes». The views of researchers regarding the essence of soft skills of future specialists are presented. They are characterized as individual, communicative, managerial qualities of a person that contribute to personal and professional development, and effective social interaction and are significant in the process of employment, and performance of professional activities of specialists. The classification of soft skills of future doctors includes the ability to cooperate in a team, critical thinking, leadership qualities, adaptive abilities, stress resistance, creativity in solving complex tasks, and flexibility. The main approaches of scientists to the development of soft skills of future specialists include the participation of students in olympiads, competitions, conferences, training, the use of interactive teaching methods, the method of modeling professional communicative situations, the use of a combination of forms of educational activities organization, a combination of speech activities types for foreign language classes are presented. The concept of «interactive learning methods» as ways of interpersonal diverse interaction in the process of realizing the lesson's goal has been specified. Brainstorming, circle of ideas, microphone, prediction method, discussion, clustering, business game, heuristic conversation, discussion, «round table» method, role play, case method, exercise method, project method, carousel, aquarium, microphone, and others are distinguished among the main types of interactive learning methods. Examples of the realization of interactive learning methods (work in pairs, groups, case method, role play) in the students' classes of the «Dentistry» specialty on the discipline «English for professional purposes» are demonstrated. Arguments regarding the influence of interactive teaching methods on the development of soft skills of future doctors are presented.

Keywords: professional development; soft skills; interactive learning methods; work in pairs; case method; role play.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] O. V. Batsylieva, I. V. Puz, «Osoblyvosti formuvannia profesiino vazhlyvykh yakosti pid chas profesiinoho stanovlennia maibutnikh psykholohiv», u Vektory rozvytku suchasnoi pedahohichnoi ta psykholohichnoi nauky v Ukraini ta krainakh YeS, 2020, ch. 1, s. 55–72.

- [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/vZsWaQ> Data zvernennia: Lyp. 15, 2023.
- [2] I. V. Ivanenko, S. V. Hordiichuk, «Formuvannia zahalnykh kompetentnosti u zdobuvachiv medychnoi osvity», Pedahohichni nauky: teoriia ta praktyka, № 3(39), s. 154–159, 2021. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://eprints.zu.edu.ua/34601/1/Gordijchuk.pdf> Data zvernennia: Lyp. 15, 2023.
- [3] N. Koliada, O. Kravchenko, «Praktychnyi dosvid formuvannia "soft-skills" v umovakh zakladu vyshchoi osvity», Aktualni pytannia humanitarnykh nauk, vyp. 27, № 3, s. 137–145, 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/27_2020/part_3/26.pdf Data zvernennia: Lyp. 15, 2023.
- [4] Standarty i rekomendatsii shchodo zabezpechennia yakosti v Yevropeiskomu prostori vyshchoi osvity (ESG). 2015. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/4qC0TH> Data zvernennia: Lyp. 15, 2023.
- [5] L. H. Rusalkina, «Stan anhlomovnoi profesiinoi pidhotovky maibutnykh likariv u medychnykh zakladakh vyshchoi osvity», Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Pedahohichni nauky, № 3, s. 196–201, 2019. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/xN8KFk> Data zvernennia: Lyp. 15, 2023.
- [6] N. Tymoshchuk, «Formuvannia «soft-skills» zasobamy inozemnoi movy: teoretychni i praktychni aspekty», na Mizhnar. internet-konf. Sotsialno-politychni, ekonomichni ta humanitarni vymiry yevropeiskoi intehtratsii Ukrainy. Vinnytsia, 2021, s. 231–236.
- [7] I. S. Paslavska, «Rozvytok u studentiv "soft skills" u protsesi vyvchennia inozemnoi movy yak neobkhydnyi komponent konkurentospromozhnosti maibutnykh fakhivtsiv», Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, № 3(334), s. 196–204, 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/GWzyVF> Data zvernennia: Lyp. 15, 2023.
- [8] L. V. Hrebinyk, «Movna praktyka za kordonom yak odyz iz shliakhiv formuvannia soft skills u suchasnoho fakhivtsia, na mizhvuziv. nauk.-metod. seminari Soft skills – nevidiemni aspekty formuvannia konkurentospromozhnosti studentiv u XXI stolitti. Kyiv, 2020, s 21–25.
- [9] O. Delia, «Osobystist kerivnyka yak chynnyk efektyvnoho upravlinnia», Ekonomichniy analiz, t. 11(2), s. 187–189, 2012. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/8f542p> Data zvernennia: Lyp. 15, 2023.
- [10] O. S. Kazachiner, «"Hard skills" ta "soft skills" inkliuzyvno

- kompetentnoho vchytelia inozemnoi movy», Innovatsiina pedahohika. Teoriia i metodyka profesiinoi osvity, vyp. 10, t. 1, s. 153–156, 2019. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/10/part_1/35.pdf Data zvernennia: Lyp. 15, 2023.
- [11] M. Robles, «Executive perceptions of the top 10 soft skills needed in today's workplace», Business Communication Quarterly, № 75(4), p. 453–465, 2012. [Online]. Available: <https://is.gd/3me7c5> Application date: July 15, 2023.
- [12] I. A. Chukhno, «Formuvannia soft skills yak skladova yakisnoi pidhotovky studentiv medychnykh ZVO v suchasnykh umovakh», na Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Topical issues of modern science, society and education. Kharkiv, 2021, s. 613–619.
- [13] O. H. Shestel, O. A. Starynets, A. M. Danyliuk, «Innovatsiini pidkhody do formuvannia "soft skills" u profesiinii diialnosti fakhivtsiv sfery posluh», Innovatsii ta tekhnolohii v sferi posluh i kharchuvannia, № 1/2(3/4), s. 102–109, 2021. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.journals.chdtu.ck.ua/index.php/itsf/article/view/9/8> Data zvernennia: Lyp. 15, 2023.
- [14] H. V. Korniiush, «Formuvannia miakykh navychok u studentiv zakladiv vyshchoi osvity v konteksti navchannia inozemnykh mov», Vykladannia mov u vyshchykh navchalnykh zakladakh osvity na suchasnomu etapi: mizhpredmetni zviazky, vyp. 36, s. 99–110, 2020.
- [15] Yu. V. Marushko, B. Ya. Dmytryshyn, O. A. Bovkun, S. I. Yesypova ta O. A. Dmytryshyn, «Formuvannia sotsialnykh navychok yak neobkhidnoho komponenta konkurentospromozhnosti likaria», na navch.-nauk. konf. Sotsialno-etychni ta deontolohichni problemy suchasnoi medytsyny (nemedychni problemy v medytsyni). Zaporizhzhia, 2022, s. 75–77.
- [16] A. V. Medvedchuk, «Interaktyvni metody navchannia inozemnoi movy», Visnyk Universytetu imeni Alfreda Nobelia, Seriia «Pedahohika i psykholohiia». Pedahohichni nauky, № 2(16), s. 307–311, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2018/2/47.pdf> Data zvernennia: Lyp. 15, 2023.
- [17] O. A. Pavlyk, «Interaktyvni tekhnolohii v pidhotovtsi vchytelia-slovesnyka», Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu im. I. Franka, № 25, s. 116–118, 2005. [Elektronnyi resurs].

Доступно: <http://eprints.zu.edu.ua/1145/1/05poapvs.pdf> Data
звернення: Лyp. 15, 2023.

- [18] O. I. Pometun, N. S. Pobirchenko, H. I. Kobernyk, O. A. Komar та T. A. Torchynska, *Interaktyvni tekhnolohii: teoriia ta metodyka*. Kyiv, Ukraina, 2008.
- [19] S. O. Sysoieva, *Interaktyvni tekhnolohii navchannia doroslykh*. Kyiv, Ukraina, 2011.
- [20] N. V. Solodiuk, «Poniattia "interaktyvnyi metod navchannia" yak lnhvodydaktychna katehoriia», *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, № 1(298), s. 107–114, 2016.
- [21] P. Scales, *Teaching in the Lifelong Learning Sector*. Maidenhead, 2013.
- [22] S. V. Shut, Yu. M. Kazakov, T. A. Trybrat та in., «Interaktyvni metody v navchanni simeinoho likaria na dodyplomnomu etapi», *na navch.-nauk. konf. Suchasna medychna osvita: metodolohiia, teoriia, praktyka*. Poltava, 2020, s. 268–269.
- [23] O. M. Kokhan, «Soft skills yak neobkhidnyi komponent konkurentospromozhnosti maibutnikh fakhivtsiv», *na nauk.-metod. semin. «Soft Skills – nevidiemni aspekty formuvannia konkurentospromozhnosti studentiv u XXI stolitti»*. Kyiv, s. 46, 2020.
- [24] N. P. Volkova, *Interaktyvni tekhnolohii navchannia u vyshchii shkoli*. Dnipro, 2018.
- [25] L. Ya Avrakhova, I. O. Palamarenko, O. V. Holik, L. K. Moskalenko та in., *English for Dentists – Anhliiska mova dlia stomatolohiv*. Kyiv, Ukraina, 2018.

*Стаття надійшла до редакції
02 серпня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-164-197](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-164-197)
УДК 378.046-021.68:80 (477.7)

Любченко Надія Василівна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту освіти та права
Центрального інституту післядипломної освіти
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-4247-340X>
meri14nadin@gmail.com

ПІСЛЯДИПЛОМНА ОСВІТА КЕРІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ: ВИКЛИКИ В ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ РОЗВИТКУ

Анотація. У статті проаналізовано підходи науковців щодо визначення основних етапів розвитку післядипломної педагогічної освіти та особливостей її розвитку для керівних кадрів загальної середньої освіти. Обґрунтовано доцільність звернення до набутого педагогічного досвіду щодо підвищення кваліфікації керівників шкіл до 1991 року. Схарактеризувавши різні етапи становлення та розвитку післядипломної педагогічної освіти, з'ясовано, що визначення позитивних та негативних тенденцій підвищення кваліфікації директорів шкіл дозволяє дійти висновку про необхідність їх осмислення в умовах модернізації сучасної післядипломної педагогічної освіти. Актуалізовано, що трансформаційні процеси в системі післядипломної освіти управлінських кадрів мають аналізуватися на основі ґрунтовних науково-теоретичних доробок. У результаті аналізу наукових джерел щодо еволюційних змін в організації підвищення кваліфікації керівних педагогічних кадрів до середини 80-х років ХХ століття з'ясовано, що упродовж другої половини ХХ століття в освіті відбулися реформи та утворилася цілісна соціальна система післядипломної педагогічної освіти, що детермінувало зміни щодо підвищення кваліфікації директорів шкіл. Схарактеризовано особливості розвитку післядипломної освіти керівників закладів загальної середньої освіти в контексті розвитку національної системи освіти та відповідно післядипломної педагогічної освіти від дня ухвалення Акту проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.). На основі схарактеризованих етапів розвитку вітчизняної системи освіти та післядипломної освіти, зокрема у Національній

доповіді про стан освіти в Україні до 30-річчя незалежності України (НАПН України, 2021 р.), запропоновано авторське бачення опису періодизації розвитку післядипломної педагогічної освіти як складника освіти, зокрема освіти дорослих. Проаналізовано нормативно-правове регулювання системи післядипломної освіти та напрями його вдосконалення, визначення у ньому сутності понять «освіта дорослих», «післядипломна освіта», «спеціалізація», «перепідготовка», «підвищення кваліфікації», «стажування», «безперервний професійний розвиток». Окреслено основні події у формуванні нормативного підґрунтя післядипломної освіти керівників закладів загальної середньої освіти. Висвітлено історію створення та особливу місію Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти, ДЗВО «Університет менеджменту освіти» щодо професійного розвитку керівних, педагогічних і науково-педагогічних працівників в системі післядипломної педагогічної освіти, а також започаткованих Університетом інноваційних інституцій – Консорціуму закладів післядипломної освіти та Українського відкритого університету післядипломної освіти. Окреслено проблемні питання та авторські пропозиції щодо розвитку післядипломної педагогічної освіти керівників закладів загальної середньої освіти у контексті розвитку освіти України й післядипломної педагогічної освіти зокрема в умовах викликів глобалізації та світових інтеграційних процесів, пандемії та воєнного стану (з 24 лютого 2022 р.).

Ключові слова: післядипломна педагогічна освіта; освіта дорослих; підвищення кваліфікації; директори шкіл; керівник (директор) закладу загальної середньої освіти; професійне навчання працівників; формальна освіта; неформальна освіта; інформальна освіта; безперервний професійний розвиток.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. В умовах глобалізаційних викликів ХХІ століття, протидії процесу поширення пандемії у глобалізованому світі та нових реалій функціонування національної системи освіти у зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України (з 24 лютого 2022 р.) особливого значення набувають питання нормативно-правового, методологічного та науково-методичного забезпечення професійного розвитку та професійного навчання працівників усіх

галузей сфери матеріального виробництва та невиробничої сфери діяльності. Визначення у Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про зайнятість населення» безперервності процесу професійного розвитку працівників як принципу державної політики у сфері освіти та післядипломної освіти, як невід’ємного складника системи освіти України, є важливим чинником прогресивного соціально-економічного розвитку держави. На наш погляд, відзначаючи у 2023 році 32-річчя незалежності України, маємо актуалізувати питання осмислення описаних раніше дослідниками історичного вектору та періодизації розвитку післядипломної педагогічної освіти, яка забезпечує безперервний професійний розвиток фахівців відповідно до вимог державної освітньої політики, запитів роботодавців і стейкхолдерів. Особливої уваги потребують питання післядипломної освіти керівника закладу загальної середньої освіти як одного з ключових суб’єктів менеджменту системи загальної середньої освіти у контексті трансформаційних процесів у суспільстві та галузі освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливими для нашого дослідження є наукові доробки з питань теорії та практики післядипломної педагогічної освіти, авторами яких є такі: щодо методологічних основ неперервної педагогічної освіти – В. Андрущенко, В. Биков, С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Кремень, В. Луговий, В. Маслов, Н. Ничкало, В. Олійник, М. Романенко, І. Смагін, Т. Сорочан; щодо концептуальних положень організації та вдосконалення системи післядипломної педагогічної освіти – В. Бондар, Л. Ващенко, Г. Дмитренко, І. Жерносек, І. Жорова, М. Кириченко, Н. Клокар, С. Крисюк, А. Кузьмінський, В. Маслов, І. Мороз, В. Олійник, Н. Протасова, Т. Сорочан, Т. Сущенко; щодо теоретичних засад управління закладами освіти та підготовки управлінських і педагогічних кадрів – А. Алексюк, Є. Березняк, В. Бондар, О. Бондарчук, В. Гладуш, Г. Дмитренко, М. Євтух, Г. Єльнікова, Л. Забродська, Л. Калініна, Т. Лукіна, В. Маслов, Віктор Олійник, Володимир Олійник, В. Пікельна, О. Пехота, Л. Пуховська, З. Рябова, Л. Сергеева, Т. Сорочан, Т. Стойчик, Т. Сущенко, Г. Тимошко, Є. Чернишова; щодо концептуальних положень про підвищення кваліфікації педагогічних працівників та науково-методичну роботу з педагогічними кадрами – І. Андрощук, Н. Білик, Л. Ващенко, М. Віднічук, В. Гладкова, В. Гуменюк, А. Єрмола, І. Жерносек, А. Зубко, Р. Зуб’як, Л. Карташова, Б. Качур, Н. Клокар, Л. Колосова, К. Линьов, В. Лунячек, Н. Любченко, О. Ляшенко, Н. Мельник, Н. Мурована, Л. Набока, В. Олійник, Л. Оліфіра,

О. Онаць, О. Пастовенський, Л. Покроєва, О. Пометун, В. Пуцов, О. Савченко, В. Семиченко, В. Сидоренко, М. Скрипник, Т. Сорочан, А. Старєва, Н. Чепурна, Є. Чернишова, І. Якушно та ін.

Аналіз історії і проблем розвитку, шляхів модернізації національної системи освіти за 30-річний період незалежності України у монографії «Національна доповідь про стан освіти в Україні», підготовленої авторським колективом НАПН України за редакцією В. Кременя, дозволив розглянути проблематику в контексті викликів глобалізації, європейської інтеграції, інноваційного розвитку та національної самоідентифікації [1]. Актуальними науковими доробками для нашого дослідження є праці В. Олійника щодо теоретико-методологічних засад державного управління післядипломною освітою в контексті євроінтеграції [2], В. Луначека – щодо трансформаційних процесів у підвищенні кваліфікації керівників закладів загальної середньої освіти [3], Н. Любченко – щодо розвитку післядипломної педагогічної освіти на засадах кластерного підходу та застосування проектної технології професійного навчання керівників закладів загальної середньої освіти [4]. Питання антикризового менеджменту підвищення кваліфікації в умовах карантинних обмежень, пов'язаних з COVID-19, розкрили Л. Карташова, М. Кириченко, Т. Сорочан [5]. Актуальним є інформаційно-аналітичний збірник «Освіта України в умовах воєнного часу», підготовлений фахівцями МОН України та ДНУ «Інститут освітньої аналітики» [6].

Аналіз наукових праць з проблем розвитку системи післядипломної педагогічної освіти дає змогу дійти висновку про те, що в умовах названих викликів XXI століття особливої уваги потребують питання щодо диференційованого підходу в дослідженнях цього складника системи освіти дорослих, зокрема, управлінських кадрів загальної середньої освіти.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті – описати особливості післядипломної освіти керівників закладів загальної середньої освіти та проблемні питання її розвитку у контексті історичних етапів становлення післядипломної педагогічної освіти України, як складника системи освіти, та викликів національної системи освіти.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: проаналізувати наукові джерела щодо трансформаційних процесів в системі

післядипломної педагогічної освіти управлінських кадрів загальної середньої освіти в історичному вимірі, описати особливості її розвитку в контексті становлення національної системи освіти і післядипломної педагогічної освіти з 1991 року, уточнити зміст основних дефініцій обраної теми на основі Закону України «Про освіту» (2017 р.); запропонувати авторське бачення щодо періодизації розвитку післядипломної освіти керівників закладів загальної середньої освіти та окреслити проблемні питання її розвитку в контексті історичних викликів.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Питаннями вивчення еволюції післядипломної педагогічної освіти займалися провідні науковці країни, якими здійснено низку фундаментальних наукових досліджень. На основі аналізу таких праць у 2012 році у дисертаційному дослідженні Н. Любченко за темою «Науково-організаційні засади координації науково-методичної діяльності закладів післядипломної педагогічної освіти» визначено, що відповідно до принципу конкретно-історичного підходу еволюція системи післядипломної освіти педагогічних працівників здійснювалася поступово, як реакція на потреби суспільства [7].

Уперше комплексно, у широких хронологічних межах було проаналізовано процес розвитку післядипломної освіти педагогічних кадрів в Україні, як окремої підсистеми неперервної освіти, дослідником С. Крисюком у дисертаційній праці «Становлення та розвиток післядипломної освіти педагогічних кадрів в Україні (1917–1995 рр.)». Автором було розроблено періодизацію розвитку післядипломної педагогічної освіти (1917–1920 рр., 1921–1931 рр., 1931–1985 рр., 1985–1991 рр., з 1991 р.), проведено комплексний аналіз трансформації післядипломної педагогічної освіти в Україні у зазначений історичний проміжок. Це дослідження із визначенням тенденцій її розвитку тоді відкрило практично новий напрям в українській історико-педагогічній науці, оскільки розкрило генезис післядипломної освіти педагогічних працівників як цілісної розвивальної освіти, який відбувався шляхом ускладнення морфології (цілей; змісту; організаційних форм, методів роботи; умов, що забезпечують функціонування й результати); зовнішніх і внутрішніх зв'язків елементів і руху до цілісності та єдності. Серед різних питань підвищення кваліфікації педагогічних кадрів опосередковано дослідник розглядав питання підвищення кваліфікації

такої категорії педагогів, як директори шкіл [8]. У контексті нашого дослідження розглянемо періоди розвитку післядипломної педагогічної освіти, в якому найбільша увага приділяється підвищенню кваліфікації керівних кадрів загальної середньої освіти, як структурної складової післядипломної освіти педагогічних працівників.

Проведений аналіз виявив, що процеси підвищення кваліфікації директорів шкіл були актуалізовані з реформуванням системи освіти наприкінці 40-их – початку 50-их років ХХ століття. Зазначене вимагало забезпечення закладів освіти кваліфікованими керівними педагогічними кадрами. Досліджуючи еволюцію змісту та форм організації роботи з професійного розвитку керівників, варто зазначити, що в цей період широко застосовувалася заочна форма підвищення кваліфікації директорів шкіл. Тенденції до використання такої форми підвищення кваліфікації обумовлювалися великою різницею між кількістю посад, що мали бути зайняті, та малою кількістю професійно підготовлених педагогічних кадрів. У багатьох випадках на керівні посади в закладах середньої освіти призначалися громадяни з числа колишніх військових, які не мали педагогічної освіти. Урегулювання дисбалансу у рівні професійної підготовки призначених директорів шкіл намагалися вирішити шляхом їхньої заочної післядипломної освіти. Поряд з цим використовувалися й інші форми підвищення кваліфікації: курсова підготовка, семінари, практикуми, конференції тощо. Характерною особливістю курсової підготовки керівників шкіл цього періоду можна назвати проведення її у канікулярний літній період та без відриву від виробництва. У змісті підвищення кваліфікації привілейоване місце займала комуністична ідеологія (вивчення теорії марксизму-ленінізму, основ політичного виховання тощо), тому що керівники шкіл мали закладати «фундамент» в ідеологічній підготовці учнів.

Важливим етапом розвитку післядипломної освіти керівних педагогічних кадрів є створення у 1952 році Центрального інституту підвищення кваліфікації керівних працівників народної освіти Міністерства освіти УРСР (ЦІПККПНРО), на який покладалося завдання з підвищення кваліфікації керівних кадрів народної освіти, розробки навчальних планів та програм, методичного забезпечення підвищення кваліфікації керівних педагогічних кадрів при обласних інститутах удосконалення вчителів (ІУВ). Постановою Ради Міністрів УРСР від 10 травня 1962 року № 523 ЦІПККПНРО перейменовано в Центральний інститут удосконалення вчителів Міністерства освіти УРСР (ЦІУВ). Кінець

50-их – початок 60-их років ХХ століття був періодом реформування шкільної освіти, що було пов'язано з обранням курсу на політехнізацію системи освіти і слугувало передумовою для екстенсивного розвитку післядипломної освіти керівних педагогічних кадрів. У цей період перед педагогічними працівниками шкіл визначено завдання щодо максимального наближення навчально-виховного процесу шкіл до життя. Зазначене окреслило в системі післядипломної педагогічної освіти нові завдання з підготовки в стислі терміни педагогічних працівників та керівних педагогічних кадрів до запровадження освітніх реформ. Узагальнюючи наукові доробки дослідників, зазначимо, що у цей період розпочався процес розроблення теоретичних основ діяльності структурних підрозділів районних відділів народної освіти, які виконували функції підвищення кваліфікації педагогічних кадрів при відсутності фундаментальних наукових основ. Через тенденційну уніфікацію змісту та методів підвищення кваліфікації у діяльності відділів освіти було введено посади громадського методиста районного, міського й обласного відділів народної освіти та Міністерства освіти Української РСР, створено педагогічні кабінети на громадських засадах, школи передового досвіду, затверджено положення про обласний (міський) інститут удосконалення кваліфікації вчителів, визначено функції та завдання районного (міського) методичного кабінету, в областях та районах запроваджено практику вивчення та аналізу стану методичної роботи, акцентовано увагу на посиленні самоосвітньої роботи вчителів та керівників. До курсової підготовки різних форм та тривалості залучалася значна кількість керівних кадрів народної освіти. Важливою особливістю цього періоду залишався низький рівень активності щодо наукових розробок з питань підвищення кваліфікації директорів шкіл.

Створення методичних кабінетів на початку 1970-х років сприяло змінам у підходах до науково-методичної роботи на регіональному рівні – методичні кабінети стали центром методичної роботи, підвищилися науковий і творчий рівні методичної роботи з учителями, посилилися взаємозв'язки та взаємодія всіх структурних підрозділів підвищення кваліфікації педагогічних працівників, тобто визначилися роль та місце районного методичного кабінету в системі неперервної професійної педагогічної освіти. В цей період значно зростав інтерес до такої форми підвищення кваліфікації як самоосвіта. Важливою щодо змісту науково-методичної діяльності підвищення кваліфікації педагогічних кадрів була також його диференціація з урахуванням рівня підготовки педагогічних

кадрів, стажу, інтересів та потреб. Здійсненню такого диференційованого підходу до підвищення кваліфікації педагогічних кадрів сприяло введення атестації вчителів загальноосвітніх шкіл, яка стала обов'язковою. Для цього періоду характерна особлива увага до організації процесу професійного розвитку директорів шкіл не лише у курсовий, але й у міжкурсовий період, проведення виїзних курсів. Характерним є розвиток народних університетів для вчителів, що організовувалися при педагогічних навчальних закладах, державних університетах, органах народної освіти, будинках учителів. Уся ця мережа закладів забезпечувала неперервне підвищення кваліфікації педагогічних кадрів на періодичних курсах та під час міжкурсового періоду. Для підвищення кваліфікації директорів шкіл використовувалися школи передового педагогічного досвіду, на яких для слухачів курсів організовувалися практичні заняття та педагогічні практики. Важливим кроком було виокремлення напряму підвищення кваліфікації молодих (новопризначених) директорів шкіл. Організація підвищення кваліфікації педагогічних працівників в 70–80-ті роки ХХ століття характеризується тенденцією до уніфікації змісту, організаційних форм і методів підвищення кваліфікації керівних педагогічних кадрів, що було передумовою до забезпечення неперервності процесу їхнього професійного розвитку.

З 1970-их років при Центральному інституті удосконалення вчителів запроваджено дворічну очно-заочну форму підвищення кваліфікації директорів шкіл, яка охоплювала навчання у докурсовий, курсовий та післякурсовий періоди. Важливим елементом в організації післядипломної освіти педагогічних працівників був взаємозв'язок змісту докурсової, курсової та післякурсової підготовки. Докурсовий період, як передумова для формування позитивного ставлення слухачів до самого процесу навчання, сприяв процесу навчання у курсовий період. Післякурсва підготовка ґрунтувалася на активній самоосвітній діяльності слухачів [9, с. 5–7].

Післядипломна освіта керівних кадрів шкіл набувала характеру неперервного процесу, в якому центральним компонентом залишалася курсова підготовка, а допоміжними були міжкурсва (докурсова та післякурсва) підготовка та самоосвіта. Всі ці компоненти органічно поєднувалися в єдиний процес неперервної освіти встановленими між ними тісними взаємозв'язками. Організаційними формами підвищення кваліфікації директорів шкіл, які активно використовувалися у міжкурсовому періоді, були семінари, школи передового педагогічного

досвіду, конференції, педагогічні читання, на яких керівники закладів освіти обмінювалися набутим досвідом управління школами, набували нових знань тощо. Однак в цей період в процесі професійного розвитку директорів шкіл спостерігалось зміщення акценту до підвищення їхньої кваліфікації як педагогічних працівників, а управлінська складова мала другорядне значення. Аналіз більшості праць, присвячених діяльності шкіл та надрукованих до середини 70-х років ХХ ст., засвідчив, що діяльність директора школи аналізувалася здебільшого в операційно-функціональному аспекті і не розглядалася з позиції теорії управління, не вивчалися питання підвищення його кваліфікації, недостатньо повно досліджувалася особистість керівника [7]. Також слід зазначити, що створення факультетів підвищення кваліфікації при педагогічних інститутах (ФПК) у 70-их роках ХХ століття сприяло зростанню науково-теоретичного рівня роботи з підвищення кваліфікації керівних кадрів. Однак недостатній рівень взаємодії між органами народної освіти, інститутами підвищення кваліфікації та факультетами підвищення кваліфікації спричинив труднощі у діяльності останніх.

У 80-их роках ХХ століття розпочато запровадження системно-комплексних планів неперервного підвищення кваліфікації керівних і педагогічних кадрів, що було складовою еволюційних процесів у цій галузі та призвело до утворення цілісної системи післядипломної освіти. Науковцями В. Бондар та В. Масловим уперше здійснено наукове обґрунтування змісту, організаційних форм перепідготовки директорів шкіл, а також їх резерву [10], [11]. У цей період на базі системи неперервного підвищення кваліфікації й перепідготовки педагогічних кадрів зародився новий освітній феномен – післядипломна освіта педагогічних кадрів, яка розвивалася й набувала ознак системи, що науковцями (В. Бондар, В. Луговий, О. Мороз та ін.) визначено як важливу подію щодо її формування як органічної складової системи неперервної педагогічної освіти. Отже, проаналізувавши наукові доробки дослідників, зазначаємо, що з середини 80-их років минулого століття утворюється цілісна система післядипломної педагогічної освіти всіх категорій освітян, відповідно і директорів шкіл.

У другій половині 80-их років ХХ століття відбулося розширення функцій школи, що було пов'язано з реформуванням шкільної освіти у 1984 році. Це призвело до виникнення суперечностей між потребою у підвищенні ефективності шкільного навчання та наявною практикою підвищення кваліфікації директорів шкіл. В цей період процес

підвищення кваліфікації директорів шкіл все ще здебільшого формувався для вивчення педагогічних явищ і не мав управлінської спрямованості, а професійний розвиток керівників не повною мірою відповідав визначеним завданням управління школою. Вирішення проблемних питань управління системою освіти планувалося здійснити через підвищення кваліфікації директорів закладів освіти, про що йдеться у кількох документах того часу щодо заходів з удосконалення підготовки, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти та покращення умов їх побуту та праці. Характерними особливостями розвитку післядипломної освіти керівних педагогічних кадрів на цьому етапі розвитку є: державний характер; обумовленість завдань освіти тим соціальним, політичним та економічним станом, в якому перебувало суспільство; цілісність і неперервність процесу, що забезпечувалися взаємозв'язком курсової підготовки, методичної роботи й самоосвіти. Однак характерною проблемою цього процесу були надмірна заідеологізованість та партійне керівництво [7].

Особливостями системи післядипломної педагогічної освіти періоду 1980-х – початку 1990-х років дослідниками названі такі: розвиток інститутів удосконалення вчителів як науково-методичних центрів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів; організація методичної роботи з педагогічними та керівними кадрами на основі діагностичного підходу; створення системи вивчення, узагальнення та впровадження передового педагогічного досвіду вчителів, вихователів, колективів установ народної освіти й методичних служб. Як зазначив С. Крисюк, на початку 90-х років ХХ ст. система підвищення кваліфікації педагогічних кадрів сформувалася як порівняно самостійна освітня ланка, як повноцінна складова, підсистема безперервної освіти фахівців. У працях науковців того часу досліджувалися питання щодо основних науково-теоретичних і практичних передумов реформування системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, підвищення результативності функціонування закладів системи післядипломної освіти, поновлення змісту їх діяльності тощо. На думку Н.Чепурної, етап розвитку післядипломної педагогічної освіти, що розпочався у 1990-ті роки, відзначився «тенденцією щодо визначення наукових підходів до організаційних форм і методичного забезпечення навчального процесу на курсах підвищення кваліфікації педагогічних кадрів в інститутах післядипломної педагогічної освіти» [12]. Істотно вплинуло на активізацію наукових досліджень проблем післядипломної освіти

відкриття в Центральному інституті удосконалення вчителів кафедр, аспірантури, докторантури, пізніше в обласних інститутах післядипломної освіти – кафедр. Отже, післядипломна освіта історично складалася як сукупність компонентів з підвищення кваліфікації (курсознавча підготовка, міжкурсознавча методична робота, самоосвіта), перепідготовки тощо, поступово набувала ознак і характеру складної системи. Розвиток цього соціального й інституційного феномену був природною реакцією на зміну умов і потреб функціонування системи освіти, що сприяло зростанню його ролі [7].

Новий етап у розвитку системи освіти України, зокрема післядипломної педагогічної освіти (ППО), розпочався з часу проголошення України незалежною демократичною державою (24 серпня 1991 р.). Як зазначається у Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні, підготовленій колективом вчених НАПН України у 2021 році, «за роки незалежності України заклади післядипломної педагогічної освіти подолали ідеологічну заангажованість радянського спрямування та перейшли до цілісного забезпечення професійного розвитку педагогічних кадрів і науково-методичного супроводу освітніх реформ. У ході реформування система підвищення кваліфікації педагогічних, науково-педагогічних і керівних кадрів освіти зазнала істотних змін» [1, с. 90]. Ґрунтуючись на висновках цього всебічного аналізу стану і розвитку національної освіти за 30-річний період незалежності України та розуміючи дискусійність питання, пропонуємо певні думки щодо осучаснення періодизації розвитку післядипломної педагогічної освіти в контексті змін історії незалежної України за 32 роки. Отже, розглянутий раніше період 1917–1990 роки можна вважати I етапом – періодом становлення та формування післядипломної педагогічної освіти як соціальної системи й створення Центрального інституту підвищення кваліфікації керівних працівників народної освіти / Центрального інституту удосконалення вчителів Міністерства освіти УРСР (1952 р.).

Відповідно пропонуємо виокремити такі наступні етапи розвитку післядипломної педагогічної освіти в контексті історії розвитку національної системи освіти: 1991–2002 рр., 2003–2009 рр., 2010–2013 рр., 2014–2019 рр., 2020 р. – по т.ч.

З 1991 року, як визначається у Національній доповіді, «освіта виступала ключовим суб'єктом націєтворення і державотворення в контексті становлення незалежної суверенної країни. Водночас держава

та суспільство розглядали і підтримували освіту як провідний соціальний інститут, на який покладено головну відповідальність за інноваційний розвиток людини, формування конкурентоспроможного людського капіталу, зрештою – успішного майбутнього української нації» [1, с. 4]. Закон України «Про освіту» 1991 рік був одним з перших національних законодавчих актів, який унормовував освітню сферу, виходячи з поточних і перспективних інтересів українського народу, і дав старт розбудові цілісної системи освітнього законодавства відповідно до нових суспільних відносин, що утверджувалися в країні. Етапною і знаковою подією стало утворення Указом глави держави у 1992 році Академії педагогічних наук України (з 2010 р. Національної академії педагогічних наук України), що заклало фундаментальні підвалини надійного наукового і методичного забезпечення освіти. Важливим є те, що історія всеукраїнського закладу підвищення кваліфікації, створеного у 1952 році, набула нового розвитку – у 1992 році Центральний інститут удосконалення вчителів перейменовано в Український інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти Міністерства освіти України, у 1997 році його реорганізовано в Державну академію керівних кадрів освіти (постанова Кабінету Міністрів України від 29.05.1997 р. № 526), а у 1999 році створено Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти АПН України (постанова Кабінету Міністрів України від 22 липня 1999 р. № 1327) [13]. Упродовж першого понад десятирічного етапу освітньої реформи, який розпочався з прийняття Закону України «Про освіту», відбулося його коригування у 1996 році разом із прийняттям Конституції України, затвердженням у 1993 році Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»), якою одним із пріоритетних завдань визначено створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації.

Початок третього тисячоліття ознаменувався новими викликами людству в умовах глобальних цивілізаційних змін. У зв'язку з цим у 2001 році на II з'їзді педагогічних працівників України прийнято та у 2002 році Указом Президента України затверджено Національну доктрину розвитку освіти, яка й досі не втратила актуальності. Це можна вважати початком етапу розвитку національної системи післядипломної педагогічної освіти, що засновувався на ідеях національного

відродження, гуманізму, демократизації, орієнтації на розвиток особистості й професіонала тощо. У цей період формується багаторівнева система післядипломної педагогічної освіти з децентралізацією організації і керівництва з урахуванням місцевих умов і потреб суспільства. Функціонування післядипломної освіти як соціального об'єкта і як комплексу соціально-освітніх установ, за визначенням дійсного члена НАПН України В. Олійника, органічно пов'язане з якістю багаторівневого управлінського впливу (державного, регіонального, місцевого) з урахуванням усіх внутрішніх і зовнішніх умов життя суспільства. Система післядипломної педагогічної освіти розглядається як своєрідний випереджувальний механізм, що стабілізує й адаптує систему освіти до нових вимог соціально-економічного розвитку держави [14]. Активізувалася науково-дослідна робота, зокрема значна увага науковців звертається на дослідження проблем управління школою та підвищення кваліфікації керівних педагогічних кадрів. Концептуально цей етап (з 1991 р.) завершено у 2002 році прийняттям комплексу спеціальних освітніх законів України («Про загальну середню освіту» (1999 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.) та переходом з 2001 року на нові зміст, структуру і тривалість повної загальної середньої освіти. У 2002 році прийнято Державну програму «Вчитель».

Для розвитку освіти періоду 2003–2010 років важливими можна назвати такі підзаконні акти: «Про запровадження 12-бальної шкали оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти на основі компетентнісного підходу» (МОН України, АПН України, 2000 р.), Концепцію профільного навчання (МОН України, 2003 та 2009 рр.), Положення про загальноосвітній навчальний заклад (КМУ, 2010 р.). Визначальною характеристикою періоду є розроблення на початку 2000-х років зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), складання якого з 2008 року є обов'язковим для вступу до закладу вищої освіти. На урядовому рівні було прийнято низку державних програм щодо інформатизації закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), комп'ютеризації сільських шкіл. Т. Сорочан у монографії «Підготовка керівників шкіл до управлінської діяльності: теорія та практика» у той період зауважує на необхідності перегляду співвідношення підготовки керівників шкіл до управлінської діяльності на курсах підвищення кваліфікації і в системі науково-методичної роботи в міжкурсовий період з огляду на неперервність процесу розвитку професіоналізму педагогів. Автором проведено наукове обґрунтування визначення науково-

методичного супроводу як нової педагогічної категорії та технології післядипломної освіти, що передбачає «професійну педагогічну взаємодію суб'єктів освітньої діяльності, необхідними умовами якої є добровільність і партнерство, визначальними ознаками – особистісний і професійний розвиток керівників та учасників навчально-виховного процесу, а результатом – якісно новий рівень освіти» [15].

На думку науковців, період 2010–2013 рр. слід визнати періодом стагнації і навіть відкату назад в освітніх реформах, незважаючи на такі окремі прогресивні кроки: прийняття у 2010 році Державної цільової соціальної програми розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року та у 2011 р. Державної цільової соціальної програми розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року, впровадження в освітній процес ЗЗСО інформаційно-комунікаційних технологій за програмою «Сто відсотків» (2011–2015 рр.), прийняття Національної рамки кваліфікацій (2011 р.), ухвалення Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. У 2010 році необґрунтовано зупинено перехід на 12-річну повну загальну середню освіту, розпочатий у 2001 році. Також, хоча Україна після великої попередньої роботи ще у 2005 році приєдналася до Болонського процесу, національне законодавство про вищу освіту не було своєчасно приведено у відповідність до норм Європейського простору вищої освіти, створення якого проголошено у 2010 році [1]. Саме у той час Н. Клокар, визначаючи розвиток системи післядипломної педагогічної освіти як складний багатоаспектний процес, спрямований на вирішення комплексу проблем соціального, правового й функціонального характеру, ефективність якого уможливорюється за умов необхідного забезпечення – нормативного, структурного, організаційного, методичного, інформаційного, кадрового, матеріально-технічного та фінансового», зауважувала, що «теоретико-методологічні засади функціонування післядипломної педагогічної освіти розроблено донині недостатньо, тому що наукові дослідження в галузі післядипломної педагогічної освіти як цілісної інституції розпочалися порівняно недавно, в умовах інтенсивного реформування всієї системи освіти. Важливо зауважити, що саме в цей період, за її визначенням, «головним навчальним закладом системи післядипломної педагогічної освіти став ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», який об'єднав навколо себе регіональні ІППО» [16, с.112]. Цей заклад було утворено у 2007 році шляхом злиття Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти та Донецького інституту післядипломної освіти інженерно-педагогічних

працівників (розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2007 р. № 969-р). Важливою віхою у системі післядипломної освіти того часу є створення у серпні 2010 року добровільного об'єднання – Всеукраїнської громадської організації «Консорціум закладів післядипломної освіти», ініціатором і засновником якого став Університет менеджменту освіти за керівництвом його ректора, дійсного члена НАПН України, доктора педагогічних наук, професора Віктора Васильовича Олійника. Консорціум об'єднав і об'єднує донині в єдиному навчально-науковому комплексі регіональні заклади післядипломної педагогічної освіти. Основними напрямками діяльності консорціуму є забезпечення координації діяльності з реалізації законодавства про освіту, впровадження системи освіти дорослих за наскрізними навчальними планами та програмами, ефективного використання науково-педагогічних кадрів, соціальної інфраструктури, організації підвищення кваліфікації керівників, педагогічних та науково-педагогічних працівників закладів вищої, післядипломної, дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної освіти, спільного проведення науково-дослідних робіт, апробації та використання результатів наукових досліджень, розроблення навчально-методичного та науково-методичного забезпечення, створення сучасного змісту підвищення кваліфікації керівних і педагогічних кадрів тощо [2, с.189]. Запровадження такої форми державно-громадського управління в системі ППО та діяльність Науково-методичного центру Університету менеджменту освіти з координації закладів ППО сприяло виникненню ініціативи та реалізації ідеї створення Всеукраїнської школи новаторства керівних, науково-педагогічних і педагогічних працівників, яка має свою історію і в контексті післядипломної освіти керівників закладів загальної середньої освіти [7].

Період в історії національної системи освіти 2014–2019 рр. характеризується дослідниками як етап модернізації освітнього законодавства, детермінований революційними подіями 2013–2014 рр., підписанням Угоди про асоціацію між Україною і ЄС, конституційним закріпленням курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Першим законом нового покоління став Закон України «Про вищу освіту» (2014 р.), який врахував концепти Болонського процесу та Міжнародної стандартної класифікації освіти (2011, 2013 рр.). Цей закон проторував дорогу до подальших змін освітнього законодавства, насамперед базового закону «Про освіту» (2017 р.) [1]. Він закріпив і розширив основні

положення освітньої реформи «Нова українська школа» (НУШ), якій дано старт у 2016 році затвердженням Кабінетом Міністрів України Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. На другому етапі реалізації цієї Концепції (2019–2022 роки) передбачалося створити нову систему підвищення кваліфікації вчителів і керівників шкіл.

У Законі України «Про освіту» (2017 р.) спеціальною статтею конкретизовано роль Національної академії педагогічних наук України у науковому і методичному забезпеченні освіти. Як зазначається у Національній доповіді, досвід функціонування і розвитку національної системи освіти за роки незалежності України у контексті цивілізаційних змін, утвердження концепції безперервної освіти впродовж життя та концепції людиноцентризму засвідчили актуальність таких освітніх інновацій. У процесі системних реформ методологічно і методично освіту переорієнтовано на реалізацію фундаментальних завдань, пов'язаних з цивілізаційними змінами і необхідністю формування: інноваційної людини в умовах інноваційного типу прогресу; глобалістичної людини в умовах світової глобалізації; цифрової людини в контексті цифровізації суспільства; патріотичної людини у зв'язку із загостренням конкуренції у світі. Сучасною тенденцією розвитку післядипломної освіти є утвердження людиноцентрованого підходу, що враховує особистісні і професійні запити суб'єктів освітнього процесу; сприяє формуванню здатності фахівців працювати в інноваційному середовищі та оволодінню методами самостійного здобуття компетентностей, необхідними для підготовки андрагогів для закладів післядипломної освіти, впровадженню варіативних моделей професійного розвитку, розширенню можливостей їх вибору тощо [1].

Роль Університету менеджменту освіти, який за своїм статусом у системі післядипломної освіти покликаний був осередком здобуття нового знання в системі освіти дорослих, провідником академічної науки в системі освіти України, каталізатором розвитку галузі післядипломної освіти, ініціатором інноваційних перетворень і проектів, інтеграції закладів післядипломної педагогічної освіти і освіти дорослих в цілому у процеси, пов'язані з глобалізацією європейського і світового освітнього простору, відзначена у Національній доповіді за підсумками тридцятирічного періоду розвитку національної системи освіти. Зазначено, що система післядипломної педагогічної освіти, яка складається із підпорядкованого і підзвітного НАПН України Державного

закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» і 25 регіональних закладів ППО, виконує особливу місію і спрямована на професійний розвиток педагогічних, науково-педагогічних і керівних кадрів освіти. Університет забезпечує наступність професійного розвитку керівних кадрів освіти в магістратурі, у процесі підвищення кваліфікації, є осередком навчально-методичної, науково-дослідної і науково-методичної діяльності з визначення та реалізації державної політики у сфері післядипломної освіти, сприяє впровадженню в освітню практику ідей андрагогіки, акмеології, педагогічної інноватики [2, с. 90]. Станом на 2023 рік у складі ДЗВО «Університет менеджменту освіти» функціонують Центральний інститут післядипломної освіти, Білоцерківський інститут неперервної професійної освіти, Навчально-науковий інститут менеджменту та психології. Аналізуючи тенденції розвитку післядипломної педагогічної освіти в умовах трансформації суспільства, дійсний член НАПН України В. Олійник [17, с. 56–67] обґрунтував та у грудні 2015 року втілює у життя ідею створення в структурі Консорціуму закладів післядипломної освіти Українського відкритого університету післядипломної освіти (УВУПО) у складі 15 закладів освіти ППО на чолі з Університетом менеджменту освіти, який виконував функції Всеукраїнського навчального і науково-методичного центру післядипломної педагогічної освіти. УВУПО як перший в Україні самоврядний (автономний) заклад освіти типу розподіленого університету, створений з метою надати можливість отримати доступ до курсів підвищення кваліфікації особам, які бажають навчатися дистанційно в зручному місці та в зручний для них час. на засадах взаємодії формальної, неформальної та інформальної освіти, забезпечує приведення змісту післядипломної освіти і освіти дорослих у відповідність до європейських освітніх стандартів та цифровізації суспільства; модернізацію освітньої інфраструктури; розроблення навчально-методичного забезпечення діяльності закладів післядипломної освіти; впровадження інноваційних підходів неперервного розвитку особистості фахівця. Для забезпечення якості в УВУПО створено віртуальні кафедри: андрагогіки; управління освітою; професійної освіти; психології; цифрових технологій [2].

Актуальним для нашого дослідження є аналіз нормативно-правового регулювання системи післядипломної освіти та напрямів його вдосконалення, проведений у 2019 році В. Олійником у дисертаційному дослідженні за темою «Теоретико-методологічні засади державного

управління післядипломною освітою в контексті євроінтеграції» [2]. На думку науковця, аналіз основних законодавчих актів дає підстави стверджувати про наявність правових засад державного управління післядипломною освітою, які в останній період отримали нові законодавчі новели та визначили параметри подальшого розвитку освітньої галузі. Перш за все, у Конституції України, яка є основою законотворчої діяльності в сфері післядипломної освіти в Україні, зазначається, що «держава забезпечує розвиток... післядипломної освіти, різних форм навчання» (ст. 53), держава реалізує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб (ст. 43).

На даний час основним законом, який регулює діяльність закладів післядипломної освіти, є Закон України «Про освіту», прийнятий у 2017 році. У ньому визначені такі основоположні засади післядипломної освіти:

- освіта дорослих, у тому числі післядипломна освіта, розглядається як складник системи освіти (п. 1 ст. 10);
- освіта дорослих є складовою освіти впродовж життя, спрямована на реалізацію права кожної повнолітньої особи на безперервне навчання з урахуванням її особистісних потреб, пріоритетів суспільного розвитку та потреб економіки. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування створюють умови для формальної, неформальної та інформальної освіти дорослих (пп. 1, 2 ст. 18);
- складниками освіти дорослих є: післядипломна освіта; професійне навчання працівників; курси перепідготовки та/або підвищення кваліфікації; безперервний професійний розвиток; будь-які інші складники, що передбачені законодавством, запропоновані суб'єктом освітньої діяльності або самостійно визначені особою (п. 3 ст. 18);
- особа має право на вільний вибір закладу освіти, установи, організації, іншого суб'єкта освітньої діяльності, видів, форм, темпу здобуття освіти та освітньої програми в межах здобуття освіти дорослих (п. 4 ст. 18);
- післядипломна освіта передбачає набуття нових та вдосконалення раніше набутих компетентностей на основі здобутої вищої, професійної (професійно-технічної) або фахової передвищої освіти та практичного досвіду (п. 5 ст. 18);
- післядипломна освіта включає (п. 6 ст. 18):

– спеціалізацію – профільну спеціалізовану підготовку з метою набуття особою здатності виконувати завдання та обов’язки, що мають особливості в межах спеціальності;

– перепідготовку – освіту дорослих, спрямовану на професійне навчання з метою оволодіння іншою (іншими) професією (професіями);

– підвищення кваліфікації – набуття особою нових та/або вдосконалення раніше набутих компетентностей у межах професійної діяльності або галузі знань;

– стажування – набуття особою практичного досвіду виконання завдань та обов’язків у певній професійній діяльності або галузі знань;

– курси підвищення кваліфікації проводяться для набуття здобувачем освіти нових компетентностей у межах професійної діяльності або галузі знань (п. 9 ст. 18);

- безперервний професійний розвиток – це безперервний процес навчання та вдосконалення професійних компетентностей фахівців після здобуття вищої та/або післядипломної освіти, що дає змогу фахівцю підтримувати або покращувати стандарти професійної діяльності і триває впродовж усього періоду його професійної діяльності (п. 10 ст. 18);

- заклади освіти, в яких працюють педагогічні та науково-педагогічні працівники, сприяють їхньому професійному розвитку та підвищенню кваліфікації (п. 1 ст. 59);

- підвищення кваліфікації може здійснюватися за різними видами (навчання за освітньою програмою, стажування, участь у сертифікаційних програмах, тренінгах, семінарах, семінарах-практикумах, семінарах-нарадах, семінарах-тренінгах, вебінарах, майстер-класах тощо) та у різних формах (інституційна, дуальна, на робочому місці (на виробництві) тощо) (п. 2 ст. 59) [18].

Отже, у цей період з (2017 р.) в українській державі здійснено важливі кроки щодо законодавчого забезпечення освіти дорослих – до Закону «Про освіту» включено ст. 18 «Освіта дорослих», підготовлено проект закону «Про освіту дорослих» (2020 р.), відповідно до якого передбачено встановлення основних правових, організаційних, фінансових засад функціонування освіти дорослих, створення умов для ефективної співпраці здобувачів освіти, органів державної влади та місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, суб’єктів освітньої діяльності, роботодавців, інших зацікавлених сторін з метою забезпечення права дорослої особи на освіту впродовж життя. Центральним органом виконавчої влади, що відповідає за сферу освіти

дорослих, є Міністерство освіти і науки України. У 2016 р. у структурі МОН України створено директорат вищої освіти і освіти дорослих від (2020 р. – фахової передвищої, вищої освіти), у 2021 році – Комітет з освіти дорослих Громадської ради при Міністерстві освіти і науки України як тимчасовий консультативно-дорадчий орган. У структурі Комітету Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій діє підкомітет з питань освіти впродовж життя та позашкільної освіти. Однак Україна залишається однією з небагатьох європейських країн, в якій відсутнє цілісне законодавче забезпечення освіти дорослих, що гальмує її розвиток [1]. Погоджуємося з висновками дослідника В. Олійника, що декларування освіти дорослих як складової освіти впродовж життя, актуалізувало питання про прийняття Закону «Про освіту дорослих», який обговорювався ще з 2005 року. Зазначимо, що донині зазначеного закону не прийнято (постановою Верховної Ради України 12 січня 2023 року № 2874-ІХ прийнятий за основу проект закону).

Зазначимо, що в умовах, коли Законом України «Про освіту» затверджені ці прогресивні положення законодавства щодо післядипломної освіти та розпочато новий перехід до 12-річної повної загальної середньої освіти (ЗСО), на всю освітню сферу поширено компетентнісний підхід, створення системи внутрішнього і зовнішнього забезпечення якості освіти, унормовано особливості державно-громадського управління та партнерства, створення опорних закладів освіти в умовах децентралізації, коли у 2018 році затверджено новий Державний стандарт початкової освіти, у 2020 році – Закон України «Про повну загальну середню освіту» та Державний стандарт базової середньої освіти, важливим є те, що до Національного класифікатора професій ДК 003:2010 у 2018 році введено професію «Андрагог», активізовано діяльність громадських організацій, зокрема Української асоціації освіти дорослих та Української асоціації міст, що навчаються. Активно здійснюється організаційно-координаційна, моніторингово-дослідницька, науково-методична, освітня, просвітницько-інформаційна, енциклопедична, експертна, консультаційна, проектна, міжнародна діяльність з питань освіти дорослих, зокрема Інститутом педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, започатковано видання збірника наукових праць «Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи». У цих умовах «на порядок денний було винесено питання підготовки керівника нового покоління» [3]. Актуальним для нашого дослідження є затвердження наказом МОН України від 13.12.2018 року

№ 1392 Типової освітньої програми організації і проведення підвищення кваліфікації керівних кадрів закладів загальної середньої освіти відповідно до вимог Концепції «Нова українська школа». Наступним важливим кроком було затвердження постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 року № 800 Порядку підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників», чим створено передумови для диверсифікації ринку освітніх послуг у системі післядипломної освіти та усунення суперечностей між формальною і неформальною післядипломною освітою.

На нашу думку, з 2020 року можна виокремити наступний етап розвитку післядипломної педагогічної освіти, що пов'язуємо із введенням карантинних обмежень задля недопущення поширення на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. Як зазначає авторський колектив науковців Університету менеджменту освіти (Л. Карташова, М. Кириченко, Т. Сорочан) у науковій праці «Антикризовий менеджмент підвищення кваліфікації», відповіддю на кризу масштабів COVID-19 мали стати системні антикризові заходи в післядипломній освіті. Для нашого дослідження важливими з-поміж них зазначимо такі: створення веб-сайту «Український відкритий університет післядипломної освіти», який включив електронне освітнє середовище для дистанційного навчання. «Для системи неформальної освіти «Український відкритий університет післядипломної освіти» (УВУПО) розроблено спецкурси, навчальні модулі, окремі теми, зміст яких зорієнтований на актуальні запити споживачів, замовників і стейкхолдерів освітніх послуг з підвищення кваліфікації. У період карантину значно зріс запит на консультації з організації дистанційного навчання та флеш-курси відповідного змісту. Тому до сторінок веб-сайту був доданий «Інформаційно-консультаційний центр організації дистанційного навчання» [5].

Нові виклики щодо функціонування системи освіти України та відповідно післядипломної педагогічної освіти постали в надскладний період її розвитку та подальшого реформування в умовах повномасштабної війни, розв'язаної російською федерацією з 24 лютого 2022 року. Як зазначалося в інформаційно-аналітичному збірнику «Освіта України в умовах воєнного стану» (2022 р.), «система освіти України опинилася в нових реаліях функціонування, а перед освітніми менеджерами постали такі питання, які до сьогодні ніхто не вирішував. Спільними зусиллями ми продовжуємо створювати перспективи для

інноваційного розвитку України, формуючи людську особистість» [6].

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для вирішення поставленої мети використано теоретичні методи наукового дослідження: аналіз нормативних документів, наукових праць щодо стану досліджуваної проблеми у соціологічній та психолого-педагогічній літературі в історичному вимірі; аналіз, систематизація та узагальнення результатів проведеного теоретичного аналізу для визначення особливостей становлення та розвитку післядипломної освіти керівників закладів загальної середньої освіти в історичному вимірі післядипломної педагогічної освіти України у контексті розвитку національної системи освіти й післядипломної педагогічної освіти, як складника системи освіти, в умовах викликів часу.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Зважаючи на викладене вище, зауважимо, що важливим в умовах описаних викликів історичного виміру було закладено нормативно-правове та науково-методичне підґрунтя розвитку сучасної післядипломної педагогічної освіти щодо впровадження варіативних моделей організації освітнього процесу, ефективного поєднання формальної, неформальної та інформальної освіти, розвитку міжнародного співробітництва. У 2020 році Україна вперше взяла участь у підготовці п'ятого Глобального звіту ЮНЕСКО з навчання і освіти дорослих. З 2021 року провідним завданням ППО було підвищення кваліфікації педагогічних і керівних кадрів щодо впровадження Державного стандарту базової середньої освіти, затвердженого постановою КМУ від 30 вересня 2020 року № 898. Для закладів ППО відповідно розроблено Типову програму підвищення кваліфікації педагогічних працівників (наказ МОН України від 23 квітня 2021 р. № 457), Типову програму підвищення кваліфікації новопризначених керівників (директорів) закладів загальної середньої освіти (наказ МОН України від 16.09.2022 р. № 817), а також затверджено та внесено до державного реєстру Професійний стандарт «Керівник (директор) закладу загальної середньої освіти» (наказ Міністерства економіки України від 17.09.2021 р. № 568-21), розроблено дистанційні курси, започатковано міжнародні та всеукраїнські проекти. Проект «Навчаємось разом» як спільна загальнонаціональна програма співпраці Фінляндії та Європейського Союзу для допомоги Міністерству освіти і науки України в

імплементатії НУШ (2018–2023 рр.) систематично підтримував професійний розвиток керівників та педагогів, зокрема під час пандемії COVID-19 і війни в Україні. У проєкті було проведено 34 навчальні курси, започатковано НУШ хаб, проведено онлайн-курси (з розвитку цифрової компетентності тощо). Цей проєкт сприяв розробленню модуля «Вищий клас шкільного управління по-фінськи» від міжнародного експерта з управління якістю освіти Арі Покка [19]. Проєкт «Національна школа управлінців» працює на базі ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» МОН України спільно з Асоціацією інноваційної та цифрової освіти. Серед українських проєктів, які переважно є некомерційними, особливої популярності набули Освітній хаб м. Києва, EdEra, Prometheus, ВУМ online, WiseCow [1, с. 93]. Запропоновані студією онлайн-освіти EdEra, громадською спілкою «Освіторія», цифровим видавництвом «Експертус», BRITISH COUNCIL Ukraine, освітнім проєктом «Всеосвіта» та іншими провайдерами курси щодо професійного розвитку керівників та педагогів свідчать про доцільність проведених змін щодо нормативно-правового забезпечення післядипломної освіти. Прикладом проєктної технології навчання в системі підвищення кваліфікації працівників освіти в умовах диверсифікації відповідних освітніх послуг є проєкт «Professional Development (Професійний розвиток працівників освіти)», започаткований під керівництвом В. Луначека спільнотою фахівців з числа науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти та педагогічних працівників закладів загальної середньої, дошкільної та позашкільної освіти за підтримки громадських організацій [3]. Кафедрою менеджменту освіти та права ЦІПО ДЗВО «Університет менеджменту освіти» також започатковано освітні проєкти для керівників та педагогічних працівників загальної середньої освіти – «Професійний кластер керівника (директора) закладу загальної середньої освіти», Школа професійного розвитку «Лідери загальної середньої освіти», «Менеджер ЗЗСО HUB "HUB EDUCATION MANAGER"» тощо [4]. Слід зазначити, що МОН України наприкінці навчального року у 2023 році запросило до роботи з розроблення проєкту Національної стратегії освіти і науки України понад 1700 експертів з числа освітян закладів різних рівнів освіти та громадські організації з усієї країни, щоб спільно визначити проблеми в освіті й науці, стратегічні напрями подальшого їх розвитку [20].

Участь автора статті у вищезазваному проєкті дала змогу внести такі пропозиції з питань професійного розвитку керівників та

педагогічних працівників загальної середньої освіти:

- Розробити та затвердити державну концепцію професійного навчання керівників та педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти та комплексний план забезпечення педагогічними кадрами закладів загальної середньої освіти.

- Запровадити єдиний державний портал з управління професійним навчанням керівників та педагогічних працівників загальної середньої освіти (з повним переліком суб'єктів післядипломної освіти (підвищення кваліфікації), їх освітньо-професійними програмами, рейтингами та відгуками користувачів послуг тощо).

- Розробити, затвердити та оприлюднити на державному порталі з управління професійним навчанням керівників та педагогічних працівників загальної середньої освіти критерії, правила і процедури оцінювання управлінської діяльності керівників (директорів) та педагогічної діяльності педагогічних працівників закладу загальної середньої освіти відповідно до переліку посад педагогічних працівників, професійних стандартів, порядку інституційного аудиту закладів загальної середньої освіти тощо. Матрицю оцінювання для обов'язкового заповнення всіма учасниками освітнього процесу (учнями, колегами, керівниками, батьками) додати до атестаційного листа керівника та педагогічного працівника при атестації за новим положенням про атестацію педагогічних працівників (наказ МОН України «Про атестацію педагогічних працівників» від 09.09.2022 р. № 805 набере чинності з 1 вересня 2023 р.). Пропонуємо внести відповідні зміни до цього наказу про додаток до атестаційного листа.

- Започаткувати створення міжгалузевих міжрегіональних науково-освітніх кластерів в системі освіти (у складі закладів загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої і вищої освіти, наукових установ, роботодавців, органів управління освітою, державних та громадських інституцій), спрямованість яких визначатиметься планом розвитку профільних шкіл, що є головним завданням заключного етапу реформування загальної середньої освіти за Концепцією «Нова українська школа». Розробити відповідні нормативно-правові документи та забезпечити науково-методичний супровід функціонування цих кластерів науково-методичними установами в контексті світового досвіду запровадження кластерної форми взаємодії суб'єктів діяльності. Зазначену пропозицію автором внесено відповідно до дослідження щодо науково-методичних засад управління

інноваційним розвитком закладів післядипломної педагогічної освіти та професійного розвитку керівників закладів загальної середньої освіти на засадах кластерного підходу [21], [22].

- Запровадити обов'язкові короткострокові програми підвищення кваліфікації керівників та педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти з підсумковим тестуванням за темами: «Стратегічне управління закладом загальної середньої освіти в контексті державного управління», «Культура академічної доброчесності в загальній середній освіті», «Антикорупційна державна політика: виклики і відповідальність».

- Розробити та затвердити державну стратегію про засади державної антикорупційної політики в освіті й науці, а також комунікаційну стратегію МОН України в Україні на період 2024–2029 роки, що сприятиме зростанню підтримки українським суспільством модернізаційних змін та рівня довіри до освітніх реформ.

- Розробити та затвердити державний стандарт післядипломної освіти (підвищення кваліфікації) керівника (директора) закладу загальної середньої освіти та педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти відповідно до законодавства про освіту, освіту дорослих, повну загальну середню освіту, професійні стандарти тощо.

- Запровадити на сайтах МОН України, ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти», ДУ «Український інститут розвитку освіти» розділ «Досвід управлінської і педагогічної діяльності: кращі практики» (із систематизацією сучасного зарубіжного і національного досвіду керівників та педагогічних працівників закладів ЗСО із кращими практиками за підсумками участі освітян у міжнародних і всеукраїнських проєктах, за підсумками атестації тощо. Систематизувати інформацію відповідно до напрямів реформування за Концепцією НУШ, компетентностей професійних стандартів тощо).

З урахуванням здійсненого науковцями аналізу інституційного забезпечення післядипломної освіти в Україні, погоджуємося, що «подальший розвиток післядипломної освіти повинен бути спрямований на забезпечення випереджувального характеру підготовки фахівців, надання якісних освітніх послуг відповідно до потреб ринку праці в умовах глобалізації суспільства в рамках відповідного нормативно-правового поля. Зазначене можливе лише при удосконаленні інституційного забезпечення післядипломної освіти в Україні, що вимагає розроблення дієвих державних механізмів, спрямованих на підвищення

ефективності системи післядипломної освіти в Україні, пошук шляхів для координації зусиль закладів освіти різних форм власності з метою формування дійсно ефективної освітньої мережі, здатної втілювати концепцію освіти протягом усього життя». Автором В. Олійником [2, с. 254–258, 325] визначаються найважливіші функції маркетингового управління в сфері післядипломної освіти з боку державних органів можна щодо виявлення соціальних потреб на освітні послуги; визначення попиту та пропозиції на ринку освітніх послуг; ініціювання та державної підтримки виробництва необхідних для споживачів послуг, виходячи з інтересів соціально-економічного розвитку країни; підвищення конкурентоздатності вітчизняного ринку освітніх послуг у сфері післядипломної освіти; впровадження державної системи управління якістю в сфері післядипломної освіти; впровадження стратегії виходу на міжнародні ринки освіти дорослих; формування банку інноваційних освітніх технологій, трансферту технологій; формування відкритого освітнього простору, впровадження ІКТ технологій в освітню діяльність; популяризації концепції «освіта протягом життя», формування культури безперервної освіти; підвищення іміджу вітчизняної системи післядипломної освіти на внутрішньому та міжнародному ринках; стимулювання населення до участі в безперервному освітньому процесі, формування попиту на освітні послуги; стимулювання роботодавців до участі у виробленні якісної освітньої послуги; впливу на цінову динаміку освітнього ринку післядипломної освіти; ініціювання та заохочення до формування стратегічних партнерств у сфері післядипломної освіти. Запропоновано створення центрів різного підпорядкування (державного і регіонального) з комплексного дослідження та прогнозування ринку освітніх послуг післядипломного рівня для вирішення таких питань. Також важливими на нинішньому етапі є реалізація ідеї і принципів відкритої післядипломної освіти. Дистанційне навчання в закладах післядипломної освіти ним розглядається як якісно нова форма післядипломної освіти, яка базується на принципі самостійного навчання спеціаліста, передбачає використання сучасних технічних засобів передачі інформації та забезпечує випереджувальний характер, масовість, безперервність, оперативність, якість, варіативність, багатоаспектність, гнучкість, адаптивність, індивідуалізованість, доступність, демократичність підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації. Відповідно потребують удосконалення нормативно-правова база, організаційне, кадрове, інформаційно-комунікаційне, навчально-

методичне і науково-методичне, фінансове забезпечення системи ППО.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

З урахуванням результатів аналізу наукових джерел з'ясовано, що, починаючи з 40-х років ХХ століття, у післядипломній педагогічній освіті здійснено численні реформаційні зміни, які детермінували зміни щодо професійного розвитку директорів шкіл в Україні. Унаслідок еволюційних змін в організації підвищення кваліфікації керівних педагогічних кадрів України утворилася цілісна система післядипломної освіти керівників закладів загальної середньої освіти, новий етап розвитку якої розпочався зі здобуттям Україною незалежності в 1991 році. Нами висвітлено особливості описаних науковцями етапів розвитку післядипломної освіти в історичному вимірі та запропоновано періодизацію розвитку післядипломної педагогічної освіти в контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів ХХІ століття, викликів воєнного стану (1991–2002 рр., 2003–2009 рр., 2010–2013 рр., 2014–2019 рр., 2020 р. – по т.ч.), а також окреслено авторські пропозиції до проекту стратегії розвитку освіти і науки з проблемних питань післядипломної освіти керівників ЗСО.

Перспективи подальших досліджень. Проблемними питаннями, які потребують наукових розвідок в освіті дорослих, відповідно у післядипломній педагогічній освіті, залишаються такі: відсутність поєднання лінійного нарощування компетентностей, вже набутих дорослою людиною, та їх постійного розвитку (оновлення) з урахуванням вимог ринку праці, техніко-технологічного прогресу; виникнення нового дисбалансу, зумовленого суперечностями у розвитку вищої освіти в Україні, а саме: зростанням кількості фахівців з вищою освітою та невідповідністю рівня їхньої підготовки зрослим вимогам ринку праці; швидке зростання освітніх пропозицій (збільшення провайдерів, різноманітність форм тощо) без урахування потреб споживачів цих послуг; недостатня увага органів державної влади та органів місцевого самоврядування до питань фінансування; розроблення/удосконалення механізмів визнання результатів неформальної та інформальної освіти; професіоналізація освіти дорослих; системи збору статистичної інформації; комплексне вивчення освітніх потреб різних категорій дорослих [1], [2]. Для розвитку післядипломної педагогічної освіти керівників закладів загальної середньої освіти вважаємо актуальним

розв'язання проблем щодо узгодженості основних напрямів державної політики щодо всіх складників системи освіти загалом, післядипломної педагогічної освіти, соціального запиту, державного, галузевого і регіонального замовлення, вимог стейкхолдерів, особистісних запитів в контексті розвитку повної загальної середньої освіти та профільного навчання; наближення навчання до потреб практики; зорієнтованості на конкретний результат; відсутності впливу результатів післядипломної освіти на якість професійної діяльності, на атестацію та професійну кар'єру керівників; безперервності професійного розвитку фахівців; відсутності системного підходу до формування системи відкритої післядипломної освіти та розвитку цифрових навичок учасників освітнього процесу тощо. Усі зазначені напрями мають набути розвитку у відповідності до стратегічних цілей та завдань у новій національній стратегії розвитку освіти і науки та Законі України «Про освіту дорослих», на прийняття яких, за результатами активної участі громадськості країни у їх обговорення та підготовці, сподівається українське суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] В. Г. Кремень, *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні*. Київ, Україна: КОНВІ ПРІНТ, 2021.
- [2] В. В. Олійник, «Теоретико-методологічні засади державного управління післядипломною освітою в контексті євроінтеграції», дис. д-ра наук. Київ, 2019.
- [3] В. Луначек, «Підвищення кваліфікації новопризначених керівників освіти: трансформації на сучасному етапі розвитку освіти в Україні», *Нова педагогічна думка*, т. 112, № 4, с. 23–33, 2022. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2022-112-4-23-33>
- [4] Н. В. Любченко, «Проект "Професійний кластер керівника (директора) закладу загальної середньої освіти" у контексті реалізації концепції Нової української школи», *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*, вип. 24(53), 284 с., с. 101–122, 2023. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/gBTRtR> Дата звернення: Серп. 15, 2023.
- [5] Л. А. Карташова, М. О. Кириченко, Т. М. Сорочан, «Антикризовий менеджмент підвищення кваліфікації», *Вісник НАПН України*, вип. 2(1), с. 1–10, 2020.
- [6] *Освіта України в умовах воєнного стану*; С. Шкарлет, Ред. 2022.

- [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/GS5UW1> Дата звернення: Серп. 15, 2023.
- [7] Н. В. Любченко, «Науково-організаційні засади координації науково-методичної діяльності закладів післядипломної педагогічної освіти», дис. канд. наук. Київ, 2013.
- [8] С. В. Крисюк, «Становлення та розвиток післядипломної освіти педагогічних кадрів в Україні (1917–1995 рр.)», автореф. дис. д-ра наук. Київ, 1996.
- [9] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України м. Київ (далі ЦДАВО України). Ф. 5139, оп. 1, спр. 60, арк. 79. План роботи та звіт про діяльність Центрального інституту удосконалення вчителів за 1970 рік.
- [10] В. І. Бондар, *Управлінська діяльність директора школи: дидактичний аспект*. Київ, Україна, 1987.
- [11] В. І. Маслов, «Теорія та методика педагогічного керівництва неперервним підвищенням компетентності директора школи», автореф. дис. д-ра наук. Київ, 1991.
- [12] Н. М. Чепурна, «Науково-методичні засади розвитку системи підвищення кваліфікації педагогічних працівників України (1970–2004 рр.)», автореф. дис. канд. наук; Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти АПН України. Київ, 2005.
- [13] В. Гладуш, «Університет менеджменту освіти: передісторія створення та розвитку», *Післядипломна освіта в Україні*, № 1, с. 26–33, 2018.
- [14] В. В. Олійник, «Післядипломна педагогічна освіта в Україні у контексті світового розвитку», *Післядипломна освіта в Україні*, № 2, с. 25–29, 2002.
- [15] Т. М. Сорочан, *Підготовка керівників шкіл до управлінської діяльності: теорія і практика*. Луганськ, Україна: Знання, 2005.
- [16] Н. І. Клокар, «Управління підвищенням кваліфікації педагогічних працівників в умовах післядипломної освіти регіону на засадах диференційованого підходу», дис. д-ра наук. Київ, 2011.
- [17] В. В. Олійник, «Тенденції розвитку післядипломної педагогічної освіти в умовах трансформації суспільства», *Теорія і практика управління соціальними системами*, № 1, с. 56–65, 2013.
- [18] Верховна Рада України. (2017, Верес. 05). Закон № 2145-VIII «Про освіту». [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

- [19] Проєкт «Навчаємось разом» завершує роботу в Україні: підбито підсумки 5-річної роботи з підтримки реформи НУШ Фінляндією та ЄС. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/hQKCzR> Дата звернення: Серп. 15, 2023.
- [20] Візія майбутнього освіти і науки України. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/qppDvO> Дата звернення: Серп. 15, 2023.
- [21] Н. В. Любченко, «Управління інноваційним розвитком закладів післядипломної педагогічної освіти на основі кластерного підходу як проблема дослідження», *Імідж сучасного педагога*, вип. 9(158), с. 13–17, 2015.
- [22] Н. В. Любченко, «Потенціал кластерних механізмів в управлінні освітою в умовах децентралізації влади», *Вісник післядипломної освіти. Серія «Управління та адміністрування»*, вип. 2(31), с. 65–81, 2016. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/Rm32oR> Дата звернення: Серп. 15, 2023.

POSTGRADUATE EDUCATION OF THE MANAGERS OF SCHOOL GENERAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS: CHALLENGES IN THE HISTORICAL DIMENSION OF DEVELOPMENT

Nadiia Liubchenko,

candidate of Pedagogical Sciences, associate professor,
associate professor of the Department of Public Administration
and Management Education
Central Institute of Postgraduate Education
SIHE «University of Management Education».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-4247-340X>
meri14nadin@gmail.com

Abstract. Scientists' approaches regarding the definition of the main stages of the development of postgraduate pedagogical education and the features of the development of postgraduate pedagogical education of managerial staff of general secondary education have been analyzed in the article. The expediency of applying to the acquired pedagogical experience in improving the qualifications of school principals before 1991 has been substantiated. Having characterized the various stages of the formation and development of postgraduate pedagogical education, it has been found that the identification of positive and negative trends in the improvement of the qualifications of school principals allows us to

come to the conclusion about the need to understand them in the context of modernization of modern postgraduate pedagogical education. It has been updated that the transformational processes in the system of postgraduate pedagogical education of managerial personnel should take place on the basis of thorough scientific and theoretical developments. As a result of the analysis of scientific sources, it has been found that during the second half of the 20th century, reforms took place in education, that by the mid-80s of the 20th century, through evolutionary changes in the organization of professional development of leading pedagogical personnel, a complete social system of postgraduate pedagogical education was formed, which had features regarding the professional development of school principals. The peculiarities of the development of postgraduate education of school heads of general secondary education institutions in the context of the development of the national education system and, accordingly, postgraduate pedagogical education from the day of the adoption of the Act of Proclamation of Independence of Ukraine (August 24, 1991) have been described. On the basis of the characterised stages of the development of the national system of education and postgraduate education, in particular, in the National Report on the State of Education in Ukraine to the 30th Anniversary of Ukraine's Independence (National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 2021), the author's vision of the periodization of the development of postgraduate pedagogical education as a component of education, in particular adult education, has been proposed. The normative and legal regulation of the postgraduate education system and directions for its improvement, the definition of the essence of the concepts of "adult education", "postgraduate education", "specialization", "retraining", "qualification improvement", "internship" and "continuing professional development" have been analyzed. The main events in the formation of the normative basis of postgraduate education of school principals of general secondary education institutions have been outlined. The history of the creation and special mission of the Central Institute of Postgraduate Pedagogical Education, State Higher Education Institution "University of Education Management" of the National Academy of Sciences of Ukraine have been highlighted regarding the professional development of managerial, pedagogical and scientific-pedagogical workers in the system of postgraduate pedagogical education, as well as such innovative institutions initiated by the

University as the Consortium of Postgraduate Education Institutions and the Ukrainian Open University of Postgraduate Education. Problematic issues and author's proposals concerning the development of postgraduate pedagogical education of school heads of general secondary education institutions in the context of the development of education in Ukraine and postgraduate pedagogical education, in particular, in the context of the challenges of globalization and world integration processes, the pandemic and martial law (from February 24, 2022), have been outlined.

Key words: postgraduate pedagogical education; adult education; professional development; school principals (school heads); principals (heads) of a general secondary education institution; professional training of employees; formal education; non-formal education; informal education; continuing professional development.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] V. H. Kremen, *Natsionalna dopovid pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini*. Kyiv, Ukraina: KONVI PRINT, 2021.
- [2] V. V. Oliinyk, «Teoretyko-metodolohichni zasady derzhavnoho upravlinnia pisliadyplomnoiu osvitoiu v konteksti yevrointehratsii», *dys. d-ra nauk*. Kyiv, 2019.
- [3] V. Luniachek, «Pidvyshchennia kvalifikatsii novopryznachenykh kerivnykiv osvity: transformatsii na suchasnomu etapi rozvytku osvity v Ukraini», *Nova pedahohichna dumka*, t.112, № 4, s.23–33, 2022. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2022-112-4-23-33>
- [4] N. V. Liubchenko, «Proiekt "Profesiyni klaster kerivnyka (dyrektora) zakladu zahalnoi serednoi osvity" u konteksti realizatsii kontseptsii Novoi ukrainskoi shkoly», *Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriia «Pedahohichni nauky»*, vyp.24(53), 284 s., s.101–122, 2023. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/gBTRtR> Data zvernennia: Serp. 15, 2023.
- [5] L. A. Kartashova, M. O. Kyrychenko, T. M. Sorochan, «Antykryzovyi menedzhment pidvyshchennia kvalifikatsii», *Visnyk NAPN Ukrainy*, vyp. 2(1), s. 1–10, 2020.
- [6] *Osvita Ukrainy v umovakh voiennoho stanu*; S. Shkarlet, Red. 2022. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/GS5UWI> Data zvernennia: Serp. 15, 2023.
- [7] N. V. Liubchenko, «Naukovo-orhanizatsiini zasady koordynatsii naukovo-

методичної діяльності закладів післядипломної педагогічної освіти»,
дис. канд. наук. Київ, 2013.

- [8] S. V. Krysiuk, «Stanovlennia ta rozvytok pisliadyplomnoi osvity pedahohichnykh kadriiv v Ukraini (1917–1995 rr.)», avtoref. dys. d-ra nauk. Kyiv, 1996.
- [9] Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy m. Kyiv (dali TsDAVO Ukrainy). F. 5139, op. 1, spr. 60, ark. 79. Plan roboty ta zvit pro diialnist Tsentralnoho instytutu udoskonalennia vchyteliv za 1970 rik.
- [10] V. I. Bondar, Upravlinska diialnist dyrektora shkoly: dydaktychnyi aspekt. Kyiv, Ukraina, 1987.
- [11] V. I. Maslov, «Teoriia ta metodyka pedahohichnoho kerivnytstva neperervnym pidvyshchenniam kompetentnosti dyrektora shkoly», avtoref. dys. d-r nauk. Kyiv, 1991.
- [12] N. M. Chepurna, «Naukovo-metodychni zasady rozvytku systemy pidvyshchennia kvalifikatsii pedahohichnykh pratsivnykiv Ukrainy (1970–2004 rr.)», avtoref. dys. kand. nauk; Tsentralnyi instytut pisliadyplomnoi pedahohichnoi osvity APN Ukrainy. Kyiv, 2005.
- [13] V. Hladush, «Universytet menedzhmentu osvity: peredistoriia stvorennia ta rozvytku», *Pisliadyplomna osvita v Ukraini*, № 1, s. 26–33, 2018.
- [14] V. V. Oliinyk, «Pisliadyplomna pedahohichna osvita v Ukraini u konteksti svitovoho rozvytku», *Pisliadyplomna osvita v Ukraini*, № 2, s. 25–29, 2002.
- [15] T. M. Sorochan, *Pidhotovka kerivnykiv shkil do upravlinskoii diialnosti: teoriia i praktyka*. Luhansk, Ukraina: Znannia, 2005.
- [16] N. I. Klokar, «Upravlinnia pidvyshchenniam kvalifikatsii pedahohichnykh pratsivnykiv v umovakh pisliadyplomnoi osvity rehionu na zasadakh dyferentsiiovanoho pidkhopu», dys. d-ra nauk. Kyiv, 2011.
- [17] V. V. Oliinyk, «Tendentsii rozvytku pisliadyplomnoi pedahohichnoi osvity v umovakh transformatsii suspilstva», *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy*, № 1, s. 56–65, 2013.
- [18] Verkhovna Rada Ukrainy. (2017, Veres. 05). Zakon № 2145-VIII «Pro osvitu». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- [19] Proiekt «Navchaiemos razom» zavershuie robotu v Ukraini: pidbyto pidsumky 5-richnoi roboty z pidtrymky reformy NUSh Finliandiieiu ta YeS. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/hQKCzR> Data zvernennia: Serp. 15, 2023.

- [20] *Viziia maibutnoho osvity i nauky Ukrainy*. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/qppDv0> Data zvernennia: Serp. 15, 2023.
- [21] N. V. Liubchenko, «Upravlinnia innovatsiinym rozvytkom zakladiv pisliadyplomnoi pedahohichnoi osvity na osnovi klasternoho pidkhodu yak problema doslidzhennia», *Imidzh suchasnoho pedahoha*, vyp. 9(158), s. 13–17, 2015.
- [22] N. V. Liubchenko, «Potentsial klasternykh mekhanizmiv v upravlinni osvitoiu v umovakh detsentralizatsii vlady», *Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriia «Upravlinnia ta administruvannia»*, vyp. 2(31), s. 65–81, 2016. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/Rm32oR> Data zvernennia: Serp. 15, 2023.

*Стаття надійшла до редакції
15 серпня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-198-209](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-198-209)
UDC 372.857

Konul Mahmudova,

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor
Azerbaijan State Pedagogical University.
Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0000-0001-7042-9257>
konul-mahmudova@mail.ru

FORMATION OF STUDENTS' SKILLS RELATED TO ENVIRONMENTAL PROTECTION

Abstract. All subjects taught in secondary schools, as well as the content of the biology subject, are directly aimed at the formation of life skills and habits. From this point of view Biology has more advantages. The skills acquired in Biology allow students to provide first aid, take care of their own health and those around them, lead a healthy lifestyle, behave with the surrounding creatures, feed pets, plant and cultivate plants, act in the direction of protecting the ecological balance by knowing the effect of environmental factors on living things and, in general, it has a vital importance in solving a number of problems encountered in life. The role of the teacher's factor along with the school's material and technical base and infrastructure is undeniable in the formation of these skills. Taking into account one of the contents of biology which is related to environmental protection, we consider it important to examine the level of formation of skills related to environmental protection in our students. Our students should understand that the fate of humanity depends on solving environmental problems. Imbalance in nature is dangerous not only for the surrounding creatures, but also for the humans as well. From this point of view, it is one of the main tasks of biology and biology teachers to teach student to have the right approach to the environmental situations, not to be indifferent to the nature of Azerbaijan and the protection of its biological diversity, as well as to participate in the prevention of environmental imbalance and the plundering of our natural resources. The article has studied the following issues: the possibilities of the biology curriculum with a systematic approach to the problem; the skills formed in students; the possibilities of schools in terms of the formation of these skills; the educators' approach to the problem. And the importance of coordinating theory and practice for the

systematic development of life skills has been emphasized.

Key words: life skills; protection of ecological balance; civic responsibility; textbook; ecological situation; biology curriculum; practical lesson; material and technical base.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. History shows that both the economic and cultural progress of the states led by heads of state who give importance to science and education is ensured. From this point of view, it is undeniable that Great Leader Heydar Aliyev paid great attention and care to the development of our national education during the period when he was leading the Azerbaijan SSR as well as independent Azerbaijan. The historical stage that began in 1969, when he came to power, is perceived as the development period of today's Azerbaijani science. Reforms were carried out in the education system, as in all fields, during the separate years of his authority, including after the Republic of Azerbaijan gained independence. The reform program signed by the Great Leader in 1999 was implemented in 7 directions.

Many steps have been taken and are being taken in the direction of raising the level of education. The national leader said; "The purpose of our education is to educate the young generation, children and prepare them for the future. Every person should be a citizen as well. Must be a citizen. A citizen who is loyal to his state, his nation, his traditions, and his people". His views put forward the improvement of the education system as an important task.

The main goal and the main strategic line in the education system of the young generation is the maximum development of the natural capabilities of the personality in modern age. General education plays an important role in the realization of this goal. In the document called "State Standards of the General Education Level" it is mentioned that "the content of general education takes into account the age, physiological and psychological characteristics of the students, the formation of their outlook and personality, the acquisition of necessary knowledge and skills in accordance with the requirements of market relations, mental, physical, spiritual, aesthetic development, and ensures their preparation for independent work and educational life, turning into a useful and productive member of society".

Among the subjects taught at the general education level in this field, the content of the biology subject is of special importance. In modern times, human health and healthy lifestyle are considered one of the most important issues in the whole world. Thus, in modern times, inactivity, improper nutrition,

addiction to harmful habits, increasing diseases in the world and in our country, environmental problems, risk factors, etc. has become the most important problems of the era. Therefore, the World Health Organization celebrates April 7 as World Health Day. It was founded in 1948, and the problems that cause concern today and their elimination are in the center of attention. In this regard, the formation of life skills in children and adolescents is of great importance. The presence of the "Human and its health" content line in the curriculum of biology is the first step towards students' acquisition of these competencies.

The formation of competencies for the protection of human health can be successfully implemented by competent teachers. Increasing the reputation of the teaching profession, forming a competent educator who applies innovative training methods and ensures effective mastering of the content of education is one of the strategic directions of the "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan" approved by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan I. Aliyev dated October 24, 2013 .

Analysis of major research and publications. The Biology textbook for 6th grade students which was written by Y. Seyidli, K. Ahmadbeyli and N. Aliyeva [5], teaches students how to protect the living things, to follow the rules of caring for living things, gives information about the plant and animal species unique to the nature of Azerbaijan. The topics such as "Azerbaijan reserves", "The nature of our country", "Role of cultivated plants in human life", "Animal domestication and its role in human life" are included in the textbook as well.

In the textbook compiled by the same team of authors for the 7th grade, the knowledge and skills listed above have been further improved, taking into account the age characteristics corresponding to the requirements of the biology curriculum. The content of this textbook include the topics such as "Medicinal plants of the land you live in", "Fish diversity", "Protection of fish resources", "Diversity of amphibians and their role in nature", "Diversity and importance of reptiles", "Protection of biodiversity, rare and endangered local fauna" which aims at the formation of students' knowledge and skills related to physical and chemical changes in nature, the effects of these changes on living things, the protection of living things in local conditions and the ways of protecting the flora and fauna of the Republic.

The 8th grade biology textbook co-authored by N. Mammadova, B. Hasanova, K. Mahmudova, and L. Fataliyeva [7] includes topics such as "Let's protect the environment", "Environment and organism" which aim at forming

knowledge and skillst about water, soil, air pollution, ways to prevent pollution, measures taken by state structures in this direction.

In the textbook "Biology 9" co-authored by Y. Seyidli, X. Ahmadbeyli, and N. Aliyeva [6], more space is given to the issues of environmental protection. So, in order to realize the requirements of the content standards, 2 chapters have been included in the content of this manual. One of these chapters is "Animals and the Environment" and the other is "Effects of the Environment on Human Health". In these sections, environmental factors, the intensity of its impact on the body, the arrangement of plants in layers, biological rhythms, water pollution by petroleum products, phenols, synthetic surfactants, heavy metals, protection of species diversity, creation of waste-free technologies, ecological standards, the measures taken for the rare and endangered species in the Republic of Azerbaijan are included.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The **purpose** of the research is to determine and substantiate the theoretical and practical foundations of the formation of life skills in biology classes of VI–XI classes.

Ensuring a systematic approach to the formation of vital skills in the content of the subject of biology, in the training process, and strengthening methodical work in that direction will create a wide opportunity for the formation of these competencies in students.

Tasks of the study:

- to analyze the relevant scientific-theoretical, pedagogical and teaching-methodical literature related to the problem, to examine the available opportunities;
- to study the school experience in terms of the problem under study;
- to determine the methods and tools used by teachers for the purpose of forming life skills;
- to identify typical difficulties in the implementation of this work and their causes.
- to work on the theoretical and practical bases of the formation of vital skills in teaching biology
- to determine the content and strategy that will allow to form life skills through teaching biology in grades VI–IX, to achieve a more intensive improvement in their overall development;
- prepare a system of work related to the problem, show optimal solutions;

- to confirm the impact of the developed system on the development of students' life skills through experiments;
- to determine the impact of research on the problem on increasing the professionalism of biology teachers as a whole, and at the same time on improving student achievement.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Education is a strategic field that determines the development of society. There are different sayings about education. In the 12th century, the prominent poet of Azerbaijan Nizami Ganjavi said: "Power is in science", and in the 21st century, a great Leader Heydar Aliyev said: "Education is the future of the nation". And the goal of both words is Education.

Both during the leadership of the Azerbaijan SSR and during the leadership of the independent Azerbaijan, Heydar Aliyev gave high value to science and education along with all other fields in the country. During his authority the great leader Heydar Aliyev approved the "Educational Reform Program of the Republic of Azerbaijan" with the Order dated June 15, 1999, and the reform was carried out in various directions of education. The purpose of the reform is to maintain and develop the potential gathered at the educational levels, to create the appropriate normative and legal framework regulating the education system, to implement the requirements established in the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the Education Law, and to implement the state policy based on the democratization of political, economic and social life. Reforms in the education system were carried out in seven directions (the structure of the education system, content of training and upbringing, personnel training and provision, information, teaching and scientific-methodical support of the education system, management of the education system, material and technical base of the education system, economy of education). In particular, I would like to approach the issues related to the content of education and training, staff training and provision from the perspective of the content and teaching of the subject of biology.

Currently, biology which is being taught in general education institutions is implemented on the basis of the "Biology subject program (curriculum)" prepared by the working group on the subject of biology approved by the order of the Minister of Education at the Institute of Education (formerly the Institute of Educational Problems). The prepared document was submitted to a wide public discussion in January 2010, and was approved by the Cabinet of

Ministers after appropriate changes.

One of the features that distinguishes the updated content of the subject of biology from the previous one is that the new content is not related to the areas of biology, but to the separate classes according to the necessary parts. That is, in the previous years the students studied botany which is about plants, and zoology which is about animals in the 6th grade. According to the new content, the students learn about these and other living things, biological processes, the role of living things in human life, environmental problems, etc. from the 6th to 11th grade according to their age.

Another different aspect is that the content of the biology subject is student-oriented, personality-oriented, and result-oriented. If we look through the content, we will see that all the activities here are aimed at the student. The student follows the rules of plant and animal care, differentiates and groups medicinal plants, interprets his judgments about the diversity of living things, prepares presentations on regional and global environmental problems, interprets the role of various living things in human health, etc.

Of course, the new content reveals the factor of a modern-minded, innovative, creative teacher. In addition to understanding the purpose of the reform, teachers should understand the difference between the previous and new content, and should form skills related to modern requirements.

The 21st century is the age of information. It is obvious that students encounter new information every day. For this reason, modern biology teacher should follow the demands of the labor market, the innovations in the field of science, and at the same time to use various resources in the teaching process. A modern teacher should understand that the textbook used in the class is a tool, and this tool is not enough in terms of building a lesson and forming any knowledge and skills in a student. The demand of the 21st century is to prepare the students for life using the knowledge given in various subjects and the skills formed as a result of acquiring this knowledge.

If we look through the content of the biology subject, we will see that the knowledge and skills provided here are of special vital importance. Although some of the points in the content have been listed above, I came to the conclusion to conduct extensive research in this field, focusing specifically on the issue of environmental protection, which is of global importance today.

I started the research first with normative legal documents. The document "State standards of general education in the Republic of Azerbaijan" approved by resolution No. 361 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated September 29, 2020 contains various directions related to

general education, as well as general training results for individual subjects. The training results for the subject biology were reflected as follows:

At the level of general secondary education – gives ideas about the ways of protecting the environment and health, puts forward considerations;

At the level of full secondary education – makes considerations about ways to solve environmental problems and protect health;

The research mainly covered VI–IX classes of general education schools. For this reason, first of all, the capabilities of the currently used Biology subject program related to environmental protection in those classes have been involved in the analysis. The content standards expressing the knowledge and skills to be formed in the 6th-9th grades of the general secondary education level are grouped in the table below.

Table

Class VI	ClassVII	Class VIII	Class IX
4.1.1. Explains the relationship of living things with the environment and with each other	4.1.1. Explains the effect of physical and chemical changes occurring in nature on living beings	4.1.1. Explains the environmental factors and their effect on the human body	4.1.1. Interprets the role of environmental factors in the life of living things, prepares presentations
4.2.1. Presents the information about the protection of animals	4.2.1. Interprets the judgments based on observations on the protection of living things in local conditions	4.2.1. Explains his considerations on environmental pollution and protection	4.2.1. Summarizes observations on regional environmental problems and prepares presentations
4.2.2. Follows the rules of plant and animal care	4.2.2. Distinguishes the ways of protection of flora and fauna of the republic	4.2.2. Prepares a presentation on the environment and its protection	4.2.2. Collects facts and prepares presentations about the protection of species diversity of the living world in Azerbaijan

When we look at the content standards, we see that the content becomes more complicated in upper grades according to the students' age. Development is noticeable both in terms of knowledge and performance.

However, the correctness and comprehensiveness of the issues raised in the content is the first of the steps taken to obtain the desired result. One of the main factors is the knowledge and skills in content line and their accordance with the student book and how teacher prepares the students to achieve the result.

Environment, its pollution, sources of pollution, prevention of pollution, measures taken in this direction in the world and in our republic, civil responsibility, etc. and the formation of skills is derived from the content of the biology subject program and covers all classes.

The science of Biology is constantly enriched with innovations and scientific information. These scientific achievements are used by authors in the preparation of biology textbooks, and by teachers in the process of teaching biology. Thanks to the knowledge and skills obtained as a result of the development of modern pedagogy, the teacher's methodology is enriched. Of course, it requires experience. Because the teacher cannot achieve results without practice. Therefore, no matter how many modern textbooks and methodical materials for teachers are prepared, and training courses are organized for the improvement of teachers, it will be difficult to transform the theoretical knowledge acquired by students into skills and habits unless teachers bring these innovations to the classroom.

In order to organize biology classes in a desirable way, theoretical and practical skills should be formed in parallel, for this purpose laboratory work, practical assignments, and excursions should be preferred.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Research methods: theoretical analysis, pedagogical observation, pedagogical interview, study of documents, pedagogical experiment, mathematical and statistical methods.

The investigation of the problem started in 2019. An experiment was organized in 3 stages in order to confirm the correctness of the hypotheses, the efficiency of research and the expected training results.

1) the determining stage – covered the years 2019–2020. Surveys related to the problem were organized in the schools involved in the research, teachers' lessons were listened to, the initial situation was evaluated, successes and achievements were analyzed, and the mistakes and their objective and

subjective reasons were revealed;

2) the educational stage covered the years 2020–2021. At this stage, the teachers were introduced with the methodical instructions which were proposed by us. They were provided with the prepared resources to achieve the goal, a suitable methodology was developed and implemented based on this methodology;

3) at the last stage of the experiment, in accordance with the requirements of the new methodical system, scientific-methodical ideas related to the formation of life skills through the teaching of biology were selected, the training materials were tested in the experiment in secondary schools of Baku.

It can be effective to use the results of the research in the improvement of teaching the methodology of biology, improving the biology textbook sets and the content and strategy of the subject curriculum, in the preparation of textbooks, teaching aids and distribution materials, and in the improvement of teacher training programs. The results of the study are also very useful for teachers who practice biology.

RESULTS OF THE RESEARCH / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Results of the research work:

1. The study of general issues related to the problem will enable the detection and elimination of a number of deficiencies in the direction of the teaching methodology of biology.

2. The reflection of knowledge and skills related to the formation of vital skills in teacher training programs will create conditions for modern teachers to do their work correctly.

3. If the knowledge and skills provided in the content are fully reflected in the textbooks, and the ways of forming these skills are fully reflected in the materials for the teacher, it will create an opportunity to form vital skills in students.

4. The content that serves the formation of vital skills, the new strategy offered to the teacher, the reconciliation of the ways of checking student achievements with the content will serve to improve the learning results of students, and the formation of practical knowledge and skills.

In order to develop the environmental protection skills of students in a comprehensive and efficient way in the teaching process, there is a need to give more priority to practical lessons.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

The study shows that there is enough information about the issues of environmental pollution and prevention of pollution in the teaching materials, but there is a need to involve students in research and projects in this direction, to stimulate their activities by using the results of the students' research at the school level, and thus to create an opportunity for them to participate in environmental protection.

Prospects for further research in this direction. Creating a system of work on the formation of life skills will help to enrich the pedagogical theory with new ideas and provisions.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] «Biologiya dərslərində multimediyə texnologiyalarından istifadə etməklə tematik təqdimatların tətbiqi imkanları», *Pedaqoji Universitet Xəbərləri*, № 1, s. 427-431, 2013.
- [2] Müəllim hazırlanması modelləri, siyasəti və tətbiqi: *Müəllim hazırlanma siyasəti və problemləri: Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H. Əliyevin anadan olmasının 84-cü ildönümünə həsr olunmuş Beynəlxalq konfransın materialları*, Bakı, 12–14 may 2007. Bakı, Azərbaycan, 2007, s. 748–751.
- [3] «Yeni təhsil sistemində bilik və bacarıqların yeri», *Pedaqoji Universitet Xəbərləri*, №1, s. 300–305, 2009.
- [4] *Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumat materialları əsasında erməni silahlı təcavüzü nəticəsində ətraf mühit və təbii sərvətlərə vurulmuş zərərlərin qiymətləndirilməsi*. Bakı, Azərbaycan, 2015, 252 s.
- [5] Y. Seyidli, X. Əhmədbəyli və N. Əliyeva, *Biologiya 6*. Bakı, Azərbaycan: Bakınəşr, 2013.
- [6] Y. Seyidli, X. Əhmədbəyli və N. Əliyeva, *Biologiya 7*. Bakı, Azərbaycan: Bakınəşr, 2014
- [7] N. Məmmədova, B. Həsənova, K. Mahmudova, L. Fətəliyeva, *Biologiya 8*. Bakı, Azərbaycan: Şərq-Qərb, 2019.
- [8] Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti. (03 iyun 2010-cu il). "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları nın təsdiq edilməsi haqqında" 103 nömrəli qərar. [Online]. Available: <https://e-qanun.az/framework/19682> Application date: May 15, 2023.

ФОРМУВАННЯ ВМІНЬ СТУДЕНТІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ОХОРОНОЮ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Махмудова Кёнуль Фаіг,

доктор філософії з педагогіки, доцент

Азербайджанського державного педагогічного університету.

Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0000-0001-7042-9257>

konul-mahmudova@mail.ru

Анотація. У статті досліджено питання можливості навчальної програми з біології під час системного підходу до проблеми; сформовано в учнів уміння та навички навчальної програми з біології; можливості шкіл щодо формування цих навичок; підхід педагогів до проблеми. Підкреслено важливість узгодження теорії та практики для систематичного розвитку життєвих навичок. Усі предмети, що викладаються у загальноосвітніх школах, як і зміст предмета біології, безпосередньо спрямовані на формування життєвих навичок. З цього погляду біологія має більше переваг. Отримані навички з біології дозволяють учням надавати першу медичну допомогу, піклуватися про своє здоров'я та здоров'я оточуючих, вести здоровий спосіб життя, поводитися з оточуючими тваринами, годувати їх, садити та вирощувати рослини, діяти в напрямі захисту навколишнього середовища, балансу, знаючи вплив факторів навколишнього середовища на живі істоти, і, загалом, має життєво важливе значення у вирішенні ряду проблем, що виникають у житті. У формуванні цих навичок незаперечною є роль фактора вчителя, матеріально-технічної бази та інфраструктури школи. Враховуючи один із змістів біології, який пов'язаний з охороною навколишнього середовища, ми вважаємо важливим перевірити рівень сформованості навичок, пов'язаних з охороною навколишнього середовища у наших студентів. Наші учні мають розуміти, що від вирішення екологічних проблем залежить доля людства. Порушення рівноваги в природі небезпечно не тільки для оточуючих істот, а й для людини. З цієї точки зору, одним з головних завдань біології та вчителів біології є навчити учнів правильно ставитися до екологічних ситуацій, не бути байдужим до природи Азербайджану та захисту його біологічного різноманіття, а також брати участь у запобіганні екологічному дисбалансу та

розкраданню природних ресурсів.

Ключові слова: життєві навички; захист екологічної рівноваги; громадянська відповідальність; підручник; екологічна ситуація; навчальна програма з біології; практичне заняття; матеріально-технічна база.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] "Possibilities of applying thematic presentations using multimedia technologies in biology classes", Pedagogical University News, № 1, s. 427-431, 2013.
- [2] Teacher training models, policy and application: Teacher training policy and problems: Proceedings of the International conference dedicated to the 84th anniversary of the birth of the national leader of the Azerbaijani people, H. Aliyev, Baku, May 12-14, 2007. Baku, Azerbaijan, 2007, s. 748–751.
- [3] "Place of knowledge and skills in the new education system", Pedagogical University News, №1, s. 300–305, 2009.
- [4] Based on the information materials of the Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan, the assessment of the damage caused to the environment and natural resources as a result of the Armenian armed aggression. Baku, Azerbaijan, 2015, 252 s.
- [5] Y. Seyidli, X. Ahmadbeyli and N. Aliyeva, Biology 6. Baku, Azerbaijan: Baku Publication, 2013.
- [6] Y. Seyidli, X. Ahmadbeyli and N. Aliyeva, Biology 7. Baku, Azerbaijan: Baku Publication, 2014
- [7] N. Mammadova, B. Hasanova, K. Mahmudova, L. Fataliyeva, Biology 8. Baku, Azerbaijan: East-West, 2019.
- [8] Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan. (03 June, 2010). Decision No. 103 "On approval of state standards of general education in the Republic of Azerbaijan". [Online]. Available: <https://e-qanun.az/framework/19682> Application date: May 15, 2023

*Стаття надійшла до редакції
12 червня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-210-222](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-210-222)
UDC 372.853

Afet Mammadzade,

PhD student from the Doctor of Philosophy program,
teacher of Ganja State University.
Ganja, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0009-0007-7672-5787>
fizikaelmi@gmail.com

THE PLACE AND ROLE OF PROBLEM SOLVING IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract. Physics studies the general laws of the occurrence of all natural phenomena, the structure and properties of the material world that surrounds us. Physics is an exact science and its laws are expressed by mathematical formulas. The subject of physics taught in secondary school is the basis of scientific physics and is of special importance in understanding the material world and forming people's scientific world views. This subject explores the general properties of matter, its forms of movement and studies how the material world is formed, the processes and events occurring around us and laws which they depend on. Physics is one of the main natural sciences that studies the laws that exist between the objects that make up the entire material world and makes it available to people. Problem solving is an integral part of teaching physics and has both educational and practical importance. Exercises have special importance in the deeper assimilation of physical concepts and topics, in the clear and precise understanding of the meaning and importance of these concepts. The physical nature of various definitions, rules and laws becomes more clear when they are applied to specific and concrete examples. Examining all these facts becomes possible during problem solving in physics. In such a process, many concepts that remain obscure and are mechanically mastered in memory are clarified. When solving a problem, expressions, laws, numerical values of quantities are remembered, and the physical quantities and units by which they are measured are consolidated in the human mind. Problem solving isn't only useful in learning the basic material but it also plays an important role in deepening, expanding and strengthening mental knowledge. Problem solving is an integral part of each lesson. From this point of view problem solving is an integral part of teaching physics in secondary and high

school and has both educational and practical importance in the teaching process. Educational functions of problem solving have a strong influence on the formation of knowledge and intellectual development in the mind.

Keywords: Matter; action; learning; science; cognition; problem solving.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. Physics is one of the natural sciences that studies the objective properties of the material world. Many branches of science study nature. Each of these sciences separately investigates the phenomena occurring in nature, studies the regularity of their occurrence. All living and non-living things in nature are called physical bodies. In physics, mechanical, thermal, electrical, magnetic, light, sound and atomic phenomena are studied.

The material world – matter – is a material entity that exists independently of us. The main property and form of existence of matter is motion. Arbitrary change in the material world is called movement. This movement is caused by matter itself, by the interaction of its various forms. There are also various forms of motion of matter, including physical, chemical, biological and other forms of motion. These forms of movement are interconnected and can move from one to another.

Different sciences study different forms of motion of matter. Physics studies only the mechanical and physical forms of motion of the material world. Forms of matter and field are accepted as forms of material existence in physics. The material form of matter includes elementary particles formed from atoms of a molecule and bodies consisting of atoms and molecules. The main characteristic of matter is that it is corpuscular, discrete and has a finite size. The field is a means that creates a connection between these particles and transfers their influence to each other, it is a form of material existence, unlike matter, the field is continuous and unlimited in the environment. The field exists both inside the medium and in the out-of-body space, for example, in space.

Analysis of major research and publications. In the methodological literature, such researchers as I. Ismailov [6], Sh. Alizade [2], A. Mehrabov [10], Z. Garalov [9], V. Orujov [15], S. Imanov [5] dealt with this problem. Scientists-researchers in their works noted that when solving a problem, expressions, laws, numerical values of quantities are remembered, and physical quantities and units by which they are measured are fixed in the human mind. Problem solving not only helps in the study of basic material, it plays an important role

in deepening, expanding and strengthening mental knowledge.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The **purpose** of this article is to determine the important role of laboratory practical classes, astronomy and chemistry taught in physics in higher education, in deep mastery of physics, in the formation of students' scientific worldviews and polytechnic creativity of students.

The main **task** of physics is to clarify the real picture of the physical world and determine its laws. When teaching physics, the following tasks are set:

- give students knowledge of the basics of physics at the modern level in a certain system: basic concepts, laws, theories;
- to form in students a modern natural-science picture of the world;
- mastering the methods of scientific research by students;
- familiarization with the scientific foundations of modern technologies.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Problem solving is an integral part of teaching physics and has both educational and practical significance. Problems in physics are of particular importance in a deeper assimilation of physical concepts and topics, in a clear and precise understanding of the meaning and significance of these concepts. The physical nature of the various definitions, rules and laws becomes clear when these definitions, rules and laws are applied to particular and specific examples. The study of all these facts in teaching physics becomes possible when solving problems. In such a process, many concepts are clarified, which remain unclear and are mechanically assimilated in memory.

A significant part of each lesson is problem solving: explanation of a new lesson, consolidation, knowledge testing and other learning situations are accompanied by problem solving. Homework is almost always about problem solving. The main feature of optional exercises, competitions and olympiads is also problem solving. Problem solving plays an important role in extracurricular activities, circles, excursions.

When solving a problem, expressions, laws, numerical values of quantities are remembered, and the physical quantities and units by which they are measured are fixed in the human mind. Problem solving not only helps in the study of basic material, it plays an important role in deepening, expanding and strengthening mental knowledge. Problem solving is an

important part of every lesson. It is from this point of view that problem solving is an integral part of teaching physics both in secondary and higher schools and has both educational, educational and practical significance in the educational process. The upbringing and educational functions of problem solving have a strong influence on the formation of knowledge and intellectual development in the mind in conditions of strong communication. A problem solution is a means for a clearer understanding of the material covered in the educational process, consolidating the material, practical application of the material studied, and doing homework.

Scientists have distributed the problems in physics according to their various characteristics: content, didactic goal, method of setting the condition, degree of difficulty, main methods of solution, according to their nature, according to their content, and also grouped them in the following order.

Content tasks can be functional, laboratory, polytechnic, historical and others.

A large number of tasks in the course of higher education are associated with functional tasks. In such problems, one physical quantity is functionally dependent on another physical quantity. The solution of these types of problems is of particular importance in the repetition of students' knowledge and in the functional relationship between quantities, in their understanding of patterns. For example, in high school, they studied the application of the law of conservation of momentum to a body with a variable mass, the law of momentum and its conservation, Ohm's law depending on the strength of current, voltage and resistance.

The problems of a laboratory nature include those problems in which the desired value is determined using the quantities associated with it and measured by instruments during the experiment. Laboratory problems prepare students for independent creativity. Consider the following laboratory problem.

Problem. The weight of an ingot of gold and silver in air is 0.309 N. In the mechanics section, you should use the laboratory experience associated with the experimental verification of Archimedes' law and determine the percentage of gold and silver by weight in the alloy. To do this, using student experience, using the law of Archimedes, one should determine the viscosity of the mixture in water, and the problem is solved using the corresponding values obtained.

Questions of polytechnical content include problems related to industry, agricultural production, transport, communications, household appliances, etc. Such questions prepare students for work and have a strong influence on their

professional orientation.

Problem. 20 lamps are connected in parallel in a circuit. The current in the lamp is 0.5 A. The resistance of the connecting wires is 0.2 Ohm. The internal resistance of the generator is 0.05 Ohm. What voltage should the generator produce so that the voltage drop in the lamps is 220 V.

By solving problems of this type, students gain a deeper understanding of Ohm's law.

The problems associated with the discovery and invention of the laws of physics and related technology can be classified as problems of historical content. When solving such problems, the attention of students is directed to issues related to the history of science and technology problems of historical content reveal to students the essence of scientific discoveries, show missing pages, introduce research methods, for example, Newton's law of universal gravitation, the law of radioactive decay, Coulomb's law, the law of conservation of electric charge, the basic laws of geometric optics, etc. For example, the discovery of radioactivity made it possible to determine the age of the Earth, as well as to determine the history of ancient people who lived in the Azykh cave. All these facts allow you to repeat the materials on physics and deeply understand the materials.

Newton gave the first idea of light. This theory is the corpuscular theory of light. But since Newton's theory could not explain the law of refraction of light, Huygens created a new wave theory. Both theories dominated in parallel for about 150 years. At present, the modern quantum theory of light has emerged.

Problems can be abstract or specific. In abstract problems, one should not consider secondary, unimportant facts. But abstract problems provide good visibility. Usually, the solution of abstract problems is of a general and template nature.

Problems in physics vary greatly in their content, nature and level of complexity. Therefore, the methods for solving them are also different. The choice of one or another method for solving a problem is determined not only by the content and nature of the problem, but also by the degree of difficulty of the problem, its position in the course of physics, the mathematical preparation of students, their knowledge, skills and abilities. When discussing the problem, the teacher determines which method is more effective and convenient in solving the problem. In the process of teaching physics, the following methods are used to solve problems in physics:

1. Oral method.

2. Computational method.
3. Algebraic method.
4. Graphical method.
5. Geometric method.

Oral method. Students are not required to make a written report when solving a problem by the oral method. Such questions are very important for the development of memory and thinking of students. This technique enlivens the course of the lesson, increases the interest and attention of students. For example, in the electromagnetism section, the teacher suggests solving the following problem in order to deepen knowledge about measuring instruments.

Problem 1. How can I measure a current of 10 A with an ammeter with a measurement limit of 5 A?

The computational method means solving the given problem step by step without applying any formula. A computational method based on four arithmetic operations is commonly used in the first grade of secondary general education. In this case, these issues are resolved by gradually studying them and solving them on the basis of free reasoning without applying any formula. The computational method also prepares for solving more complex problems with other formulas in the future.

Algebraic method. In the educational process, a broader algebraic method is used to solve problems in physics. Algebraic problem solving includes: problem solving using a ready-made formula, analytical method, synthetic method.

The solution of problems according to a ready-made formula is applied after studying certain patterns. With this method, a formula is used that expresses one or another law when solving a problem. When applying this method to solve a given problem, it establishes physical patterns, repeats the formula expressing this pattern, performs calculations, writing information corresponding to the condition of the problem into the formula.

Problem. An ideal gas occupies a volume of 855 liters at a temperature of 285 K and a pressure of 810 kPa. At a temperature of 320 K, this gas occupies a volume of 800 liters. Determine the gas pressure.

The problems of the graphical method is solved for two purposes.

1. To establish graphical dependencies of functions.
2. In cases where high mathematical knowledge is not required.

The value of the graphical method in solving problems is as follows.

1. The graphical method simplifies the solution of the problem.

2. The graphical method visualizes the physical phenomena associated with the solution of the problem.

3. No special mathematical background is required.

4. This method prepares students to use the ruler and other mathematical tools in solving problems and be able to choose the appropriate scale.

5. This method helps to determine the functional relationships between quantities and to understand them.

A detailed discussion of the process of solving problems is important for a better understanding of the problems of physics and a deep understanding of their solution. When discussing each issue of physics, first of all, it is necessary to distinguish between two aspects of the issue: the physical aspect of solving the problem and its mathematical aspect. The physical aspect of solving the problem is as follows.

Geometric method. Applying the geometric method of solving problems, the value of the quantity sought in the problem is found on the basis of geometric or trigonometric rules. In this case, an important part of solving the problem is the construction of an appropriate graph or drawing. Unlike the graphic method, in the geometric method, graphs and drawings are used to determine the existing geometric relationships between known quantities and sought quantities. Certain geometric relationships make it possible to find the quantities sought in the problem to solve the problem. Let's solve the following problem geometrically.

A detailed discussion of the process of solving problems is important for a better understanding of the problems of physics and a deep understanding of their solution. When discussing each problem in physics, first of all, it is necessary to distinguish between two aspects of the question: the physical aspect of solving the problem and its mathematical aspect. The physical aspect of solving the problem is as follows.

Finds a quantitative relationship between the known values and the desired values as follows.

1. Drawing up the corresponding formulas and equations based on experimental and theoretical data.

2. Refinement of each written equation and the result of its solution, as well as the final result obtained.

The mathematical side of solving problems consists in solving equations drawn up according to mathematical rules, and carrying out the necessary calculations to find the desired values. When solving a problem, the teacher

conducts a detailed study in order to more clearly convey to the students the physical essence of the problem. All this allows a deeper understanding of physics.

The process of solving problems in physics consists of the following steps.

1. Reading the conditions of the problem.
2. Explanation of incomprehensible words and terms in the conditions of the problem and the definition of relevant concepts.
3. Analysis of the content of the problem in order to clarify the physical meaning of the problem.
4. A summary of the conditions of the problem on the left side of the notebook.
5. Determination of the system of units for solving the problem. After that, these values should be brought to the same system of units.
6. Determination of all physical laws associated with the solution of the problem, and the construction of the corresponding equations.
7. Obtaining the general formula of the desired value, the construction of the corresponding drawings and diagrams.
8. Finding the numerical value of the desired value.
9. Analysis of the answer received when solving the problem with students.

In order for students to clearly and clearly understand the condition of the problem, it is necessary to repeat the condition of the problem frontally. A brief statement of the condition of the problem has both pedagogical and methodological significance. In order to write the condition succinctly, students must study it carefully and have a clear idea of what quantities are given and what quantities are required. After solving the problem, you should analyze the result in detail with the students.

Graphic method. The graphical method consists in constructing appropriate graphs or vector drawings with a certain scale according to the problem statement. In this case, the answer to the problem, i.e., the numerical value of the sought value, is determined using line segments, in some cases, angles or areas taken as scales. Graphical problem solving is more often used in the section of physics, mechanics and optics. The solution of the problem graphically consists in the construction of appropriate graphs or vector drawings with a certain scale according to the condition of the problem. In this case, the answer to the problem, i.e., the numerical value of the desired quantity, is found by direct measurement of line segments, sometimes angles or

areas based on the accepted scale. The graphical method is used to solve many problems in physics, especially mechanics and optics.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Natural phenomena are studied by scientists using certain methods. These methods are called scientific methods. As in all natural sciences, methods for studying phenomena in physics are built according to the following scheme:

Phenomenon – Observation – Problem – Hypothesis – Experiment – Theory.

Observation is the collection of information about events through the senses without interfering with the course of their actions.

RESULTS OF THE RESEARCH / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Solving problems in higher educational institutions and secondary educational institutions further develops the mathematical thinking of students and leads to the expansion and deepening of their knowledge. Problem solving instills in students the ability to work independently and develops many skills in them. Problem solving helps to establish functional dependencies between physical quantities. Problem solving is a great way to put theory into practice and create an interface between physics and technology. Solving problems helps to combat formalism in students' knowledge and instills in them the ability to work independently. Problem solving develops the volitional qualities of students and is an excellent tool for repeating and summarizing the material they have studied.

Solving problems, being an integral part of the lesson, is a means for deepening and consolidating knowledge, performing practical applications and homework.

Problem solving has educational value. It forms in students such important volitional qualities as: perseverance, diligence, desire for research, a conscious attitude to work.

Solving problems forms independent thinking among schoolchildren and students, contributes to the development of their knowledge.

Problem solving increases students' interest in an in-depth study of the physical foundations of technology.

Problem solving contributes to the development of mental education of students and the formation of their special abilities.

Solving problems helps students develop logical thinking, contributes to the emergence of new ideas and thinking styles in them.

Since the problems have different content, they introduce students to classical and modern methods of physics, establishes a connection between theory and practice.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Thus, based on the foregoing, we come to the following conclusions that the practical significance of solving problems is as follows:

Problem solving is a means of demonstrating the application of acquired knowledge.

Problem solving is a means of testing the knowledge of pupils and students, as well as a means for assessment.

Problem solving is a means of understanding natural phenomena and explaining them on a scientific basis.

Problem solving is a powerful tool for determining functional dependencies between certain quantities.

Problem solving is a means for understanding and investigating certain patterns that occur in nature.

Problem solving is the main means of applying the acquired knowledge in practice.

Solving problems at the university forms the skills and abilities of students to use tables associated with physical constants.

Problem solving is important for mastering and memorizing the units of measurement of physical quantities, helping them to establish relationships between units of measurement of quantities.

Problem solving develops students' ability to formulate problems, identify problems and look for convenient ways to solve them.

Problem solving forms a system of physical concepts, creates a functional relationship between the quantities included in the laws of physics, helps in an in-depth study of physics.

Prospects for further research in this direction. When teaching physics both in secondary and higher schools, the cognitive activity of students increases in the process. At the next stage of cognition, this activity is further developed and strengthened due to the free creativity of students. Problem solving is based on reproductive and productive methods. Solving problems increases the effectiveness of students' knowledge, helps them apply knowledge in practice, consciously assimilate theoretical material, repeat it, skillfully apply the laws of physics in many areas of technology and nature,

prevent mechanical memorization, create and develop deep and solid knowledge, realize the essence of physical phenomena and for a long time to remember the studied material.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Ş. H. Əlizadə, *Fizikadan nümayiş eksperimenti (9-cu sinif üçün)*. Bakı, Azərbaycan: “Vətən”, 2011.
- [2] Ş. H. Əlizadə, *Fizikadan nümayiş eksperimenti (8-ci sinif üçün)*. Bakı, Azərbaycan: “Vətən”, 2011.
- [3] T. X. Əzizov, A. S. Xalıqov, *Fizikanın tədrisində fəal və interaktiv təlim metodlarının tətbiqi*. Bakı, Azərbaycan, 2007.
- [4] S. A. Xəlilov, *Elm haqqında elm*. Bakı, Azərbaycan: “Çaşıoğlu” mətbəəsi, 2011.
- [5] S. Ş. İmanov, *Orta məktəbdə fizika tədrisi metodikası*. Bakı, Azərbaycan: ADPU nəşriyyatı, 2007.
- [6] İ. N. İsmayılov, *Fizikanın tədrisində yeni informasiya texnologiya larından istifadə üzrə işin sistemi*. Bakı, Azərbaycan: “Mütərcim”, 2009.
- [7] A. Abbasov, *Pedaqogika*. Bakı, Azərbaycan: “Mütərcim”, 2010.
- [8] Ə. Ağayev, *Təlim prosesi: ənənə və müasirlik*. Bakı, Azərbaycan: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2006.
- [9] Z. İ. Qaralov, *Fizika qanunlarının tədrisi*. Bakı, Azərbaycan: Elm, 1997.
- [10] A. O. Mehrabov, *Müasir təhsilin konseptual problemləri*. Bakı, Azərbaycan: “Mütərcim”, 2010.
- [11] S. Ş. İmanov, *Fizika tədrisi metodikası, I hissə*. Bakı, Azərbaycan, 1982.
- [12] S. Ş. İmanov, *Orta məktəbdə fizika tədrisi metodlarının seçilmə prinsipi və təsnifi*. Bakı, Azərbaycan: API, 1987.
- [13] Ə. X. Paşayev, F. A. Rüstəmov, *Pedaqogika; Yeni kurs*. Bakı, Azərbaycan: “Elm və təhsil”, 2010.
- [14] V. Ö. Orucov, *Fizikanın tədrisi metodikasının aktual problemləri*. Bakı, Azərbaycan: “Nurlan”, 2007.
- [15] V. Ö. Orucov, *Azərbaycanda fizikanın tədrisi metodikasının inkişafı*. Bakı, Azərbaycan: “Bakı Universiteti”, 2011.

МІСЦЕ І РОЛЬ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Мамедзаде Афет Джалал,

аспірант з програми доктора філософії,
викладач Гянджинського державного університету.
Гянджа, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0009-0007-7672-5787>
fizikaelmi@gmail.com

Анотація. Фізика вивчає загальні закономірності виникнення всіх природних явищ, будову і властивості матеріального світу, що нас оточує. Фізика – це точна наука, і її закони відзначаються математичними формулами. Предмет фізики, що викладається в середній школі, є основою наукової фізики і має особливе значення в пізнанні матеріального світу і формуванні наукового світогляду людини. Цей предмет досліджує загальні властивості матерії, форми її руху та вивчає, як утворюється матеріальний світ, процеси та події, що відбуваються навколо нас, і закони, від яких вони залежать. Фізика – одна з основних природничих наук, яка вивчає закони, що існують між об'єктами, з яких складається весь матеріальний світ, і робить його доступним для людей. Розв'язування задач є невід'ємною частиною навчання фізики і має як навчальне, так і практичне значення. Вправи мають особливе значення для глибшого засвоєння фізичних понять і тем, для ясного і точного розуміння змісту і значення цих понять. Фізична природа різних визначень, правил і законів стає більш зрозумілою, якщо застосувати їх до конкретних прикладів. Перевірити всі ці факти стає можливим під час розв'язування задач з фізики. У такому процесі з'ясовується багато понять, які залишаються незрозумілими і механічно засвоюються в пам'яті. Під час розв'язування задачі запам'ятовуються вирази, закони, числові значення величин, у свідомості людини закріплюються фізичні величини та одиниці, якими вони вимірюються. Розв'язування задач корисно не лише для вивчення основного матеріалу, а й відіграє важливу роль у поглибленні, розширенні та зміцненні розумових знань. Розв'язування задач є невід'ємною частиною кожного уроку. З цього погляду розв'язування задач є невід'ємною частиною навчання фізики в середній та старшій школі і має як навчальне, так і практичне значення в освітньому процесі. Виховні функції розв'язання завдань мають сильний вплив на формування знань і

інтелектуальний розвиток у свідомості.

Ключові слова: матерія; дія; навчання; наука; пізнання; вирішення проблем.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Sh. H. Alizadeh, Physics demonstration experiment (for 9th grade). Baku, Azerbaijan: "Vatan", 2011.
- [2] Sh. H. Alizadeh, Physics demonstration experiment (for 8th grade). Baku, Azerbaijan: "Vatan", 2011.
- [3] T. Kh. Azizov, A. S. Khalikov, Application of active and interactive learning methods in physics teaching. Baku, Azerbaijan, 2007.
- [4] S. A. Khalilov, Science about science. Baku, Azerbaijan: "Chashioglu" printing house, 2011.
- [5] S. Sh. Imanov, Middle school physics teaching methodology. Baku, Azerbaijan: ADPU publishing house, 2007.
- [6] I. N. Ismayilov, The system of work on the use of new information technologies in the teaching of physics. Baku, Azerbaijan: "Mutercim", 2009.
- [7] A. Abbasov, Pedagogy. Baku, Azerbaijan: "Mutercim", 2010.
- [8] A. Agayev, Training process: tradition and modernity. Baku, Azerbaijan: "Adiloglu" publishing house, 2006.
- [9] Z. I. Garalov, Teaching the laws of physics. Baku, Azerbaijan: Elm, 1997.
- [10] A. O. Mehrabov, Conceptual problems of modern education. Baku, Azerbaijan: "Mutercim", 2010.
- [11] S. Sh. Imanov, Physics teaching methodology, Part I. Baku, Azerbaijan, 1982.
- [12] S. Sh. Imanov, The principle of selection and classification of physics teaching methods in secondary school. Baku, Azerbaijan: API, 1987.
- [13] A. Kh. Pashayev, F. A. Rustamov, Pedagogy; New course. Baku, Azerbaijan: "Science and Education", 2010.
- [14] V. O. Orucov, Actual problems of physics teaching methodology. Baku, Azerbaijan: "Nurlan", 2007.
- [15] V. O. Orujov, Development of physics teaching methodology in Azerbaijan. Baku, Azerbaijan: "Baku University", 2011.

*Стаття надійшла до редакції
6 липня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-223-237](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-223-237)

UDC 37: 004

Minaye Sadikhova,

PhD student from the Doctor of Philosophy program;

Teacher of Baku Slavic University.

Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0000-0001-5423-1937>

sadixova@minaya@mail.ru

THE POSSIBILITIES OF INTERACTED USAGE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN TRAINING

Abstract. Educational technologies are traditionally used in the education system for the purpose of transmitting information and teaching. In the learning process, students acquire information and interact with instructional technology. Interaction is often limited because a key is pressed and it is necessary to provide further information or answer questions posed by the program. The computer is programmed in such a way that it responds to the students' responses. This type of technology was developed by the designers who created the training machines. This kind of technology is used by teachers as "impenetrable teacher". It does not require teacher or student control over the learning process. It is important to know that students should use technologies not as programmed by teachers, but as tools for organizing knowledge. At the same time, students should use technologies as a tool which help them in learning process. Cognitive tools and learning environments combine databases, large-format spreadsheets, semantic networks, expert systems, and multimedia-hypermedia tools. But this is not all. Rather than using computer technologies to establish student interaction with the computer (which is programmed by a specialist or teacher), it is better to leave student-computer interaction to the student's discretion. This allows students to express their ideas independently. At this time, students play the role of inventors. Thus, they use the computer as a tool of understanding to analyze the world, to obtain information, to interpret their personal knowledge, and to present this knowledge to other people. Educational information is often designed to partially relieve the student of the burden of heavy thinking. In this case, the information becomes a guide for the student and directs him to the learning process. Such systems

have a certain "intelligence" that is used to make decisions about the form and volume of training material.

Keywords: educational technologies; computer; learning process; information technologies; multimedia.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. The second decade of the 21st century will undoubtedly remain an epochal period in history. The pandemic that swept the world at the end of 2019, its consequences, the role of these consequences in the economic and socio-political life of people left an indelible mark. Covid-19 has claimed the lives of millions of people, many countries have experienced economic difficulties. Thus, the pandemic has paralyzed all spheres of public life, education and health care have faced unprecedented challenges. A serious blow was experienced by the labor market, which is closely related to the life of the population.

The damage caused by Covid-19 to the global education system is incalculable. It takes a lot of time to figure this out. The pandemic has also forced some urgent work in the field of education. First of all, she singled out the actualization of distance education, especially online education, which is part of it and is becoming an important requirement of the population. It turned out that science and education are the only hope for society to compensate for the material damage caused by the pandemic. Only with the widespread use of modern technologies can people develop science and education and, accordingly, maintain their material life at least at the level that was in the pre-pandemic period. In this regard, a more efficient use of new information technologies is the need of the times.

In fact, the law classifies distance learning as a form of education [1]. But unfortunately, the distance learning mechanism has not been developed for more than ten years. It is distance education that requires the widespread use of new information and communication technologies. The country's leadership supported the development of information and communication technologies with other legal acts. Given the above shortcomings, the following task was set before the education authorities: to summarize the achievements of the leading countries of the world in the field of education and the advanced results achieved in our country. In particular, it is necessary to create an information base consisting of an international information exchange of the education system, especially the connection of scientific and public libraries to international information channels. In addition, the creation of a state

monitoring system was implemented to monitor and evaluate the implementation of new standards and reforms. One of them is the State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan, and the other is the National Strategy for the Development of the Information Society in the Republic of Azerbaijan for 2014–2020.

Analysis of major research and publications. Theoretical issues of analyzing the idea of the process of informatization of education are reflected in the studies of such scientists as I. Akhmedov [6], S. Gamidov [7], G. Bashirov [5], F. Rustamov [11], Ch. Nabieva [9], A. Gasimova [8]. The use of new information technologies required the definition of psychological and pedagogical foundations for building an education system based on new pedagogical technologies.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The *purpose* of the article is to improve the effectiveness of subject teaching in order to enhance the effectiveness of subject teaching in a consistent, systematic and interconnected way.

To achieve the goal of the study, it is necessary to solve the following *tasks*:

1. The study of modern problems of the use of educational software and the use of information technology in education, including the use of multimedia in teaching computer science.

2. Justify the consistent, systematic and related use of the application software environment in the field of computer science.

3. To identify the possibilities of developing a methodology for teaching applied programs based on multimedia technologies.

4. Develop multimedia training programs and guidelines for their use within the framework of applied software training technologies.

5. In the course of the pedagogical experiment, determine the level of proficiency in applied programs for teaching computer science to students of a pedagogical university (based on the study of the technologies of the programming languages MS Excel, MS Power Point and MS Access).

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The effectiveness of teaching the basics of information technology largely depends on the use of training programs. The design of educational programs is based on a certain psychological and pedagogical basis. First of all, it is

necessary to design the learning process itself. Only then can it be implemented on the machine. The scientific basis of training programs is a multi-level process. Among them are the conceptual, technological levels and the level of practical implementation. The final level combines two components: pedagogical and program implementation.

When using educational computers, the learning process is controlled by these computers. Learning with a computer means that the computer and the student have an intellectual partnership. At this time, students study with the help of computers, but they are not supervised in the learning process. They expand the capabilities of the computer and at the same time the computer develops their thinking abilities and knowledge. As a result of such interaction between the student and the computer, the quality of education is significantly improved. Electronics professionals use their own tools to solve problems. Currently, the tools do not control the work of specialists. Similarly, computers should not control the learning process. First of all, computers are used by students to gain knowledge. The human brain has a number of properties: memory, intelligence, problem-solving skills – cognitive technologies are used as a tool to activate all of this.

Unlike other tools, computer tools can act as an intellectual partner and act together with the student in the learning process. When students use information technology as a partner, they give up some of their unproductive work (such as memorization) and give it to the computer. This allows them to think more productively. Perkins [14] shows that learning cannot exist without the support of external thinking. For this reason, students should be entrusted with such a part of the cognitive process that they can easily manage this part. The same can be said for technology, meaning technology should be trusted to overcome such problems.

Multimedia technology is a method and means of realizing the interaction of visual and sound effects under the control of an interactive program. Roughly speaking, it is a set of technologies. Here the computer inputs, processes, stores, transmits and displays. This can be text, graphics, animation, encrypted static and dynamic images, video, sound and speech. You can generalize in another way: these are hardware and software tools. With the help of these means, information can be presented in such a way that a person perceives this information simultaneously through several senses. Thus, perception is closely related to the genetic structure of a person. A person receives information mainly as a result of the joint activity of the organs of vision and hearing. Therefore, multimedia technologies are compatible with the

cognitive feature of the human brain, that is, without communication between the sense organs, there can be no effective reception of information. Scientists of the world do not give an unambiguous assessment of the formative significance of different human senses.

Experienced educators often prefer the involvement of the organs of vision. This approach is often justified, but the teacher should pay attention to two points. These are the following:

1. What sensory organs the teacher prefers in the learning process depends primarily on the content of the educational material.

2. For effective assimilation of information, the teacher must consistently use the senses.

3. In practice, it is not always possible to follow the third principle. It depends on the individual qualities of each student. It is known that man, like any living being (we can include here the vegetable kingdom) is not a product of sex, but a unique being, there is no repetition of it. This means that one of the students has a well-developed visual memory, while others have an auditory memory. Those with good visual memory can roughly determine the number of dots on ten dominoes at a glance. One more real life example can be given. If we throw a live fish into the bath water, not everyone will be able to catch it easily because it is slippery. However, there are people who can catch a fish going with the flow in the blink of an eye. Since, the latter have highly developed sense organs. Naturally, the teacher often cannot take them into account in the educational process, because the lesson is a collective process. However, in separate training episodes, the teacher can take into account the individual sensitivity of each student. It was the approach to the parallel provision of audiovisual information that strengthened the role of multimedia in learning and played an important role for effective learning. Multimedia is often organized as hypermedia.

Hypermedia consists of certain nodes. These nodes are used to store information and include text pages, graphics, audio information, video clips, and entire documents. While exploring the database, hypermedia users can access any part according to their needs. It should also be noted that hypermedia nodes may not be fixed, since in many systems they can either be deleted or changed by users, that is, the user can change and add information to the node, or create his own information nodes. In short, hypertext can be a dynamic database of knowledge.

This base continues to evolve and may give rise to a new, different point of view. Nodes can be accessed through links that connect nodes to each other.

Relationships between hypermedia systems tend to be associative, that is, they describe the relationship between the nodes they connect. This means that while browsing one node, the user is interacting with another node of information (via "hot keys" or "hotspots"). After arriving at a new node, the user is free. It can return to the previous node or go to the next one. Therefore, links in hypermedia show that the user is free in the information space and often allows him to change his place to any node. This creates the conditions for flexible movement of the user in the database. The structure of nodes and links forms an imaginary network in the database. These structures can be quite rich [13].

Learning through multimedia learning programs leads to high motivation in students. It helps to use various means of communication to create communication between teachers and students. As mentioned above, multimedia can have a big impact on students. Multimedia forms skills that cannot be formed in other computer-aided learning environments. First of all, the advantage of multimedia courses is determined by the fact that the program has branching points, which helps the student to regulate the process of perceiving information, return to the repetition of educational material and go to any branching point. When there are many of these points, the level of interactivity and flexibility of the program in the learning process is also high.

This goal can be achieved by embedding multimedia training courses in hypertexts. Multimedia combined with hypertext creates a hypermedia system.

Hypertext has three main features:

- 1) set of nodal points;
- 2) a network connecting nodes;
- 3) multimedia systems connected to these nodes.

Nodes have dots that represent media information. With the help of a network, they are connected in such a way that information can be presented both in a structured and unstructured form of successive events. In text, nodes are specially separated words. You can exit the text and move to another node by hovering over it. Other forms of presenting information in a node are also possible. One of them is illustrations. They have their own exit points to go to other nodes of the system. Such images are called hypermaps. Any drawings can be saved as hypermaps. Drawings may be labeled with reference numbers, text, and other graphical explanations.

Hypermedia allows the integration of conceptual knowledge. This knowledge requires many examples and/or is the result of several contexts. The hypermedia system allows the course author to create the content of nodes

using multimedia tools. It also allows you to organize different ways to traverse the course. This, in turn, helps passive students to anticipate the sequence of learning material and keep track of connections between network nodes. The greatest value of multimedia is due to the fact that it allows the student to choose several alternatives at any stage of work and evaluate each step. This current self-control plays a more important role in the process of self-education. Another advantage of multimedia is the sound accompaniment of educational information. This creates conditions for effective understanding of the material and interpretation of the studied objects. Both of them are displayed in parallel on the screen of a personal computer. The most effective means is the symbiosis of audio commentary with video information. At this time, you can gradually explain the most complex processes in the development of objects. Multimedia is fundamentally different from the traditional presentation of audiovisual information. Video recordings are an example of this. Of course, the VCR allows you to realize both sound and image in parallel. However, there is a rigid scene in the video recording, which excludes interactivity, since it does not allow moving from one part of the recording to another, that is, finding sections by content, organizing question and answer modes, using branching areas, etc.

All of the above operations can be handled by a teacher and a multimedia personal computer. Multimedia has many capabilities that span several areas, and we will list its general capabilities:

- access to a library of moving and still images, accompanied by sound in various ways;
- transfer of information.

It includes text, graphics, moving charts, multiplication and video information. Various forms of educational work carried out with the help of multimedia systems make it possible either to present information in a complex way or to separate audio-video information at the moment. At the same time, this allows the use of this information for encyclopedic purposes. The multimedia capabilities listed above allow you to achieve certain pedagogical goals. Among these opportunities, it is necessary to highlight the diverse presentation of educational material, the emotional perception of educational material by students as a result of a number of independent educational activities. It is the latter that is of particular interest to students. Equally important is the employment of multimedia education. The formulation of the educational process in a progressive and complex form increases interest and attention to the educational material. This interest is important not only

for students, but also for teachers. The use of multimedia in the learning process makes certain adjustments to the role of the teacher in this process. The teacher uses teaching time more efficiently by using the possibilities of technology. Efficient use of time creates the conditions for avoiding tedious repetition of information. The teacher gets the opportunity to help students individually, discuss information and mobilize the attention of students for a consistent approach to the learning process.

The analysis of existing multimedia programs reveals the following possibilities:

- selecting frames from the library of an audiovisual program and moving the selected frame to the desired location;
- taking into account the storyline necessary for the user;
- implementation of animation effects;
- its discrete transmission by removing (or adding) part of the information;
- presentation of information on one screen from several windows. At this time, it should be possible to activate any part (for example, video in one window, text in another);
- show the real course of events in real time;
- interactive dialogue between the student and the program.

It is safe to say that, by establishing an interactive dialogue between the user and the program, the capabilities of multimedia systems make it possible to comprehensively present audio-video information on a computer screen. At this time, the system creates such a state for the user that, analyzing his actions, he can lead the line of development of an imaginary plot in the right direction. As a result of numerous experiments, experts have long noted that there is a clear and strong relationship between the method (through which students learn educational material) and memorization of educational material).

For example, experimental studies show that only a quarter of what is heard is remembered. If a student wants to memorize this material through the visual organ, then the part remaining in memory is increased by a third. If this happens in combination (both vision and hearing), then the absorbed material is half of the total volume. If interactive educational programs (for example, a multimedia application) are used to actively involve a student in the learning process, then 75 % of the entire material is stored in memory. Summarizing the above, we can say that the pedagogical goal of using applied programs in combination with other methods depends very much on the possibilities of implementing intensive forms of education. These are modern means of

processing information, increasing the level of emotional perception. All this shows that the multimedia capabilities are invaluable in the process of consistent use of applications.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

To achieve this goal, it is necessary to use the following research methods:

- analysis of theoretical and practical research to determine the current situation in the field of teaching computer science;
- to analyze the work experience of advanced computer science teachers working in higher and general education schools, and to observe the learning process both in general education and in higher educational institutions;
- conversations with teachers, survey of pupils and students;
- analysis and generalization of the results of experimental work.

RESULTS OF THE RESEARCH / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

In the context of the rapid development of science and technology, the informatization of society, the deep penetration of computer technologies into all spheres of public life, the state sets the school the most important task of educating the individual. This necessitated the preparation of the subject content of curricula and programs at all levels of lifelong education, including pedagogical universities, and teaching according to new methods. That is why it is important to fulfill the tasks arising from the requirements of the educational reform being carried out in higher education, including pedagogical universities that train primary school teachers. In connection with the teaching of the course of computer science at the pedagogical faculties of universities, a number of serious problems have arisen that need to be addressed. One of these problems is the non-use of new methods of teaching applied programs in pedagogically oriented classroom specialties. An analysis of the pedagogical literature showed that the experience of teaching computer science with new methods in the universities of our republic is not sufficiently developed, teachers and methodologists of the republic addressed the issues of teaching the subject of computer science in universities to one degree or another and put forward certain methodological considerations. There is no experimental substantiation of the proposed methods and principles. The problem of determining effective methods and means of teaching applied programs in the course of computer science of pedagogical universities and

their impact on the quality of training has not been studied.

Our research and our observations of the teaching of informatics courses in pedagogical universities show that the introduction of concepts related to applied programs is in some cases used mechanically according to the traditional methodology used in technical subjects in universities. It is clear that in each of these specialties the learning objectives, learning conditions, and the level of knowledge of students are different. Therefore, it is necessary to apply a different, justified and proven methodology here.

Conscious and in-depth mastering of applied programs in the content of the subject "Informatics" in the primary pedagogical specialties of the pedagogical faculty of higher education is possible as a result of their comparative and related training. To ensure such activities, it is necessary to give priority to teaching methods that create favorable conditions for enriching the student's knowledge, developing his thinking, the ability to compare, make judgments, draw conclusions, the ability to search and research in connection with solving issues, and the formation of a scientific worldview. This can be ensured by the conscious and deep assimilation of knowledge of applied programs by future primary school teachers, the creation of visual representations of these programs, i.e., comparative and related training with graphic illustrations. The content devoted to the ability to use MS Excel, MS Power Point and MS Access programs to solve not too complex problems should be considered in the curriculum consistently, coherently and systematically and should be included in the program. Therefore, it is useful to connect questions related to the study of MS Power Point and MS Access programs with students' knowledge of the MS Excel application program.

If enough space is given to the interpretation and application of programs in various situations related to MS Excel, MS Power Point and MS Access, this increases students' interest in the lesson, increases learning efficiency, demonstrates the versatility of the associated method, which is a means of implementing intra-subject integration of scientific knowledge students, leads to the expansion of the worldview and overall development.

It is known that any goal set in teaching computer science is confirmed by practical tasks. From this point of view, application programs designed to teach content provide a deeper and more conscious assimilation of this material in comparative learning. A purposefully selected system of tasks, aimed at the development of cognitive processes in students, ensures complete assimilation of the current subject.

The system of classes has an intensive impact on the assimilation of

knowledge by students and the development of their application skills when the teacher expects the following conditions in the educational process:

- the teacher must understand the didactic basis of the system of classes, the focus of training not only on the assimilation of knowledge, but also on the development of skills for their application;
- at different stages of the lesson, a special place should be given to independent cognitive activity of students;
- the teacher must coordinate group and individual forms of work in the lesson.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

The article provides a methodological system of related teaching of applied programs in the course of informatics at the pedagogical faculty of higher education. In future studies, which will be devoted to the problems of teaching informatics at the pedagogical faculties of universities, such issues as: the impact of the integration of academic subjects on improving the effectiveness of teaching, clarifying the content of knowledge in informatics in order to obtain "the optimal level of ICT proficiency of future class teachers and other problems.

The proposed questions should be reflected in textbooks and teaching aids, the system of classes that require the assimilation of theoretical knowledge and their application in terms of teaching applied programs has been improved.

It is necessary to publish educational and methodological literature and prepare visual and didactic materials on the problem of related teaching of applied programs to students of the pedagogical faculty, reflecting the peculiarities of teaching computer science.

Prospects for further research in this direction. Thus, the results and conclusions obtained during the study have both theoretical and practical significance. The results obtained will increase the effectiveness of teaching informatics in the specialty of primary school teachers of the pedagogical faculty, the formulated methodology for teaching applied programs will ensure the further development of the methodology for teaching informatics in higher education.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] M. V. Abdullayeva, «Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın tədrisi prosesinin, şagirdlərdə qrafik bacarıqların formalaşdırılması üzrə işin sistemi (V–IX sinif)», pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, ADPU, 2012.
- [2] N. Ə. Abışov, «İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə yeni tədris infrastrukturu, yaradılması və tətbiqi», Pedaqogika üzrə elmlər doktoru dis. Bakı, 2013.
- [3] A. S. Adıgözəlov, «Fasiləsiz təhsil şəraitində məktəb riyaziyyat kursunun tətbiqi funksiyasının fənlərarası əlaqə əsasında reallaşdırılması», Pedaqogika üzrə elmlər doktoru dis. Bakı, 1992.
- [4] A. A. Ağayev, Y. R. Talibov [et al.] *Pedagogy*. Bakı, Azərbaycan: Ağiləv, 2006.
- [5] Q. İ. Bəşirova, «Orta məktəbin V–VII sinif riyaziyyat dərslərində kompüterdən istifadə şagirdlərin idrak fəallığının artırılması vasitəsi kimi», Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, ADPU, 2012.
- [6] İ. B. Əhmədov, «Riyaziyyatın problemlə-proqramlaşdırılmış təlimi (cəbr və analizin başlanğıcı materialı əsasında)», pedaqogika elmləri namizədi dis., avtoreferatı. Kiyev, 1986.
- [7] S. S. Həmidov, «Ali pedaqoji məktəb tələbələrinə kompüterin öyrədilməsi metodikası (riyaziyyat fakültəsi üzrə)», pedaqogika elmləri namizədi dis. Bakı, ADPU. 1998.
- [8] A. M. Qasımova, «Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyat və informatika fənlərinin əlaqəli tədrisində İKT-dən istifadə (V–IX siniflərdə)», Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, ADPU, 2017.
- [9] C. O. Nəbiyeva, «Kompüter texnologiyalarından istifadə şagirdlərin fəallaşdırılması vasitəsi kimi», pedaqogika elmləri namizədi dis., avtoreferatı. Bakı, 2005.
- [10] Ə. Q. Pələngov, «Orta ümumtəhsil məktəblərində həndəsə kursunda müasir təlim metodlarının kompüter texnikası ilə tətbiqinin reallaşdırılması problemləri», pedaqogika üzrə elmlər doktoru dis. Bakı, 2010.
- [11] F. A. Rüstəmov, T. Y. Dadaşova, *Ali məktəb pedaqogikası*. Bakı, Azərbaycan, 2007.
- [12] S. A. Zamanova, «Orta məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi prosesində kompüterlər təlimin fərdiləşdirilməsi vasitəsi kimi», pedaqogika elmləri namizədi dis. Bakı, 1994.
- [13] D. H. Dzhonassen, «Komp'yutery i instrumenty poznanija: izuchenie s

pomoshh'ju tehnologii, analiz tehnologii», *Informatika obrazovanie*, № 4, 1996.

- [14] D. N. Percins, «Chelovek pljus: raspredelennoe predstavlenie o myshlenii i obuchenii»; Salomon, Red., in *Raspredelennoe poznanie: Psihologicheskie i obrazovatel'nye aspekty*. Izdatel'stvo Kembridzhskogo universiteta, 1993, s. 88–110.

МОЖЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У НАВЧАННІ

Садихова Міная Інтігам,

докторант з програми доктора філософії;
викладач Бакинського славистичного університету.
Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0000-0001-5423-1937>
sadixova@minaya@mail.ru

Анотація. Освітні технології традиційно використовуються в системі освіти з метою передачі інформації та навчання. У процесі навчання студенти отримують інформацію та взаємодіють з навчальними технологіями. Взаємодія часто обмежена, оскільки натискається клавіша, і необхідно надати додаткову інформацію або відповіді на запитання, поставлені програмою. Комп'ютер запрограмований таким чином, що він реагує на відповіді учнів. Цей тип технології було розроблено конструкторами, які створювали тренажери. Така технологія використовується вчителями як «непроникний вчитель». Не вимагає контролю вчителя чи учня за процесом навчання. Важливо знати, що учні мають використовувати технології не як запрограмовані вчителями, а як інструменти для організації знань. У той же час студенти мають використовувати технології як інструмент, який допомагає їм у процесі навчання. Когнітивні засоби та навчальні середовища поєднують бази даних, широкоформатні електронні таблиці, семантичні мережі, експертні системи та мультимедійно-гіпермедійні засоби. Замість використання комп'ютерних технологій для налагодження взаємодії учня з комп'ютером (що програмується фахівцем або викладачем), краще залишити взаємодію учня з комп'ютером на його розсуд. Це дозволяє учням самостійно висловлювати свої думки. У цей час учні виступають у ролі винахідників. Таким чином, вони використовують комп'ютер

як інструмент розуміння для аналізу світу, отримання інформації, інтерпретації своїх особистих знань і представлення цих знань іншим людям. Навчальна інформація часто покликана частково звільнити учня від тягаря важких роздумів. У цьому випадку інформація стає орієнтиром для учня і спрямовує його на процес навчання. Такі системи мають певний «інтелект», який використовується для прийняття рішень щодо форми та обсягу навчального матеріалу.

Ключові слова: освітні технології; комп'ютер; процес навчання; інформаційні технології; мультимедіа.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] M. V. Abdullayeva, "The system of work on the process of teaching mathematics in secondary schools, the formation of graphic skills in students (grades V–IX)", Ph.D in pedagogy dis. Baku, ADPU, 2012.
- [2] N. A. Abishov, "New educational infrastructure, creation and implementation with the application of information and communication technologies", Doctor of Sciences in Pedagogy dis. Baku, 2013.
- [3] A. S. Adigozelov, "Implementation of the application function of the school mathematics course in the conditions of continuous education based on interdisciplinary communication", Doctor of Sciences in Pedagogy dis. Baku, 1992.
- [4] A. A. Agayev, Y. R. Talibov [et al.] Pedagogy. Baku, Azerbaijan: Agiloglu, 2006.
- [5] Q. I. Bashirova, "Using computers as a means of increasing students' cognitive activity in V–VII grade mathematics classes of high school", Ph.D. in Pedagogy dis. Baku, ADPU, 2012.
- [6] I. B. Ahmadov, "Problem-programmed learning of mathematics (on the basis of the beginning material of algebra and analysis)", Candidate of Pedagogical Sciences Dis., abstract. Kyiv, 1986.
- [7] S. S. Hamidov, "Methodology of teaching computers to students of the Higher Pedagogical School (mathematics faculty)", Candidate of Pedagogical Sciences Dis. Baku, ADPU. 1998.
- [8] A. M. Gasimova, "The use of ICT in the related teaching of mathematics and informatics subjects in secondary schools (grades V–IX)", Ph.D. in Pedagogy dis. Baku, ADPU, 2017.
- [9] C. O. Nabiyeva, "Using computer technologies as a means of student activation", dissertation of the candidate of editorial sciences, abstract.

Baku, 2005.

- [10] A. G. Palangov, "Problems of implementation of modern teaching methods with computer technology in the geometry course in secondary general education schools", Doctor of Sciences Dis. Baku, 2010.
- [11] F. A. Rustamov, T. Y. Dadashova, Higher school pedagogy. Baku, Azerbaijan, 2007.
- [12] S. A. Zamanova, "Computers in the process of teaching mathematics in secondary schools as a means of personalization of training", Candidate of Educational Sciences Dis. Baku, 1994.
- [13] D. H. Dzhonassen, «Komp'jutery i instrumenty poznaniya: izuchenie s pomoshh'ju tehnologii, analiz tehnologii», Informatika obrazovanie, No. 4, 1996.
- [14] D. N. Percins, «Chelovek pljus: raspredelennoe predstavlenie o myshlenii i obuchenii»; Salomon, ed., in Raspredelennoe poznanie: Psihologicheskie i obrazovatel'nye aspekty. Izdatel'stvo Kembridzhskogo universiteta, 1993, s. 88–110.

*Стаття надійшла до редакції
10 липня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-238-252](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-238-252)

УДК378.14: 372.857

Ткачук Ганна Сергіївна,

кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри хімії та хімічної інженерії
Хмельницького національного університету.
Хмельницький, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-3502-0557>
190670anna363@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ АНАЛІТИЧНОЇ ХІМІЇ ХІМІКІВ-ТЕХНОЛОГІВ У КЛАСИЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Анотація. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року є дороговказом реформи і вдосконалення в організації освітньої діяльності в класичних університетах. Для забезпечення кваліфікованими фахівцями з хімічної технології науки, промисловості, виробництва важливою є природничо-математична і фахова підготовка здобувачів, серед яких центральне місце займає низка хімічних дисциплін. Ця стаття присвячена теоретичним і методичним засадам навчання аналітичної хімії хіміків-технологів у класичних університетах. Щоб розглянути роль і значення навчальної дисципліни аналітична хімія у підготовці хіміків-технологів у класичних університетах, потрібно спочатку з'ясувати, чим є сама наука – аналітична хімія. Це не просто одна з найважливіших хімічних фундаментальних наук, але наука, яка має величезне практичне значення для життя суспільства. Вона створює засоби для хімічного аналізу та забезпечує його здійснення. Без розвинутого хімічного аналізу неможливе функціонування провідних галузей економіки, природокористування і сфер, пов'язаних з життєдіяльністю людини. Мета аналітичної хімії як навчальної дисципліни для підготовки сучасного хіміка-технолога полягає у формуванні теоретичного та практичного рівня знань, необхідного для освоєння спеціальних предметів, де використовується хімічний аналіз природних і штучних об'єктів; розумінні кількісного та якісного складу речовин і матеріалів як основи для ґрунтовного творчого мислення, котре спонукає до розв'язання новітніх проблем хімічної науки. Було показано, як реалізуються елементи технології учіння при вивченні аналітичної хімії. Аналітична хімія є наукою, яка крім теоретичного, має високо

розвинений практичний аспект. Практичний аспект при вивченні аналітичної хімії має не лише навчальний характер, але й виробничий. Процес викладання аналітичної хімії залежить від майстерності викладача в організації навчального процесу, а також від його можливостей і бажання встигати за стрімкими викликами науково-технічного прогресу. Якість викладання значною мірою залежить також від наявних матеріально-технічних ресурсів, а саме – сучасних приладів. За сталого рівня викладання процес навчання залежить від рівня природничо-математичної підготовки здобувачів, оскільки саме це є запорукою реалізації усіх елементів технології учіння і зрештою забезпечує міцність знань та формування розвинених умінь та навичок.

Ключові слова: вища освіта; аналітична хімія; класичний університет; учіння; елементи технології учіння; підготовка хіміків-технологів.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на є посібником перетворень і змін на краще в організації освітнього процесу в класичних університетах. Для забезпечення кваліфікованими працівниками в галузі хімічної технології та інженерії науки, промисловості, виробництва важливим складником є природничо-математична і фахова підготовка здобувачів, серед яких центральне місце займає низка хімічних дисциплін. Ця стаття присвячена теоретичним і методичним засадам навчання аналітичної хімії (АХ) хіміків-технологів у класичних університетах. Національна стратегія розвитку освіти в Україні також передбачає компетентнісний підхід до розроблення освітніх програм (ОП), у світлі якого для випускників освітньо-професійної програми (ОПП) 161 «Хімічні технології та інженерія» передбачені такі компетентності та програмні результати: «здатність використовувати положення і методи фундаментальних наук для вирішення професійних задач... використовувати методи спостереження, опису, ідентифікації, класифікації об'єктів хімічної технології та промислової продукції... проектувати хімічні процеси з урахуванням технічних, законодавчих та екологічних обмежень... знати математику, фізику і хімію на рівні, необхідному для досягнення результатів освітньої програми... коректно використовувати у професійній діяльності термінологію та основні поняття хімії, хімічних технологій, процесів і

обладнання виробництв хімічних речовин та матеріалів на їх основі... знати і розуміти механізми і кінетику хімічних процесів, ефективно використовувати їх при проектуванні і вдосконаленні технологічних процесів та апаратів хімічної промисловості... здійснювати якісний та кількісний аналіз речовин неорганічного та органічного походження, використовуючи відповідні методи загальної та неорганічної, органічної, аналітичної... хімії» [1].

Інженер-хімік-технолог – це фахівець, який поєднує інженерну і хімічну підготовку. В ОПП 161 «Хімічні технології та інженерія» для хіміків-технологів передбачена здатність виконувати види професійних робіт відповідно до Національного класифікатора України ДК-003.2010: 3111: лаборант/технік-лаборант (хімічні та фізичні дослідження), технік-технолог, технік (хімічні технології), технік-лаборант (хімічне виробництво), технолог, асистент хіміка, технік-еколог, інженер-хімік, яким потрібно здійснювати проектування та контроль хімічних виробництв та їхній екологічний моніторинг. Ось чому роль АХ та здатність здійснювати хімічний аналіз хіміком-технологом неможливо переоцінити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У попередніх статтях були розглянуті методичні можливості навчальних посібників, на прикладі навчально-методичних праць автора: підручника, збірника задач та лабораторного практикуму (ЛП) із загальної хімії. Також була проаналізована дидактична та організаційно-методична роль ЛП у підготовці хіміків-технологів у класичних університетах [2], [3], [4].

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є виявлення теоретичних і методичних особливостей навчання АХ хіміків-технологів у класичних університетах.

Для досягнення мети потрібно виконати наступні **завдання**: показати, як реалізуються елементи технології учіння при вивченні АХ.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Важливими принципом при створенні курсу з дисципліни є відповідність навчального матеріалу рівневі розвитку сучасних хімічних знань: тобто в курсі АХ використані провідні наукові ідеї та теорії про хімічний аналіз, його методи та можливості. У цій праці використаний системний підхід, який має на увазі концентрування знання біля провідних наукових ідей та їх пряме застосування в сучасній фаховій діяльності

майбутнього хіміка-технолога. Тому структура курсу з АХ формується із врахуванням принципу оптимальних співвідношень у виборі фактів та встановленні їхніх зв'язків із теоретичними положеннями.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У роботі застосовані теоретичні й експериментальні методи дослідження: спостереження, аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, педагогічний експеримент.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Щоб розглянути роль і значення АХ у підготовці хіміків-технологів в класичному виші, потрібно спочатку з'ясувати, чим є сама наука – АХ. Це не просто одна з найважливіших хімічних фундаментальних наук, але наука, яка має величезне практичне значення для життя суспільства, яка створює засоби для хімічного аналізу та забезпечує його здійснення. Без розвинутого хімічного аналізу неможливе функціонування провідних галузей економіки, природокористування і сфер, пов'язаних з життєдіяльністю людини.

Фундаментальна частина АХ покликана постійно розвиватись. Її завдання – теоретично обґрунтовувати, створювати, вдосконалювати методи і засоби аналізу, розробляти і синтезувати аналітичні реактиви, стандартні зразки, все це випробовувати. Прикладним аспектом АХ є аналітична служба, яка являє собою сервісну систему, що забезпечує конкретний аналіз об'єктів з використанням методів, що рекомендуються АХ, тобто хімічним аналізом. АХ – це наука про методи і засоби хімічного аналізу, а також встановлення хімічної будови. Засоби аналізу – це прилади, реактиви, стандартні зразки, комп'ютерні програми. Методи та засоби аналізу постійно змінюються: залучають нові підходи, використовують нові принципи, явища, інколи із досить віддалених галузей знання. Під час проведення хімічного аналізу застосовують фізичні методи: спектроскопічні і ядерно-фізичні. Таким чином, АХ набуває рис міждисциплінарної науки.

Метод аналізу – це досить універсальний і теоретично обґрунтований спосіб визначення складу безвідносно до певного компоненту і до аналізованого об'єкта. Методика аналізу – це докладна інструкція аналізу об'єкта на задані компоненти з використанням вибраного методу. Практично немає методик без вказівки виявлених компонентів, об'єкта аналізу та застосовуваного методу, наприклад,

методика полярографічного визначення вісмуту в жароміцній сталі.

АХ є не тільки частиною хімії, але й тісно переплітається з іншими науками, особливо з фізикою, а також із технікою. На основі їхніх закономірностей АХ створює методи аналізу. З іншого боку, вона забезпечує багато інших дисциплін методами і методиками, що значною мірою зумовлює їхній успіх. АХ тісно пов'язана з різними галузями хімічної науки і виробництва. Її методами користуються також в сільському господарстві, геології, металургії, біохімії, медицині, фізиці, природокористуванні, оборонному комплексі.

Тепер розглянемо, чим є навчальна дисципліна АХ. Вона є обов'язковим компонентом професійної і практичної підготовки за ОПП 161 «Хімічні технології та інженерія» і вивчається протягом 3–4 семестрів, має обсяг 8 кредитів ECTS. Мета АХ як навчальної дисципліни для підготовки сучасного хіміка-технолога полягає у формуванні теоретичного та практичного рівня знань, необхідного для освоєння спеціальних предметів, де використовується хімічний аналіз природних та штучних об'єктів; розумінні кількісного та якісного складу речовин та матеріалів як основи для ґрунтовного творчого мислення, яке спонукає до розв'язання новітніх проблем хімічної науки. Завданням дисципліни є формування теоретичних та практичних знань для організації та проведення лабораторного хімічного експерименту з визначення якісного та кількісного складу об'єкта хімічними, фізико-хімічними та фізичними методами.

АХ пов'язана з іншими науками, вона вивчається після загальної та неорганічної хімії, фізики, вищої та прикладної математики. Здобувач має знати математику, фізику і хімію на рівні, необхідному для досягнення результатів освітньої програми; коректно використовувати у професійній діяльності термінологію та основні поняття хімії, хімічних технологій, процесів і обладнання виробництв хімічних речовин та матеріалів на їх основі; здійснювати якісний та кількісний аналіз речовин неорганічного та органічного походження, використовуючи відповідні методи загальної та неорганічної, органічної, аналітичної, фізичної та колоїдної хімії; обирати і використовувати відповідне обладнання, інструменти та методи для вирішення складних задач хімічної інженерії, контролю та керування технологічних процесів хімічних виробництв [5]. АХ передуює вивченню таких дисциплін: загальна хімічна технологія, основи проектування хімічних виробництв, основи технічної творчості та наукових досліджень, екологічний аудит та менеджмент хімічних технологій.

Третій семестр присвячений класичним методам аналізу, а четвертий – інструментальним. На великий обсяг фактичного матеріалу припадає досить стислий час на аудиторне навантаження, тому задачею викладача є виділити найбільш важливі позиції для аудиторної роботи з використанням системного аналізу. Засобами навчання є підручник, лабораторний практикум та електронні освітні ресурси, розміщені в інформаційній системі «Модульне середовище для навчання» (ІС МСН). На рис. 1 показано фрагмент ІС МСН.

В часи, коли ще не було розвинених ІТ-технологій, АХ, з-поміж чотирьох головних хімічних дисциплін, найбільш потребувала наочних посібників, для її ефективного викладання. Так і зараз, роль наочних посібників є дуже важливою. Серед них: мультимедійні презентації, схеми, таблиці, діаграми, графіки, рисунки, фото, анімації, відео, демонстративний хімічний експеримент. Курс класичних методів аналізу включає якісний та кількісний аналіз, який в свою чергу поділяється на гравіметричні і титриметричні методи аналізу, а також газовий аналіз. Лекційний курс може проходити, залежно від форми організації навчального процесу в Хмельницькому національному університеті (ХНУ), як аудиторно, так і онлайн через платформу Zoom.

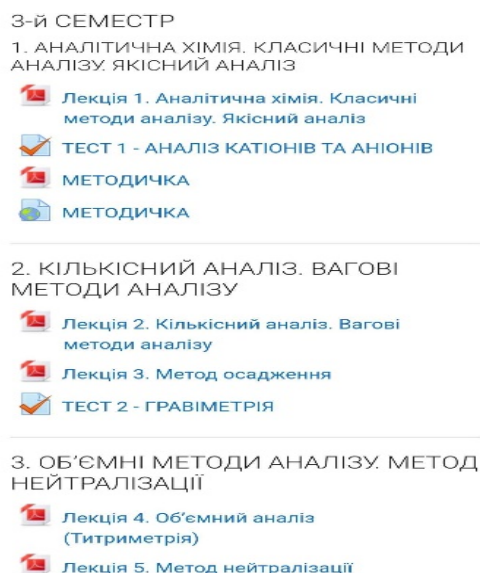

Рис. 1 Фрагмент курсу «Аналітична хімія» в ІС МСН

Оскільки АХ має значний обсяг роботи, яку ефективно можна здійснювати лише в лабораторних умовах, а саме формування практичних умінь і навичок зважування, нагрівання, випаровування,

осадження і фільтрування, центрифугування, промивання осадів, приготування розчинів, приготування титрантів з фіксаналу, калібрування мірного посуду, вивчення принципів роботи вимірювальних приладів, наявних на кафедрі, ці важливі лабораторні заняття (ЛЗ) виконуються під час ЛП в третьому семестрі. Форма організації ЛЗ групова та індивідуальна, експеримент – навчальний. Результати роботи в лабораторії – отримані практичні уміння і навички можуть бути використані у подальшому навчанні в процесі виконання курсових та кваліфікаційних робіт, а також НДР.

Теоретичний курс аналітичної хімії починається з розділів і видів її завдань. В розділі якісний аналіз розглядаються аналітичні реакції, візуальні ефекти аналітичних реакцій, умови виконання і чутливість аналітичних реакцій, аналіз неорганічних речовин – катіонів та аніонів, а також приклади розрахункових задач на визначення чутливості реакцій [6]. При викладанні теоретичного матеріалу застосовується системний підхід з опорою на атомно-молекулярне вчення, періодичний закон та квантову механіку. Як засіб навчання використовуються хімічна мова, хімічна символіка – хімічні формули, математичні співвідношення та рівняння реакцій, а також засоби зображення для демонстрації аналітичних ефектів реакцій.

ЛЗ з цієї теми має оглядовий характер: в процесі знайомства з аналітичними реакціями катіонів та аніонів, здобувачі відпрацьовують «сухий» та «мокрый» методи проведення реакцій, пробірний, крапельний, мікрокристалоскопічний. Студенти працюють з мікро- та напівмікро-кількостями речовин. Форма організації ЛЗ – індивідуальна.

Самостійна робота (СР) полягає в опрацюванні лекційного матеріалу з підручником, конспектом лекцій в ІС МСН, підготовці звіту з лабораторної роботи (ЛР) «Аналіз катіонів та аніонів» у вигляді таблиці, де зазначається йон, рівняння реакції, спостереження, умови виконання (див. рис. 2) [7]. Звіт з ЛР подається викладачу не пізніше, ніж перед початком наступного ЛЗ. Формою контролю цієї теми є тестування онлайн в МСН. Також студенти готуються до наступної теми, оскільки під час лекції і ЛР є можливість розглянути і обговорити лише найважливіші і найважчі для самостійного опрацювання точки.

Наступна тема розглядає кількісний аналіз – гравіметрію та види гравіметричних методів аналізу, обладнання і техніку виконання основних операцій, точність методів, розрахункові задачі з визначення маси наважки, об'єму осаджувача, гравіметричного фактору. При

викладанні матеріалу використовуються рисунки, схеми, анімації, відео. ЛП розглядає гравіметричний метод осадження: доведення тиглів до сталої маси, робота з терезами, ексикаторами, сушильною шафою та муфельною піччю, фільтрування, визначення компонента в досліджуваному зразку: «Визначення масової відсоткової частки сульфат-йонів у магній сульфаті гравіметричним методом осадження» та «Визначення масової відсоткової частки барію в кристалічному барій хлориді гравіметричним методом осадження». ЛР студенти виконують груповим методом. Форма контролю – тестування.

№ з/п	Йон	Реагент	Рівняння реакції	Спостереження, йони, що заважають
2				
2.1	NH_4^+	OH^-	$\text{NH}_4\text{Cl} + \text{NaOH} \xrightarrow{\Delta} \text{NH}_3 \uparrow + \text{NaCl} + \text{H}_2\text{O}$ $\text{NH}_4^+ + \text{Cl}^- + \text{Na}^+ + \text{OH}^- \rightarrow \text{NH}_3 \uparrow + \text{Na}^+ + \text{Cl}^- + \text{H}_2\text{O}$ $\text{NH}_4^+ + \text{OH}^- \rightarrow \text{NH}_3 \uparrow + \text{H}_2\text{O}$	Лакмусовий папір синіє, запах амоніаку; реакція специфічна
...	...	...	...	...
10				
10.3, з	Cr^{3+}	MnO_4^-	$\text{Cr}_2(\text{SO}_4)_3 + 2\text{KMnO}_4 + 5\text{H}_2\text{O} \xrightarrow{\Delta} 2\text{MnO}(\text{OH})_2 \downarrow + \text{K}_2\text{Cr}_2\text{O}_7 + 3\text{H}_2\text{SO}_4$ $2\text{Cr}^{3+} + 2\text{MnO}_4^- + 5\text{H}_2\text{O} \rightarrow 2\text{MnO}(\text{OH})_2 \downarrow + \text{Cr}_2\text{O}_7^{2-} + 6\text{H}^+$ $2\text{MnO}_4^- + 8\text{H}^+ + 6\text{e}^- \rightarrow 2\text{MnO}(\text{OH})_2 \downarrow + 2\text{H}_2\text{O}$ <p>Окисник/відновлення</p> $2\text{Cr}^{3+} + 7\text{H}_2\text{O} - 6\text{e}^- \rightarrow \text{Cr}_2\text{O}_7^{2-} + 14\text{H}^+$ <p>Відновник/окиснення</p>	Бурий осад, над яким жовтий розчин; заважають інші катіони-відновники

Рис. 2 Приклад оформлення аналітичних реакцій

Для оформлення лабораторного журналу кількісного аналізу рекомендується наступна схема: 1. Дата виконання роботи. 2. Назва роботи. 3. Стислий опис сутності методу. 4. Далі зазначають: рівняння хімічної реакції в йонному вигляді, умовні частини, що беруть участь в реакції, їхні молярні маси. 5. Розрахунок мінімальної маси наважки. 6. Стислий опис методики аналізу. 7. Таблиця одержаних результатів. 8. Розрахунки. 9. Статистична обробка результатів аналізу. 10. Висновки.

Наступним змістовим модулем є титриметричний аналіз, який поділяється за типом реакції на методи нейтралізації, окисно-відновні,

комплексиметричні, осаджувальні, а також за способом титрування – на пряме, зворотне, замісникове; правила підбору індикаторів, криві титрування; похибки і точність методів. Матеріал цього розділу базується на вченні про теплові ефекти і напрям перебігу хімічних реакцій, використовує, крім рівнянь реакцій, графічні зображення, рисунки, відео. Розрахункові задачі цього змістового модуля спираються на способи вираження складу розчину та закон еквівалентів для розчинів, спеціальні аналітичні поняття, такі як, аліквота, титр, титр титранту за визначуваною речовиною. Задачі також розглядають в межах способів окремих наважок і піпеткування: розрахунки мас наважок речовин і масової частки визначуваної речовини.

ЛП присвячений приготуванню первинних та вторинних стандартних розчинів, знайомству з вимірювальним посудом і формування навичок їхнього використання, калібруванню цього посуду і саме встановленням вмісту визначуваної речовини шляхом титрування – опанування техніки титрування, напрацювання навичок. Взяття наважок і приготування робочих розчинів проводиться груповим або індивідуальним методом, а титрування – індивідуальним. Форма контролю – контрольна ЛР – встановлення вмісту визначуваного компонента в аналіті.

Наступні змістові модулі – це інструментальні методи аналізу: оптичні, електрохімічні і хроматографічні [8]. Ці методи аналізу побудовані на вимірюванні за допомогою приладів певних фізичних параметрів системи, які є функцією концентрації визначуваної речовини. Чималу роль в підготовці хіміків-технологів відіграють саме інструментальні методи аналізу. Теоретичні основи оптичних методів аналізу базуються на основному законі світлопоглинання, електрохімічних методів – на законах Ома і Кулона, хроматографічних – на законі розподілу. Крім хімічних формул, використовуються принципові схеми приладів, рисунки, анімації, відеоматеріали. В цьому модулі, крім класичних лекцій, проводяться лекції з фахівцями-практиками. Оскільки аналітична хімія є наукою, яка стрімко розвивається, крім класичних трьох блоків, хіміки-технологи вивчають тест-методи аналізу та їхнє застосування у різних галузях науки і виробництва. Контроль засвоєння теоретичного матеріалу проходить у вигляді тестування в ІС МСН.

Розрахункові задачі присвячені визначенню концентрації аналізованих речовин за оптичною густиною, показником заломлення, кутом обертання площини поляризації; залежно від електрорушійної

сили кола, за даними хроматографування; а також потенціометричному визначенню рН, побудові калібрувальних графіків і кривих титрування і визначенню концентрацій.

В ЛП основною задачею є встановлення кількісного складу визначуваного компонента в зразку. Концентрація визначуваної речовини є функцією певної фізичної властивості системи. Форми організації ЛР в залежності від їхньої специфіки, є фронтальні, групові й індивідуальні. Концентрація компонента визначається часто методом калібрувального графіку. Якщо студент отримує індивідуальне завдання (фотоколориметрія, спектрофотометрія тощо) то захистом ЛР є правильне визначення вмісту певного компонента в аналіті. Якщо ж ЛР є груповою, як наприклад газо-хроматографічне визначення вуглеводнів, то захистом ЛР є індивідуальний мініпроект.

ЛП з АХ з метою наближення навчального процесу до виробництва і посилення матеріальної бази практикуму проходить також у вигляді виїзних занять в хімічних лабораторіях інших установ, наприклад, НДЕКЦ МВС України. Там здобувачі мають можливість ознайомитись з роботою більш широкого спектра приладів, ніж в лабораторіях ХНУ, наприклад, з рентгенофлуоресцентним та оптико-емісійним з індуктивно-зв'язаною плазмою спектрометрами, мас-спектрометром тощо. В такому форматі навчання фахівцем-практиком проводиться демонстраційний експеримент у груповому форматі. Форма захисту ЛР – індивідуальні мініпроекти.

Таким чином, вивчивши курс АХ, майбутні хіміки-технологи здобувають не лише масив інформації з цієї навчальної дисципліни, але й проробляють значний об'єм практичної роботи, починаючи від взяття наважок і приготування розчинів, до навичок безпосередньої роботи з такими приладами, як газо-рідинний хроматограф, ІЧ-Фур'є спектрометр. Ці компетенції складають міцний фундамент при вивченні на наступних курсах дисциплін професійної підготовки, при виконанні курсових робіт, студентської НДР, кваліфікаційних магістерських робіт.

В ході дослідження процесу навчання АХ в класичному університеті видно, що цей процес корелює з елементами технології учіння [9], [10]. Підготовка до учіння полягає в актуалізації інтересу. Так звана мотивація «до» – це яскравість подання матеріалу, його доступність і зрозумілість, реалістичність досягнення високих результатів через міцну попередню підготовку здобувача, приклад успішних випускників за цією освітньою програмою, і як результат – жага пізнання. За відсутності або за низького

рівня цих складників підготовка до учіння реалізується слабкою мірою і здебільшого за рахунок мотивації «від» – небажання залишитися поза межами вишу.

Безпосередньо учіння починається зі сприймання – дії сигналів на органи чуттів. Саме в процесі вивчення аналітичної хімії філософська категорія «аналіз» (від давньогрец. *ἀνάλυσις* «розклад, розтин») – операція уявного чи реального розтину цілого (речі, властивості, процесу чи відношення між предметами) на складові частини співпадає з хімічним аналізом об'єктів. Предмети та явища, які вивчають здобувачі, сприймаються ними, як одне ціле, в якому окремі складові перебувають у стані єдності. Тоді в процесі аналізу сприйнятого та його осмислення предмет (явище) розчленовують на окремі елементи. Так само і в аналітичній хімії.

Наступний елемент технології учіння – розуміння є результатом сприйняття. Розуміння навчального матеріалу головним чином залежить від рівня попередньої природничо-математичної та хімічної підготовки здобувача, яка на етапі вивчення аналітичної хімії має бути досить серйозною. При засвоєнні навчального матеріалу відбуваються його систематизація і узагальнення, поділ на головне і другорядне. Зазвичай забезпечення міцності знань здійснюється в процесі практичного їх застосування. Здобувачі частіше запам'ятовують прилади, на яких вони працювали і досліди, які вони виконували, ніж складні математичні залежності. Формування умінь та навичок призводить до їхнього розвитку, що в свою чергу забезпечує міцність одержаних знань. І саме навчальний процес з АХ є яскравим тому підтвердженням.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

У цій праці нами виявлені теоретичні і методичні особливості навчання АХ хіміків-технологів у класичних університетах:

- було показано, що АХ є наукою, яка крім теоретичного, має високо розвинений практичний аспект;
- практичний аспект при вивченні АХ має не лише навчальний характер, але й виробничий;
- процес викладання АХ залежить від майстерності викладача в організації навчального процесу і від його можливостей і бажання встигати за стрімкими викликами науково-технічного прогресу;
- якість викладання значною мірою залежить також від наявних

матеріально-технічних ресурсів, а саме – сучасних приладів і програмного забезпечення.

- за сталих попередніх двох пунктів процес навчання залежить від рівня природничо-математичної підготовки здобувачів, оскільки саме це є запорукою реалізації усіх елементів технології учіння і зрештою забезпечує міцність знань та формує розвинені уміння та навички.

Перспективи подальших досліджень. Представлені результати досліджень є проміжним етапом розробленні теоретичних і методичних основ навчання хімічних дисциплін хіміків технологів в класичних університетах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Підкомісія зі спеціальності 161 Хімічні технології та інженерія Науково-методичної комісії 9 з інженерії сектору вищої освіти Науково-методичної ради МОН України. (2020). Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, галузь знань 16 Хімічна та біоінженерія, спеціальність 161 Хімічні технології та інженерія. МОН України, 2020.
- [2] Г. С. Ткачук, «Навчальний посібник як важлива складова навчально-методичного комплексу із загальної хімії», *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*, вип. 10(39), с. 103–120, 2019. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/kNTcqM> Дата звернення: Серп. 20, 2023.
- [3] Г. Ткачук, «Роль збірника задач у навчально-методичному комплексі із загальної хімії», *Педагогічний дискурс*, № 32, с. 7–15, 2022.
- [4] Г. Ткачук, «Методичні та дидактичні основи лабораторного практикуму з хімічних дисциплін», *Витоки педагогічної майстерності. Серія «Педагогічні науки»*, № 25, с. 230–235, 2022.
- [5] Проектна група зі спеціальності 161 Хімічні технології та інженерія (бакалавр) ХНУ. Проект освітньої програми: перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, галузь знань 16 Хімічна інженерія та біоінженерія, спеціальність 161 Хімічні технології та інженерія. МОН України, ХНУ, 2023.
- [6] Г. С. Ткачук, Аналітична хімія (якісний аналіз): метод. вказівки до викон. лаб. робіт для студ. напряму підготовки «Хімічна технологія». Хмельницький, Україна, 2011.
- [7] Г. С. Ткачук, Аналітична хімія. Якісний та кількісний аналіз:

лабораторний практикум з дисципліни для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 161 «Хімічні технології та інженерія». Хмельницький, Україна, 2023, ч. 1.

- [8] Г. С. Ткачук, Аналітична хімія. Фізико-хімічні методи аналізу: лабораторний практикум для студентів напряму підготовки «Хімічна технологія». Хмельницький, Україна, 2015.
- [9] Г. С. Ткачук, «Кваліметричне дослідження елементів процесу учіння на прикладі вивчення хімічних дисциплін», *Теорія та методика навчання та виховання*, № 48, с. 132–145, 2020.
- [10] Г. С. Ткачук, «Кваліметрична оцінка технології учіння у процесі підготовки здобувачів вищої освіти з хімії», *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*, вип. 13(42), с. 259–275, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/5PxCfO> Дата звернення: Серп. 20, 2023.

FEATURES OF TEACHING AN ALYTICAL CHEMISTRY FOR TECHNOLOGISTS CHEMISTS AT THE CLASSICAL UNIVERSITY

Hanna Tkachuk,

Candidate of Technical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Chemistry and Chemical Engineering,
Khmelnyskyi National University,
Khmelnyskyi, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-3502-0557>
190670anna363@ukr.net

Abstract. The national strategy for the development of education in Ukraine for the period until 2021 is a guidepost for reform and improvement in the organization of educational activities in classical universities. In order to provide qualified specialists in the chemical technology of science, industry, and production, the natural, mathematical and professional training of applicants is important, among which a number of chemical disciplines occupy a central place. This article is devoted to the theoretical and methodical principles of teaching analytical chemistry of technologist chemists in classical universities. In order to consider the role and importance of the academic discipline of analytical chemistry in the training of chemists-technologists in classical universities, it is necessary to first find out what the science itself is – analytical chemistry. It is not just one of the most important chemical fundamental sciences, but a science that

has enormous practical importance for the life of society, it creates means for chemical analysis and ensures its implementation. Without advanced chemical analysis, the functioning of the leading branches of the economy, nature use and spheres related to human life is impossible. The purpose of analytical chemistry as an educational discipline for training a modern chemist-technologist is to form the theoretical and practical level of knowledge necessary for mastering special subjects where chemical analysis of natural and artificial objects is used; understanding of the quantitative and qualitative composition of substances and materials as a basis for thorough creative thinking, which leads to the solution of the latest problems of chemical science. It was shown how the elements of learning technology are implemented in the study of analytical chemistry. Analytical chemistry is a science that, in addition to the theoretical, has a highly developed practical aspect. The practical aspect of studying analytical chemistry is not only educational, but also industrial in nature. The process of teaching analytical chemistry depends on the teacher's skill in organizing the educational process and on his capabilities and desire to keep up with the rapid challenges of scientific and technological progress. The quality of teaching also largely depends on the available material and technical resources, namely, modern devices. At a constant level of teaching, the learning process depends on the level of natural and mathematical training of students, since this is the key to the implementation of all elements of learning technology and ultimately ensures the strength of knowledge and the formation of developed skills and abilities.

Key words: higher education; analytical chemistry; classical university; learning; elements of learning technologies; training of technologist chemists.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Pidkomisiia zi spetsialnosti 161 Khimichni tekhnolohii ta inzheneriia Naukovo-metodychnoi komisii 9 z inzhenerii sektoru vyshchoi osvity Naukovo-metodychnoi rady MON Ukrainy. (2020). Standart vyshchoi osvity Ukrainy: pershyi (bakalavrskyi) riven vyshchoi osvity, haluz znan 16 Khimichna ta bioinzheneriia, spetsialnist 161 Khimichni tekhnolohii ta inzheneriia. MON Ukrainy, 2020.
- [2] H. S. Tkachuk, «Navchalnyi posibnyk yak vazhlyva skladova navchalno-metodychnoho kompleksu iz zahalnoi khimii», *Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriia «Pedahohichni nauky»*, vyp. 10(39), s. 103–120, 2019.

- [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/kNTcqM> Data zvernennia: Serp. 20, 2023.
- [3] H. Tkachuk, «Rol zbirnyka zadach u navchalno-metodychnomu kompleksi iz zahalnoi khimii», Pedahohichniy diskurs, № 32, s. 7–15, 2022.
- [4] H. Tkachuk, «Metodychni ta dydaktychni osnovy laboratornoho praktykumu z khimichnykh dystsyplin», Vytoky pedahohichnoi maisternosti. Seriiia «Pedahohichni nauky», № 25, s. 230–235, 2022.
- [5] Proiektna hrupa zi spetsialnosti 161 Khimichni tekhnolohii ta inzheneriia (bakalavr) KhNU. Proiekt osvितnoi prohramy: pershyi (bakalavrskyi) riven vyshchoi osvity, haluz znan 16 Khimichna inzheneriia ta bioinzheneriia, spetsialnist 161 Khimichni tekhnolohii ta inzheneriia. MON Ukrainy, KhNU, 2023.
- [6] H. S. Tkachuk, Analitychna khimiiia (iakisnyi analiz): metod. vkazivky do vykon. lab. robit dlia stud. napriamu pidhotovky «Khimichna tekhnolohiia». Khmelnytskyi, Ukraina, 2011.
- [7] H. S. Tkachuk, Analitychna khimiiia. Yakisnyi ta kilkisnyi analiz: laboratornyi praktykum z dystsypliny dlia zdobuvachiv pershoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity spetsialnosti 161 «Khimichni tekhnolohii ta inzheneriia». Khmelnytskyi, Ukraina, 2023, ch. 1.
- [8] H. S. Tkachuk, Analitychna khimiiia. Fyzyko-khimichni metody analizu: laboratornyi praktykum dlia studentiv napriamu pidhotovky «Khimichna tekhnolohiia». Khmelnytskyi, Ukraina, 2015.
- [9] H. S. Tkachuk, «Kvalimetrychne doslidzhennia elementiv protsesu uchinnia na prykladi vyvchennia khimichnykh dystsyplin», Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia, № 48, s. 132–145, 2020.
- [10] H. S. Tkachuk, «Kvalimetrychna otsinka tekhnolohii uchinnia u protsesi pidhotovky zdobuvachiv vyshchoi osvity z khimii», Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriiia «Pedahohichni nauky», vyp. 13(42), s. 259–275, 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/5PxCfO> Data zvernennia: Serp. 20, 2023.

*Стаття надійшла до редакції
10 вересня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-253-302](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-253-302)
УДК 37.07.005

Чижевський Борис Григорович,

кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник
відділу економіки та управління загальною середньою освітою
Інституту педагогіки НАПН України;
Заслужений працівник освіти України.
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-7878-1180>
chyzhevskiy.bg@gmail.com

ПАРТНЕРСЬКА ВЗАЄМОДІЯ УЧНЯ, БАТЬКІВ І УЧИТЕЛЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РОЗВИТКУ ТА САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті проаналізовано Конституційні, законодавчі норми та положення, наукові підходи щодо розвитку закладів загальної середньої освіти в контексті партнерської взаємодії та творчої, праведної, щиросердної співпраці учня, батьків і учителя на засадах розвитку та із наявністю переважаючої складової саморозвитку, сомовдосконалення, самовиховання творчої, самодостатньої, стійкої, незламної, твердої, обдарованої особистості. Розвиток та саморозвиток в широкому розумінні розглядаються як категорії діалектики, що пов'язані з єдністю та боротьбою протилежностей, внутрішнього вдосконалення комплексний вплив яких визначає суть основних механізмів управління як закладом загальної середньої освіти, так і пізнавальним процесом кожного учасника освітнього процесу та є основою для державно-суспільного управління закладом загальної середньої освіти. Багатогранна, багатоаспектна, гармонійна, різнопланова та неповторна особистість учня є центральним, пріоритетним, самим важливим суб'єктом освітнього процесу закладу загальної середньої освіти У даному випадку як розвиток, так і саморозвиток людського організму, а особливо дитячого і учнівського розглядаються як індивідуальний розвиток (онтогенез), який виявляється в сукупності послідовних морфологічних, фізіологічних і біохімічних та біофізичних змін, що відбуваються в організмі з моменту його зародження і до кінця земного життя. Ріст включає взаємопов'язані кількісні (ріст, статура, постава, вага) і якісні мислення та (диференціювання) перетворення та у тому числі професійне становлення і кар'єрне

зростання та утвердження. Управління закладом загальної середньої освіти в широкому вимірі розглядається як інструмент у вмілих, майстерних руках директора школи спрямований на створення умов для співпраці, партнерської взаємодії учня, батьків і учителя, усіх учасників освітнього процесу. Тому управління має бути спрямоване на розвиток, виховання та саморозвиток, самовиховання, самовдосконалення особистості, розгортання партнерської взаємодії та копіткої, праведної, щиросердної співпраці усіх учасників освітнього процесу та освітніх рівнів і не може бути застосовано для відрізання тих чи інших позитивних, вагомих, значущих елементів, складових, секторів, напрацювань та надбань тому, що воно опосередковано і безпосередньо впливає на динаміку розвитку, етапи становлення та утвердження, а також на долю та майбутнє кожного члена колективу. Їхня основна мета забезпечити позитивний розвиток, ріст, зростання представників майбутнього покоління. Саме тому директор школи не має права на несправедливі, непопулярні, критичні рішення. Основним мотивом розвитку та саморозвитку як особистості, так і закладу освіти є наповнити життя кожної конкретної особистості Істиною, Любов'ю, Миром, Добротою, Праведністю, Багатством, Удачею та начинити суттю, великим всеосяжним смислом і сенсом, щастям та найбільшою радістю. Розвиток та саморозвиток учня, батьків та учителя розглядаються як духовно-моральні та природні специфічні процеси позитивної зміни, результатом яких є виникнення якісно нового, гармонійного, досконалого, красивого, поступального, динамічного, еволюційного процесу сходження від нижчого до вищого, від простого до складного, від часткового до загального. Серцевиною розвитку та саморозвитку є творча обдарована особистість учня, батька, учителя. Позитивні результати можливі у тому випадку коли враховується, що механізми становлення якісного нового, джерело й загальна спрямованість та темпи розвитку та саморозвитку корелюються з об'єктивними духовними, моральними (натуральними), природними законами за умови людиноцентриського спрямування на рівні та в площині правової підтримки, сприяння юридичних законів, нормативно-правових актів, вмотивованих позитивних управлінських рішень, вказівок та дій, що відповідають інтересам та праву, волевиявленню українського народу. Забезпечення розвитку

та саморозвитку як творчої обдарованої особистості зокрема, так і закладу освіти в цілому здійснюється на основі знання та практичного застосування загальних закономірностей розвитку природи, суспільства, особистості й людського мислення в діалектичній площині. Варто знати, пізнати, усвідомлювати і використовувати всю глибину і всебічність еволюційного вчення розвитку та саморозвитку, що полягають у розкритті діалектично суперечливої природи розвитку та саморозвитку, як єдності перервності і безперервності, поступовості і стрибка, кількісних і якісних змін. Партнерська взаємодія учня, батьків та учителя реалізується з урахуванням того, що діалектика розвитку творчої, обдарованої, самодостатньої, стійкої особистості з духовно-моральним началом: спрямовується саме на пізнання, осмислення, усвідомлення джерела розвитку, саморуху, саморозвитку, самовиховання всього сущого; тільки вона дає ключ до переходів, стрибків, перериву поступовості, перетворення в протилежність, модернізації, осучаснення, реставрації старого, виникнення якісного, інноваційного нового, закономірної еволюційної підготовки стрибків як системи, так і її складових. Доцільно враховувати те, що діалектичний принцип розвитку методологічно орієнтує на наукове пізнання й практичне розв'язання об'єктивних внутрішніх та зовнішніх вагань, сумнівів, суперечностей, на творчий пошук шляхів збалансованого, системного, стабільного, стійкого, діалектичного, комплексного, гармонійного розвитку, саморозвитку та зростання творчої обдарованої самодостатньої стійкої особистості, соціального людського суспільства та демократичної держави Україна.

Ключові слова: Конституція України (Основний Закон); законодавство; розвиток; саморозвиток; учень; батьки; учитель.

ВСТУП / INTRODUCTION

У зв'язку із порушеннями темпів та закономірностей освітнього процесу, наявністю ґрунтовно непідготовленої та не профінансованої в повному обсязі зміни ступенів та рівнів освіти у структурі загальної середньої освіти, масовим недотриманням Державних стандартів загальної середньої освіти різко впали темпи розвитку та саморозвитку дітей та учнів, порушилась наукова організація праці педагогічних працівників, посилилось та збільшилось навантаження на батьків,

розширився діапазон критичних, конфліктних ситуацій та нехтування правами, волею, волевиявленням учня, батьків, учителя. Дані проблеми загострилися, розширюються та поглиблюються також у зв'язку з нестабільністю освітнього процесу через пандемію COVID-19, епідемії, карантини і повномасштабне російське вторгнення на територію України, турбулентні та керовані «хаотичні» зовнішні чинники. Актуальними і гострими постають проблеми забезпечення розвитку та саморозвитку учня, батьків та учителя на засадах партнерської взаємодії та творчої їхньої співпраці з метою подолання освітніх втрат, освітніх розривів, освітніх прогалин, ліквідації безграмотності на основі отримання якісної наукової, доступної та безоплатної повної загальної середньої освіти.

У даному випадку розвиток та саморозвиток учня, батьків та учителя як єдиного цілого розглядається як якісні позитивні їхні перетворення, зростання, зміни та збагачення, що здійснюються під впливом мотиваційних стимулів, внутрішніх та зовнішніх факторів. Особливо важливою є проблема мінімувати та заблокувати тенденції регресивного та стагнаційного характеру, безволля, депресії, апатії, зневіри та безправ'я. Оскільки наукова організація освітнього процесу, у тому числі дистанційного, індивідуального навчання та живе спілкування спричиняють духовно-моральне зростання, фізичну досконалість, кількісні і якісні перетворення, ріст учня, батьків та учителя, що підсилює їхню духовність, закріплює мораль та культуру, а також призводить до якісно нового прогресивного стандарту, правила, рівня, норми та характеру.

Саме тому головна мета стабільного, прогресивного, діалектичного, еволюційного, поступального та стрибкоподібного розвитку та саморозвитку творчої обдарованої особистості полягає в тому, щоб задовольнити духовно-моральні, природні, освітні потреби сучасного учня в контексті позитивної динаміки руху соціального людського суспільства, впровадження інноваційних технологій та покращення умов і рівня життя усіх членів демократичної держави Україна. Завдання полягає не тільки в тому, щоб навчити творчу обдаровану особистість задовольняти свої власні потреби та побажання, а й в тому, щоб створити духовно-моральну, культурно-освітню, науково-технологічну та соціально-економічну основу для життєздатності, життєстійкості, життєдіяльності, життєтворчості та розвитку майбутніх поколінь. Здійснення науково-професійного управління закладом загальної середньої освіти на засадах стабільного, стійкого, прогресивного,

діалектичного, поступального, еволюційного та стрибкоподібного розвитку творчої обдарованої особистості вимагає від державних службовців усіх рівнів та директорів шкіл впровадження сучасних концепцій державно-суспільного управління закладами загальної середньої освіти на засадах партнерської взаємодії, оптимальної організації освітнього процесу, інтенсифікації навчальної та професійної праці, визначення наукового рівня та складності змісту освіти та руху учня за обґрунтованою зростаючою та насиченою індивідуальною освітньою траєкторією. Особливо необхідним є вирішення окресленої проблеми у період нестабільності, відсутності впевненості у завтрашній день, війни, воєнного стану, надзвичайного стану, катастроф та трагедій. Це зумовило віднести до числа об'єктивних єдностей та протилежностей організацію та забезпечення розвитку та саморозвитку творчої обдарованої особистості на основі партнерської взаємодії та творчої, праведної, рівноправної співпраці учня, батьків і учителя. Основною метою розвитку та саморозвитку є подолання перешкод, складностей, труднощів, невдач, випробувань, митарств, перепон, мінімізація та врегулювання протилежностей, суперечностей, конфліктів та протиріч між теперішнім і майбутнім у людському існуванні, що певним чином конкретизується у подоланні суперечностей між добром і злом, людським суспільством і навколишнім середовищем, в результаті чого утверджується та панує Мир, Гармонія, Любов, Доброта, Багатство душі, розуму і серця.

Теорії стабільного, прогресивного, діалектичного, еволюційного, поступального та стрибкоподібного розвитку та саморозвитку творчої обдарованої особистості комплексно охоплюють всі без винятку аспекти навчально-виховної, освітньої життєдіяльності, життєстійкості та життєтворчості особистості, що, у свою чергу, позитивно позначається на навколишньому мікро- та макро- середовищах. Практичне застосування теорій стабільного, прогресивного, діалектичного, еволюційного, поступального та стрибкоподібного розвитку та саморозвитку творчої обдарованої самодостатньої особистості суттєво покращить рівень управління, діяльність закладів загальної середньої освіти та створить максимальні умови для партнерської взаємодії, взаєморозуміння, взаємопідтримки та творчої, праведної праці та співпраці, навчання учня, батьків та учителя.

Основними регуляторами формування, розвитку, навчання, виховання, саморозвитку, самовиховання, зростання творчої обдарованої

самодостатньої стійкої особистості учня, батька та учителя є закони розвитку особистості, людського суспільства, природи, економіки знань, а також Конституція України, закони України, нормативно-правові акти у сфері освіти, науки, інновацій та захисту і реалізації прав людини на освіту, професійну, творчу, наукову діяльність.

Постановка проблеми. Розвиток учня, батьків та учителя включає в собі процес безперервного, поступового навчання і виховання, управління зростанням кожного учасника освітнього процесу, планування і самопланування навчальної діяльності як закладу освіти в цілому, так кожної особистості зокрема. Розвиток і саморозвиток є складовою загального процесу навчання та праці усіх членів колективу, пов'язаною законами, закономірностями закріплення попередніх та отримання нових якісних наукових знань, формуванням наукового мислення та опанування науковим світоглядом. Провідною метою розвитку та саморозвитку учня, батьків та вчителя є забезпечення максимального використання усіх можливостей для якісного отримання відповідного рівня освіти, формування практичних умінь і навичок, шліфування компетентностей та зростання професійної майстерності.

Процес розвитку та саморозвитку розглядається на рівні держави, регіону, району, територіального об'єднання, закладу освіти, колективу, класу, групи та кожної конкретної творчої обдарованої особистості. Залежно від цього визначаються конкретні фінансові джерела, кадрові та матеріально-технічні ресурси, а також необхідність прийняття закономірних управлінських рішень та забезпечення реалізації та вжиття відповідних дій та заходів.

Головні засади розвитку та саморозвитку ґрунтуються на теоріях обдарувань, задатків, здібностей творчої обдарованої особистості, закономірностей пізнавальної діяльності, розвивального, диференційованого та індивідуального навчання, занурення в науково-освітню, культурологічну, історичну проблему. Враховується те, що генетично люди мають певний набір задатків, здібностей, обдарувань, якостей, характеристик їхніх властивостей, які можуть бути розвиненими, відшліфованими, відточеними та вдосконаленими. Людина постійно розвивається і як особистість і як природна субстанція. Особливо інтенсивно та стрімкоподібно іде розвиток дитини як в підлітковому, середньому, так і в старшому шкільному віці. Представникам молоді і дорослим людям також притаманні властивості постійно розвиватися, самовдосконалюватися, підвищувати та

поглиблювати свій рівень знань, культури, покращувати свою професійну діяльність та майстерність. Необхідно враховувати, що особливо комфортно почувають себе діти та учні у доброзичливому, духовному, здоровому, культурному, інтелектуальному, соціальному, професійному середовищі – в сім'ї, родині, школі та учнівському колективі. Пріоритетним у розвитку як для учня, так і для дорослого є досягнути розумом та зрозуміти серцем закономірності, процес та рівень самопізнання як особистості та духовної, природної, суспільної субстанції, забезпечивши прояв, зростання та розгортання з народження закладених задатків, здібностей та обдарувань.

Тому, процес фінансування, інвестування у розвиток конкретної особистості, колективу, розглядаються не лише як витрати на реалізацію Конституційних прав, утримання, соціальний захист, оздоровлення, харчування учасників освітнього процесу, але і як чинники, що впливають на духовно-моральний, культурний, інтелектуальний клімат у суспільстві та державі, а також забезпечують формування рівня, стандарту, еталону культури життєздатності, життєстійкості, життєдіяльності, життєтворчості, творчої праведної праці та зростання інтенсивності і продуктивності праці.

Способи та джерела фінансування та інвестування залежить від державної стратегії управління як сферою освіти в цілому, так і закладом освіти зокрема і потребують розроблення та реалізації відповідних моделей розвитку та саморозвитку на основі визначення загальних рішень, напрямів дій, у межах яких плануються і реалізуються заходи, спрямовані на наукову організацію та оптимізацію освітнього процесу.

У даному випадку особливо гостро постають науково-практична та правова проблеми: забезпечення партнерської взаємодії учня, батьків і учителя у забезпеченні розвитку та саморозвитку особистості; захисту, створення безпечних умов та збереження життя усіх учасників освітнього процесу.

Адже, ефективно залучення учнів за допомогою батьків та вчителів до освітнього процесу, лабіринтів пізнання, краси та гармонії знання, а також забезпечення якості, багатогранності, системності та послідовності їхнього навчання буде формувати основу подальшого стабільного, стійкого, діалектичного, еволюційного, динамічного розвитку соціального людського суспільства, інноваційної економіки знань та демократичної держави Україна.

Отже проблема розвитку та саморозвитку учня, батьків та учителя є

системною, складною, комплексною, різноплановою, багатогранною, прогнозованою і потребує постійної уваги як з боку науки, так і державних органів законодавчої і виконавчої влади, науково-освітньої спільноти, усього суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальна характеристика дослідження особливостей, закономірностей та специфіки розвитку закладів загальної середньої освіти в контексті партнерської взаємодії та творчої, сердечної, праведної співпраці учня, батьків і учителя з наявністю переважаючої складової саморозвитку, сомовдосконалення, самовиховання творчої, обдарованої, самодостатньої, стійкої особистості свідчить про те, що окреслена проблема знаходиться в полі зору науковців, практиків, суспільства впродовж тисячолітньої історії розвитку української державності. Особливо гострою вона є в періоди кардинальних модернізацій, трансформацій, змін, реформувань та перетворень. Проблеми особливостей, закономірностей та сфери розвитку та саморозвитку учасників освітнього процесу, освітніх етапів та рівнів висвітлюють у своїх працях І. Бех, С. Гончаренко, І. Зязюн, Л. Калініна, Ю. Ковальчук, Я. Коменський, Г. Костюк, К. Коффка, В. Кремень, А. Макаренко, С. Максименко, О. Малихін, Ю. Мальований, О. Ляшенко, О. Онаць, В. Паламарчук, Ж. Піаже, О. Савченко, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, О. Топузов, К. Ушинський, М. Ярмаченко та ін.

Розвиток та саморозвиток особистості учня, учителя, батьків вони розглядають як творчий процес виникнення, підсилення, зростання, зміцнення, формування, прояву значущої, вагомої, авторитетної особистості як соціальної якості індивіда та реалізації результатів її виховання, навчання, соціалізації, пізнання. Особлива увага надається забезпеченню стійкого, стабільного, діалектичного, динамічного, еволюційного, стрибкоподібного розвитку, саморозвитку та зростання учня.

За останніх п'ять років проведені широкоаспектні наукові дослідження з проблем розвитку та саморозвитку за такими напрямками. Г. Білавич на прикладі початкової школи імені Готфріда Кінкеля в Бонні висвітлила організацію освітнього процесу, що забезпечує всебічний розвиток дитини [16]. Т. Бортник проаналізувала переваги використання дидактичної гри як засобу навчання дітей в початковий період навчання та визначила її особливості під час формування підприємницької компетентності [18]. О. Вернидуб проаналізувала інноваційні форми роботи з обдарованими учнями в процесі їхньої підготовки до участі в

онлайн-олімпіадах, зокрема використання дистанційного навчання, а також новітніх форм і методів роботи, що покликані забезпечити потреби дітей у самовираженні, сприяти самостійному пошуку відповідей на питання, що їх цікавлять [19]. В. Вихрущ розглянуто феномен «освітнє середовище обдарованого школяра» як систему та психолого-педагогічні умови розвитку в обдарованих школярів мотиваційних, інтелектуальних і творчих можливостей для їх самореалізації [20]. О. Віролайн проаналізувала наукові дослідження українських учених у галузі дистанційної освіти [21]. Розглянуто В. Гапон та Л. Чимбай питання оцінювання розроблених авторами прогнозів чисельності першокласників і контингенту учнів у денних закладах загальної середньої освіти в розрізі регіонів України й типу місцевості [23]. В. Демченко висвітлив питання розвитку творчих можливостей дітей та молоді на основі вивчення, порівняння й урахування педагогічної спадщини В. Сухомлинського та концептуальних поглядів провідного сучасного спеціаліста й експерта в галузі освіти і творчості К. Робінсона [26]. Є. Єленіна навела приклади уроків почесного доктора педагогічних наук Національної академії педагогічних наук України (НАПН України), народного вчителя, кандидата педагогічних наук, доцента, лауреата Вищих педагогічних премій, учителя фізики м. Одеса Миколи Миколайовича Палтишева, які презентують провідний принцип STEM-освіти-принцип інтеграції [29]. Р. Єрошенко розкрила специфіку та алгоритм написання та захисту дослідницьких робіт як перехідного етапу підготовки та вступу до Малої академії наук України [31]. Л. Карташова, Н. Бахмат, І. Пліш розглянули інноваційні підходи щодо вирішення проблеми формування та розвитку цифрової компетентності педагога в електронному середовищі закладу [34]. С. Майденко звернула увагу на те, що традиційна система організації методичної роботи в закладах загальної середньої освіти повною мірою не задовольняє запити сучасної школи, орієнтованої на нове осмислення методичної роботи як важливого чинника реалізації Концепції Нова українська школа [44]. М. Остапчук приділено увагу продуктивному мисленню школярів під час особистісно-розвивального навчання, проаналізовано психолого-педагогічний вплив оцінювання на особистість учня, описано нетрадиційні методики особистісно-розвивального навчання [46]. В. Степаненко розкрито потенціал дозвілля, який полягає у тому, що воно найповніше й найяскравіше висвітлює можливості і потреби, інтереси і прагнення обдарованого учня, сприяє налагодженню його

взаємовідносин з батьками й однолітками [53]. І. Хмеляр, А. Куценко визначили сутність організації в закладі загальної середньої освіти науково-методичної роботи з метою підвищення професійної компетентності вчителя, запропонували її структуру, побудовану на основі компетентнісно орієнтованого підходу, що передбачає зміну традиційних форм і методів роботи з учителями на інноваційні, що ґрунтуються на засадах партнерства та співпраці [58]. Р. Шпіца, Н. Коваль запропонували поняття «емоційний інтелект» та окреслили його зміст та структуру, визначили особливості його розвитку в учнів I–IV класів у контексті мистецького навчання у початковій школі [60]. За результатами Всеукраїнської науково-практичної конференції обґрунтовано особливості формування безконфліктного, толерантного та доброзичливого до кожної дитини освітнього середовища [45].

Багатогранна та широкоаспектна динаміка життя та сурові реалії воєнного стану і необхідності післявоєнного відновлення, відродження, відбудови, реставрації, капітального ремонту та відтворення, а також розвитку духовно-моральної, соціально-економічної, науково-освітньої, культурної, просвітницької, реабілітаційної, оздоровчої та інформаційної інфраструктури України на основі якісної наукової освіти потребують проведення неперервних, системних, комплексних наукових досліджень та практичних розробок з проблем розвитку закладів загальної середньої освіти в контексті партнерської взаємодії та творчої, сердечної, праведної співпраці учня, батьків і учителя з наявністю переважаючої складової саморозвитку, сомовдосконалення, самовиховання, утвердження творчої, самодостатньої, стійкої, незламної, обдарованої особистості.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті: на основі аналізу Конституції України, законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», розробок провідних українських науковців у сфері філософії і педагогіки стосовно законів, закономірностей, пріоритетів партнерської взаємодії учня, батьків і учителя у забезпеченні розвитку та саморозвитку особистості визначити пріоритетні напрями зростання учасників освітнього процесу як активних учасників будівництва та утвердження соціального людського суспільства, інноваційної економіки знань та демократичної держави Україна.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**:

1. Окреслення основних положень Конституції України, законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту» в частині

визначення пріоритетів та забезпечення розвитку як сфери освіти в цілому, так і головних учасників освітнього процесу зокрема.

2. Актуалізація концептуальних ідей праць провідних науковців України щодо всебічного, гармонійного розвитку та саморозвитку учня, батьків та учителя на засадах партнерської взаємодії та творчої, праведної, щиросердної співпраці.

3. Зазначення пріоритетних напрямів гармонійного, всебічного розвитку та саморозвитку, виховання та самовиховання учня, батьків та учителя як стійкої творчої, незламної, твердої, самодостатньої, обдарованої особистості.

4. Визначення основних напрямів діяльності закладу загальної середньої освіти на основі спрямованості принципів, методів і прийомів навчання та виховання на досягнення найбільшої ефективності розвитку та саморозвитку пізнавальних можливостей дітей та учнів (сприймання, мислення, пам'яті, уваги) в духовно-моральному, природному, здоровому суспільному середовищі.

5. З'ясування проблем, перешкод, вимог та завдань щодо реалізації права підростаючого покоління на якісну наукову освіту, гармонійний всебічний розвиток, а також захист їхніх прав, свобод, волі, вольностей, волевиявлення, життя та інтересів.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Теоретичними основами дослідження є закони і принципи: загальнонаукового пізнання, у тому числі діалектичної єдності історичного і логічного, бажаного, доцільного, допустимого та можливого; єдності теорії і практики; законодавчого закріплення та наукового представлення концептуальних ідей, положень, норм, критеріїв, стандартів, вимог напрямів всебічного, гармонійного розвитку та саморозвитку учня, батьків та учителя, а також методи системного аналізу, порівняння, узагальнення; вивчення, апробація та поширення нових педагогічних ідей, передового педагогічного досвіду; педагогічні спостереження, бесіди; моніторинг рівня та спрямування політичних наративів, державних рішень, суспільної думки та професійної оцінки ефективності та якості наукової організації освітнього процесу у закладах загальної середньої освіти з метою сприяння партнерській взаємодії учня, батьків і учителя у забезпеченні розвитку та саморозвитку творчої обдарованої особистості.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Проведено вивчення, порівняння та аналіз наукової літератури, норм Конституції України, вимог законодавства України, положень нормативно-правових актів у галузі загальної середньої освіти, здійснено зустрічі, співбесіди, навчання учасників освітнього процесу в частині формування та практичної реалізації пріоритетних напрямів партнерській взаємодії та єдності учня, батьків і учителя у забезпеченні розвитку та саморозвитку творчої обдарованої особистості, як стійкої системи духовного, природного середовища та активної учасниці і будівничого соціального людського суспільства, демократичної держави Україна.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

У період війни, пандемії, епідемій, необхідності відновлення, спрямування та коригування життєво важливих функцій дитячого організму та післявоєнної відбудови і відродження країни особливо актуальними є політичні, законодавчі, соціальні, економічні, педагогічні, дидактичні, інформаційні та комунікативні проблеми партнерської взаємодії учня, батьків та/або осіб які їх замінюють і учителя у забезпеченні розвитку та саморозвитку духовно багатой, морально стійкої, творчої, твердої, незламної, обдарованої, самодостатньої та стійкої особистості.

Оновлене поле освітньо-інтелектуальної діяльності та розвитку особистості відбувається в площині творчої взаємодії та освітньої співпраці учня і учителя при позитивному сприянні та участі батьків.

Спільна праведна співпраця учня і учителя відбувається в трьох взаємодоповнюючих секторах: учитель має навчити учнів основам наук, термінологічному апарату, словниковому запасу, які служать ціннісними орієнтирами підростаючому поколінню для забезпечення повноцінної та природовідповідної незламності, життєздатності, життєстійкості, життєдіяльності, життєтворчості та навчання впродовж всього життя; учні мають засвоїти, осмислити основи наук, термінологічний апарат, словниковий запас на основі розуміння вічних законів які керують всесвітом, ноосферою, світом та життям людей і навчитися вчитися; учень вчиться в учителя, а учитель вчиться в учня. Педагог який перестає вчитися, розвиватися, займатися самоосвітою перестає бути учителем. Адже, керуюча та спрямовуюча роль у даному випадку належить учителю, який виступає у ролі організатора, педагога, наставника, просвітителя, науковця, культуролога, порадирика, модератора, поводиря,

а цементуючою опорою та підкріплюючою основою є батьки учнів, та/або особи, які їх замінюють.

Управлінські рішення державних органів управління та директорів шкіл спрямовуються на те, щоб об'єднати зусилля учителя, учня, батьків, та/або осіб які їх замінюють з метою забезпечення процесів розвитку і саморозвитку дітей та учнів, якісного засвоєння ними наукових знань, формування практичних умінь, навичок та шліфування компетентностей в умовах різноманітних педагогічних систем навчання, виховання та самоосвіти та самовиховання.

Успіх справи залежить від того чи побудований освітній процес та освітній результат в площині дотримання та виконання духовних та моральних (натуральних), природних та юридичних законів. Досить часто неправомірно перевага надається не завжди вивіреному, досконалому юридичному закону, які до того ж є нестабільними та впродовж останніх тридцяти років піддаються частим блокуванням, уточненням, доповненням, корегуванням та змінам.

Під час розроблення, визначення концептуальних ідей, програм функціонування та реформування як сфери освіти в цілому, так і закладу загальної середньої освіти зокрема необхідно враховувати, що проблемам їхнього розвитку надається вагома увага в Конституції України, законах України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту».

Конституцією України визначені такі напрями стосовно розвитку, зокрема, закріплено положення, що стосується прагнення українського народу «розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу» [1, Преамбула].

Невід'ємними складовими Основного Закону є Декларація про державний суверенітет України та Акт проголошення незалежності України.

В Акті проголошення незалежності України наголошено на тому, що продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, з моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки [8].

Що стосується аспектів розвитку, то, у Декларації про державний суверенітет України особлива увага надана турботам та повноваженням держави щодо забезпечення повноцінного політичного, економічного, соціального і духовного розвитку народу України [9]. Заклади освіти ж незалежно від статусу, підпорядкування та форми власності є представниками та атрибутом держави, державності і творчим,

інтелектуальним, культурним осередком забезпечення прав, свобод, волі, волевиявлення, обов'язків творчої обдарованої особистості. У декларації також зазначено, що Україна «як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення» [9].

Особливої уваги надано культурному розвитку, невід'ємною частиною якого є сфера науки і освіти. У Декларації зафіксована правова норма про те, що Україна є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. Україна забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Україна виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки [9].

Особливої уваги в контексті розвитку на конституційному рівні надано також питанням мови, адже у Основному Законі зазначено:

- «держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України [1, ст. 10];
- держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [1, ст. 11].

Загальнодержавного значення надається розвитку особистості з правовим акцентом на те, що «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» [1, ст. 23].

Пріоритетного значення надається фізичному здоров'ю українського народу. Так, на рівні Конституції України зафіксовано правову норму про те, що «держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя» [1, ст. 49].

Одним із головних завдань держави Україна визначено те, що «Повна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і

безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам» [1, ст. 53].

Розвиток сфери освіти суттєво підкріплюється тим, що «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [1, ст. 54].

З метою регулювання стратегічних завдань та визначення пріоритетів до повноважень Верховної Ради України належить «затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля» [1, ст. 85, п. 6].

Розроблення й здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України покладається на Кабінет Міністрів України [1, ст. 116, п. 4]. Кабінет Міністрів України також «забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону» [1, ст. 116, п. 5]. Тобто, це стосується також визначення пріоритетів розвитку як сфери освіти в цілому, так і закладів освіти державної, комунальної, приватної та корпоративної форм власності зокрема.

Забезпечення «виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку» [1, ст. 119, п. 3] на відповідній території покладається на місцеві державні адміністрації.

Науково-педагогічним працівниками під час організації освітнього процесу та переходу з одного освітнього рівня на вищий необхідно враховувати також те, що «територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» [1, ст. 132].

До уваги необхідно брати також і те, що до відання Автономної Республіки Крим [1, ст. 138, п. 5; 8] належить розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля – відповідно до загальнодержавних програм, забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії.

Визначальним є також те, що обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання; затверджують районні і обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проектів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання; вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції, [1, ст. 143, абз. 3].

Тобто заклади освіти, розробляючи, затверджуючи та реалізуючи програми свого розвитку та саморозвитку, мають враховувати загальнодержавні тенденції, регіональну специфіку та місцеві особливості, а також історію діяльності школи та досягнення і успіхи учнів, учителів, батьків та випускників.

Освітня складова розвитку визначена у освітньому законодавстві, у тому числі, у законах України «Про освіту» та «Про повну загальну середню освіту».

Законом України «Про освіту» визначено, що «Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації

компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» [2].

Статтею третьою Закону України «Про повну загальну середню освіту» юридично закріплено, що система загальної середньої освіти функціонує з метою забезпечення:

- всебічного розвитку, навчання, виховання, виявлення обдарувань, соціалізації особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і здобуття освіти упродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності, дбайливого ставлення до родини, своєї країни, довкілля, спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству;

- формування в учнів компетентностей, визначених [Законом України](#) «Про освіту» та державними стандартами [3].

Під час реалізації Конституційних норм та вимог законодавства у сфері освіти необхідно враховувати, що новели юридичних законів не завжди корелюються з духовними, моральними (натуральними), природними законами та часто не відповідають духовно-моральній, природній чистоті, не враховують реальні проблеми та не беруть до відома та обговорення пропозиції учасників освітнього процесу, суспільних та профспілкових організацій, місцевих органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, закладів освіти, наукових, педагогічних працівників, учнів та батьків.

Отже, розроблення та затвердження програм, проектів, концепцій щодо вирішення проблем, подолання перешкод, освітніх втрат, освітніх розривів та визначення напрямів, насиченості, інтенсивності, складності і темпів розвитку учнівської молоді потребує всебічного аналізу, врахування реальних проблем освіти в Україні та визначення перспективних напрямів спрощення, мінімізації та ліквідації негативних, конфліктних і кризових ситуацій та явищ, а також непродуманих, спонтанних, помилкових рішень загальнодержавного, регіонального та місцевого рівнів.

Основне навчання учні, як правило, проходять у закладах загальної

середньої освіти. Станом на 1 квітня 2023 року в Україні функціонує 8 087 ліцеїв до яких відносяться заклади загальної середньої освіти у складі яких знаходяться: заклади дошкільної освіти і гімназія – 18; відділення закладів дошкільної освіти, початкова школа та гімназія – 1 422; початкова школа та гімназія – 5 656. Створено 17 наукових ліцеїв, функціонують ліцеї з посиленою військово-спортивною та посиленою спортивною підготовкою, а також інші типи ліцеїв.

Через військову агресію російської федерації, не в усіх українських школах відбувається очне навчання. Приймати учнів на очне навчання можуть лише ті школи, які обладнані укриттями, що відповідають нормам. Згідно з правилами, які встановило Міністерство освіти і науки України, форму навчання для дітей зможуть обирати батьки.

Окремими болючими проблемами сприяння та забезпечення розвитку, вихованню, саморозвитку та самовиховання особистості, реалізації права на повноцінну працю та соціальний захист педагогічних працівників, інженерно-обслуговуючого персоналу є забезпечення якісним навчанням дітей та учнів закладів освіти які є зруйнованими, пошкодженими, знаходяться на окупованій території, лінії зіткнення, в зоні бойових дій або перебувають на простой.

Від початку російського вторгнення на територію України повністю зруйновано 339 закладів освіти, частково отримав пошкодження 3 215 закладів. Заклади зазнали різних пошкоджень. У деяких вибито вікна, в інших – зруйновано одну чи дві стіни.

Варто зазначити, що проблема ускладнюється окупацією окремих територій України (Луганської, Донецької, Запорізької, Харківської та Херсонської областей) та веденням активних бойових дій, як наслідок відсутня можливість впливати на забезпечення освітнього процесу закладів освіти на таких територіях, створення та приведення об'єктів фонду захисних споруд у готовність до використання за призначенням. Крім того, частина закладів освіти мають будівлі, які під час бойових дій зруйновано або отримали пошкодження.

Щоб усвідомити наскільки є складною ситуація як в українському суспільстві, так і у сфері освіти доцільно звернути увагу на те, що тільки у продовж 2020–2023 років сфера освіти України в цілому та заклади загальної середньої освіти зокрема зіткнулися з багаточисельними викликами та загрозами: вимушеними перервами у повноцінному навчанні; тривогами, бомбардуваннями і руйнуваннями приміщень закладів освіти; відсутністю системного очного навчання та обмеженим

доступом до нього; значними обмеженнями для переміщення та дистанційного навчання, викликаними перебоями з постачанням електроенергії та наявності Інтернету. Стало нестабільним соціальне середовище учасників освітнього процесу, непоодинокі випадки коли педагогічні працівники тривалий час залишаються без заробітної плати, не виконуються соціальні гарантії, не забезпечується профілактика та охорона їхнього життя.

Значна частина дітей, учнів, батьків (особливо матерів) та вчителів стали біженцями або внутрішньо переміщеними особами. Більшість батьків призвані до лав української армії або є бійцями місцевої територіальної оборони, знаходяться на заробітках за межами України. За оперативними даними станом на січень 2023 р. за кордоном перебувало понад 510 тис. учнів і майже 12,5 тис. педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти. Водночас, інші країни наводять суттєво вищі показники. У квітні 2023 року лише у країнах ЄС до місцевих шкіл було інтегровано 775 452 учні з числа українських біженців. Значна частина з них не відвідує заклади загальної середньої освіти у країнах перебування, а багато хто взагалі ніде не навчається, у тому числі й дистанційно в українських закладах загальної середньої освіти. За обережними оцінками незалежних експертів освітні втрати та освітні розриви в Україні через війну та пандемію можуть перевищувати один рік.

Необхідно взяти до уваги також те, що на слуханнях у Комітеті Верховної Ради України з питань науки, освіти та інновацій наголошувалося на таких негативних наслідках освітніх втрат та освітніх розривів, зокрема:

- наявність значного негативного впливу як на розвиток особистості (зокрема через втрату можливостей для розкриття її потенціалу), так і на добробут, успішність та конкурентоспроможність українського суспільства у майбутньому;
- поглиблення нерівності в освіті, а отже і у суспільстві, через збільшення вже наявних навчальних розривів (наприклад, між успішністю учнів із родин з низьким і високим рівнем доходу, із сільських і міських шкіл тощо);
- загроза серйозних економічних наслідків у майбутньому, зокрема щодо зниження валового внутрішнього продукту;
- освітні втрати та розриви в районі бойових дій, зони конфлікту, регіонах із нижчими доходами потенційно мають більший масштаб ніж в середньому по країні та порівняно із провідними країнами Європи і світу.

Освітні втрати й освітні розриви мають тенденцію до накопичення й поглиблення, у разі відсутності вчасних і ефективних заходів із їх виявлення та подолання (надолуження прогалин) вони можуть стати незворотними.

На сьогодні держава не володіє повною та достовірною інформацією щодо реального впливу як карантину, спричиненого пандемією, епідеміями, так і війни в Україні на рівень досягнення українськими школярами результатів навчання, визначених державними стандартами загальної середньої освіти. В Україні відсутні усталені процедури для дослідження рівня освітніх втрат і освітніх розривів на рівні загальної середньої освіти, а також не розроблено механізмів їх подолання. Через це держава не може приймати адекватних рішень у галузі освіти для компенсації та надолуження втраченого / недоотриманого [14].

Розвиток українського суспільства та його складової сфери освіти відбувається також на фоні гострої боротьби, протистояння між волевиявленням, необхідністю захисту, оберігання, дотримання, поцінування високих духовно-моральних законів, правил, стандартів, цінностей, культури, добра, доброчесності, честі, гідності та проявами антидуховності, аморальності, зради, торгівлі українськими інтересами, всеосяжної та всепроникаючої корупції. Це означає, що сили добра мають єднатися, згуртовуватися, зміцнюватися та укріплюватися у боротьбі зі лукавим та підступним злом. Дана проблема поглиблюється ще і тим, що законодавець термінологічно та юридично механічно замінив: освітній процес на освітній процес; учня на споживача освіти; учителя на педагогічного працівника; директора школи на керівника закладу освіти, порушивши тисячолітню історію і усталену, збалансовану, відшліфовану та відпрацьовану практику взаємодії, співпраці та розвитку учня, батьків та учителя. Реалії військового стану актуалізували критичну необхідність виховання, особливо військово-патріотичного.

Потребують вирішення, коригування також спрямування та тенденції тридцятирічного «непродуманого» розвантаження, зниження стандартів та вимог, розхолодження, спрощення навчання дітей та учнів, відміни науково обґрунтованих, необхідних та практично перевірених освітніх норм, критеріїв, стандартів щодо забезпечення розвитку, виховання та саморозвитку, самовиховання підростаючого покоління. Природою передбачено, що без напруження, акумуляції зусиль людина не розвивається, а в кінцевому результаті деградує, стає безвольною, легко піддається маніпуляціям та зовнішньому, сторонньому і скритому

управлінню та впливу. У кожної особистості є своя міра складності яку необхідно побороти та подолати і вийти на новий вищий рівень гармонії навчання, виховання та пізнання. Міра складності у нашому розумінні ніяк не спрямована на зниження складності, але виступає як необхідний момент та точка відліку подальшого розвивального навчання та самоосвіти особистості. Це зумовлено тим, що під час навчання, самостійного вивчення, самоосвіти, як правило, пропонується навчальний матеріал, який має бути зрозумілим та може бути засвоєним, осмисленим, усвідомленим дітьми та учнями.

Відтак, вищезазначені проблеми потребують наукового осмислення, обґрунтування та прогнозування їхнього вирішення з метою вироблення цілеспрямованої державної політики стійкого, стабільного розвитку як освітньої сфери в цілому, так кожного учасника освітнього процесу зокрема. Для її створення необхідно розробити і прийняти стратегічні документи, які б визначали механізми вимірювання та компенсації освітніх втрат та освітніх розривів, а також забезпечували не тільки відповідні механізми їх подолання, а й формували умови для повноцінного отримання якісної освіти, наукових знань та розвитку кожної конкретної творчої обдарованої особистості.

Тобто увесь тягар вирішення проблем стосовно забезпечення стабільного, стійкого розвитку, виховання, саморозвитку та самовиховання творчих обдарованих дітей та учнів залежить від духовно-морального, науково-інтелектуального, культурно-освітнього резерву, потенціалу та енергетики українського народу.

Особливо в критичні, кризові періоди часу, під час війни необхідно звіряти практичні кроки та управлінські рішення з науковими теоріями, напрацюваннями, концепціями, підходами. Адже, наука є соціально-значущою, стратегічною сферою людської діяльності, що спрямована на вироблення, систематизацію, використання теоретично обґрунтованих та практично перевірених знань про закони буття, про дійсність, про закономірності, тенденції, явища та процеси існуючого засобами теоретичного обґрунтування та емпіричного випробування і перевірки пізнавальних результатів для розкриття їх об'єктивного змісту (істинності, достовірності, важливості, пріоритетності, інтерсуб'єктивності) та слугує основою для розвитку, зростання та руху до кращого, вищого, гармонійного. Наука є складовою духовної культури суспільства та задає рівень інтелектуального розвитку особистості.

Саме цим проблемам в галузі педагогіки надавали пріоритетного

значення Є. Березняк, Г. Ващенко, С. Гончаренко, Б. Грінченко, М. Драгоманов, О. Захаренко, А. Макаренко, І. Огієнко, С. Русова, О. Савченко, В. Сухомлинський, І. Ткаченко, К. Ушинський, М. Ярмаченко та інші.

Слушною є думка С. Гончаренка про те, що «маючи природні анатомо-фізіологічні передумови до становлення особистості, дитина у процесі соціалізації вступає в у взаємодію з навколишнім світом, оволодіваючи досягненнями людства» [25, с. 289].

Тобто, розвиток людини – незворотна, спрямована, закономірна позитивна зміна та зростання індивідуума як творчої обдарованої стійкої самодостатньої особистості та прагнення до фізичної досконалості. Тільки одночасна наявність всіх цих зазначених властивостей виділяє процеси розвитку серед інших змін:

- оборотність змін характеризує процеси функціонування (лінійне та циклічне відтворення постійної системи функцій);
- відсутність закономірностей характерно для випадкових процесів катастрофічного типу;
- за відсутності спрямованості позитивного зростання добродійні справи не можуть накопичуватися, і тому процес втрачає характерної для розвитку єдиної, внутрішньо взаємозалежної лінії.

У результаті розвитку виникає новий якісний стан творчої обдарованої особистості людини, що виступає як зміна її внутрішнього світу, складу або структури (тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів або зв'язків). Особливо важливим є тем, щоб під час зміни умов навчання, виховання, праці, типу, ступеня, підпорядкування та форми власності закладу освіти, підвищення стандартів освіти не втрачалися індивідуальні темпи розвитку та зростання творчої, обдарованої, стійкої, самодостатньої, особистості.

Розвиток людини, у тому числі і учня, батька та вчителя включає в собі:

- дію, процес, унаслідок яких відбувається зміна якості статі, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого, розширення пізнання оточуючого світу та розуміння законів буття, життєстійкості, життєдіяльності та життєтворчості;
- ступінь духовної, моральної та розумової зрілості, освіченості, культурності, вдумливості, поміркованості, а також фізичної досконалості.

Тобто увесь тягар вирішення проблем стосовно забезпечення стабільного, стійкого розвитку, виховання, саморозвитку та самовиховання творчих обдарованих дітей та учнів лягає на директорів

шкіл, їхніх заступників, учителів та батьків. Не другорядну роль у вирішенні окреслених проблем мають такі критерії як відповідальність за колектив та відповідальність за самого себе.

Під час організації освітнього процесу необхідно враховувати, що розвиток людини (дитини, учня, учителя, батька) – це також розгорнутий у часі процес кількісних та якісних змін в організмі та психіці людини, її мисленні, почуттях і поведінці, що є результатом біологічних процесів в організмі та впливів суспільства, навколишнього природного середовища на нього.

У складних, нестандартних, кризових, критичних ситуаціях та умовах війни особливої уваги необхідно надавати процесам, закономірностям, етапам саморозвитку творчої обдарованої самодостатньої особистості. Варто враховувати, що саморозвиток включає в собі духовний, моральний, розумовий, інтелектуальний, психологічний, біологічний, фізіологічний, фізичний, професійний, соціальний розвиток людини як особистості, якого вона усвідомлено досягає сама. Саморозвиток передбачає розвиток учня власними силами, без впливу, сприяння яких-небудь зовнішніх сил при наявності внутрішньої мотивації, самоконтролю, самооцінки та спонукальних чинників, наприклад, прикладу батьків, вчителів або у результаті різких змін політичних, соціальних, економічних, культурних, інформаційних умов. Саморозвиток та самовиховання забезпечуються постійним саморухом, самовдосконаленням, самопізнанням та є запорукою розвитку та вихованості.

Проблеми забезпечення розвитку та саморозвитку дітей і учнів є одними із головних пріоритетів педагогічної науки, а також має тісний зв'язок з цілим рядом інших суттєвих та важливих напрямів діяльності як закладів загальної середньої освіти зокрема, так і сфери освіти в цілому.

На думку Ю. Ковальчук «розвиток і саморозвиток обдарованості – процес конструктивних прогресуючих змін у системі здібностей обдарованої людини, викликаних зовнішніми соціально-культурними впливами на неї і внутрішніми спонтанними спонуканнями природного і культурного походження» [35, с. 886].

У центрі саморозвитку та розвитку є здібна, обдарована, талановита, геніальна, багатогранна, самодостатня, творча особистість дитини, учня, учителя та батька зі своїми думками, мріями, знаннями, практичними вміннями і навичками, компетентностями, поглядами, правами, побажаннями та переконаннями.

Саме тому однією із пріоритетних проблем розвитку закладів загальної середньої освіти є забезпечення єдності, цілісності, монолітності та гармонії духовного, морального, розумового, інтелектуального, біологічного, фізичного та суспільного розвитку, саморозвитку, виховання та самовиховання як учня, так і батьків, учителя.

Духовний розвиток передбачає осмислення кожною людиною свого життєвого призначення, своєї місії, оберігання моральності, закріплення цінностей, формування характеру, відстоювання та захист права, поглядів, переконань, культури та формування внутрішньо-психічного, професійного, життєвого досвіду творчої обдарованої людини. Під час організації розвитку та саморозвитку дітей та учнів педагогічні працівники враховують, що духовність як термін носить комплексний характер і використовується у таких науках, як, богослов'я, філософія, культурологія, етика, на означення різних понять так чи інакше дотичних внутрішньому світові людини та пов'язана з внутрішнім психічним життям людини, її переконаннями, усвідомленнями внутрішнім та моральним світом. Учням необхідно досягнути, що прояснення природи людського буття через категорії «дух» та «духовність» означає, що людина може не тільки пізнавати чи відображати навколишній світ, але й творити його, і незамінним помічником учня у цьому надскладному процесі є особистість учителя та батька. У даному випадку учень, учитель, батьки спільно пізнають, що творчі можливості людини як духовної істоти свідчать про те, що, крім мислення, вона має духовне, моральне, ціннісне та вольове відношення до реальності. Адже, духовність як високе, піднесене, возвеличене, гармонійне, чисте протиставляється низькому, недосконалому, вульгарному, гріховному, аморальному. Тому розвиток і саморозвиток творчої обдарованої особистості мають бути спрямовані на виховання і самовиховання розумної душі та серця як єдиного цілого, здатних розсудити і відрізнити добро від зла, правду від брехні та націлених на внутрішньо-вмотивоване прагнення до добродійного, високоблагородного, шляхетного, які пронизані та оздоблені внутрішнім стержнем – Любов'ю, Багатством, культурою і чистотою. Адже від злочинів людської природа непокоїться, бинтується, бурлить і відступає від законів своїх. У даному випадку необхідно враховувати також те, що земне, у тому числі і шкільне, життя швидкопливне та непередбачуване, тим паче ми маємо уважно ставитися до виховання дбайливого ставлення дітей та учнів до законів, закономірностей, норм, правил і стандартів життя, а отже і до розвитку,

виховання, саморозвитку та самовиховання особистості в усіх її проявах. Під час організації освітнього процесу та прийняття управлінських рішень також береться до уваги те, що незважаючи на абстрактність поняття, адже в науці дуже часто слово духовність використовується як конкретна якість чи мало не реально існуюча субстанція, про що свідчить слововжиток на зразок «людина великої духовності», «дефіцит духовності в суспільстві», – духовний стержень, духовна твердість, духовний розвиток, духовне виховання мають визначальне та стратегічне значення.

Моральний розвиток та виховання представляють собою цілеспрямоване формування свідомості, звичок і навичок поведінки учня, батьків, учителя як єдиної духовно-моральної системи цінностей, поглядів, переконань і традицій. Під час організації освітнього процесу в закладі освіти необхідно враховувати, що мораль є суспільним інститутом, однією із форм суспільної, колективної та корпоративної свідомості; духовно-культурним механізмом регуляції поведінки суспільства, соціальних груп та особистості; система поглядів, переконань і уявлень, а також тимчасових вимог, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей. Слід звернути увагу на те, що колективна, корпоративна, суспільні, особистісна свідомості не завжди співпадають, а інколи вступають у протиріччя між собою, що впливає на рівень, специфіку, волю і волевиявлення формування особистості учня. Тому особливої уваги доцільно надавати пізнавальним, оцінювальним, самооцінювальним, виховним, самовиховним, правовим функціям, здатностям та властивостям особистості учня, батька, учителя. У даному випадку вартує постійної уваги весь діапазон, спектр моралі: моральна діяльність (вчинки, поведінка людини, ставлення людини, зовнішній вигляд людини); моральні відносини; моральна свідомість, моральна самосвідомість, моральний вибір, моральна відповідальність. Гуманна мораль побудованій на духовній основі, історично перевіреній тисячоліттями культурі, утверджуючи між людьми правові, найсправедливіші, рівні, партнерські, союзні, дружні відносини та стосунки, перетворює їх на закономірні, непорушні життєві правила взаємин, партнерства, єдності, консолідації, співпраці та поведінки між окремими людьми та цілими народами.

Тому, саме духовно і морально багата і стійка непохитна тверда творча обдарована самодостатня особистість батька та учителя є носієм духовності, моралі (доброти, любові, миру, честі, гідності, порядності),

культури і служить орієнтиром, еталоном, взірцем та зразком для розвитку, виховання, саморозвитку та самовиховання учня.

Отже, одним із визначальних параметрів розвитку є моральність яка формує такий вид і ступінь діяльності людини, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами, принципами, рішеннями та діями. Успіх і визнання, має та людина яка проносить, утверджує духовність і мораль через все життя. Тому особливого значення необхідно надавати вихованню і самовихованню дітей та учнів, щоб наше щастя – діти та учні не стали нашим нещастям. Дітей та учнів з дитинства і в сім'ї, і в школі варто привчати, щоб матір і батька шанували, старших поважали, молодших від себе оберігали та наставляли. Батьки мають контролювати себе і дітей та їхні інтереси, захоплення, друзів, привчати їх до самоконтролю, духовності, моралі, культури. Дітей необхідно навчити перш за все духовному і шануванню батька і матері.

Духовність, моральність, здоров'я, щастя дітей залежить від того, яким життям живуть батьки, учитель, який у них стиль поведінки та спілкування, який приклад вони показують. Особливого значення для дітей та учнів має приклад батьків та учителя початкових класів під час їхнього дитячого віку та зростання.

Необхідно також привчати дітей та учнів до режиму дня, усталеного правила лягати спати та відпочивати в один і той же час, вживати благодатну та безпечну їжу, дотримуватися санітарно-гігієнічних норм так, щоб це переросло в автоматичну звичку, норму та стандарт. Співпадіння та єдність духовного, природного біологічного і життєвого циклів, рівнів та насиченості життя має визначальне значення для духовного, морального і фізичного здоров'я особистості дитини та учня.

Виховуючи дітей та учнів за духовним та моральним канонічним правом, цінностями та традиціями, необхідно з ними розмовляти, спілкуватися, співпрацювати як з дорослими, пояснюючи, показуючи, наставляючи, спрямовуючи їх на пошук правди, встановлення Істини. Батьки і учитель мають творчо працювати і за допомогою навчання, посильної праці в сім'ї та школі привчати до творчої життєдіяльності дітей та учнів. Духовність і моральність пронесена, виплекана батьками та учителем через все життя захистить дітей та учнів від ворогів видимих та невидимих та буде переданою в чистоті і гармонії молодому поколінню як зразок для наслідування, захисту та оборони. Бажаючи та надаючи дітям та учням добро, дорослі самі здобувають та отримують Любов, Багатство, щастя, радість і удачу.

Стабільний, стійкий та стрибкоподібний розумовий розвиток дітей та учнів на основі сукупності їхніх пізнавальних та аналітичних задатків та здібностей характеризує інтелект особистості. Розумовий розвиток формує здатність учня мислити, пізнавати, осмислювати навколишню дійсність, встановлювати зв'язки між явищами, процесами, подіями, будувати судження та визначати своє ставлення до пізнання причини, першопричини, закономірностей і залежностей, причино-наслідкових зв'язків, шляхів, рівнів, засобів, інструментарію та методів пошуку правди, а також встановлення Істини. Саме тому діяльність вчителя спрямовуються на те, щоб стимулювати у дітей та учнів розвиток кмітливості, міцності, всеосяжності та гнучкості пам'яті, формування розуміння, пізнання, розсудливості, поміркованості, уміння давати собі раду, допомагати іншим оперувати науковими знаннями, своїми моральними якостями, незмінними цінностями, а також на основі якісних наукових знань вчитися з досвіду, перевіряти на практиці, інтегруватися, пристосовуватися, адаптуватися до нових ситуацій, застосовувати знання, щоб управляти собою, ближнім оточенням, довкіллям та мислити науково-практично. Особливого значення під час створення умов для розумового розвитку творчої обдарованої самодостатньої особистості надається таким параметрам:

- об'єм та стійкість робочої пам'яті, здатність до аналізу, самоаналізу, систематизації, порівняння, передбачення, прогнозування, діяльності за допомогою науково-практичних знарядь, порівняння, логіки;
- системність, комплексність та багатогранність відбору життєво необхідної та цінної інформації;
- свідомість;
- сприйняття, увага, міркування, судження, асоціації.

Розумовий розвиток формує та характеризує інтелектуальну індивідуальність творчої обдарованої особистості учня.

У даному випадку під керівництвом учителя та за допомогою батьків учні оволодівають прийомами і засобами: сприйняття інформації, нових знань та їх інтелектуальній переробці; керування та самокерування емоційною рівновагою, а також мотиваційними, вольовими, емоційними імпульсами. У полі зору педагогічних працівників та батьків постійно перебуває залежність розвитку особистості учня від того, що характерна особливість людської свідомості полягає в тому, що з незліченної безлічі явищ зовнішнього світу матеріал для розумових операцій надає тільки мізерна частина – явища, що їх

можна сприйняти органами чуття.

Інтелектуальний розвиток особистості учня передбачає формування таких якостей у нього як сприйняття, відчуття, розуміння, усвідомлення на основі обробки інформації, абстрактного та логічного мислення, здійснення пошукової, винахідницької діяльності та прийняття самостійних рішень, а також усвідомлення відповідальності за прийняті рішення та здійснені вчинки. Педагогічними працівниками враховується, що запорукою та основою інтелектуального розвитку особистості дитини та учня є стан, системність, послідовність, складність, насиченість, напруженість та динаміка його розумового розвитку, а також наполегливе вміння долати перешкоди, складності, знаходити шляхи приборкання загроз, проблем, конфліктів, ліквідувати наслідки війни та трагедій.

Стабільний, стійкий та стрибкоподібний розвиток особистості учня забезпечується також реалізацією педагогічним працівником у співпраці з батьками таких форм, прийомів і методів які мінімізують та попереджують ризики під час становлення, ускладнення психічних процесів, задатків і здібностей – почуттів, відчуттів, сприймання, мислення, пам'яті, уяви, в ускладненні таких психічних утворень, як здібності та мотиви діяльності, потреби й інтереси, ціннісні орієнтації.

Науково вивіреною та практично перевіреною, що дієвою є така модель, система розвитку особистості учня, яка враховує особливості його біологічного розвитку, що виявляється в дозріванні анатомо-фізіологічних структур, у зміні та посиленні функцій різних систем і органів людини. На основі інформації, даних наданих батьками педагогічні працівники, формуючи систему творчої партнерської взаємодії та співробітництва з учнем, у своїй практичній діяльності враховують, що кожна щойно народжена дитина є носієм комплексу генів усіх своїх родичів: як близьких, так і найдальших. У зв'язку з цим у неї формується свій, індивідуальний, спадковий фонд, що інакше називається спадкова визначеною біологічною програмою. Це дає їй можливість індивідуально розвиватися. Реалізація цієї спадкової програми можливе лише в тому випадку, якщо, по-перше, дитина має досить якісні спадкові ознаки, а по-друге, має можливість вільно їх розвивати завдяки сприятливому впливу навколишнього середовища. У той же час, учень отримує всі свої знання, практичні навички, вміння та компетентності не в спадщину, а виробляє, удосконалює та збагачує їх протягом усього життя. Не існує виявлених генів талановитості. Єдине, що визначила

наука, – кожне немовля є вмістилищем величезного арсеналу різноманітних задатків, здібностей, обдарувань. Щоб їх розвинути, необхідний комплекс духовно-моральних, культурно-освітніх, інтелектуальних, природних, соціальних, економічних, інформаційних умов, у тому числі спеціалізоване як диференціальне, так і індивідуальне навчання й виховання, а також зусилля й турбота батьків та учителя, помножені на бажання та вмотивованість самої дитини та учня.

Педагогічні працівники у своїй практичній діяльності враховують, що динамічний процес росту та своєчасного біологічного дозрівання учня, у тому чи іншому періоді дитинства забезпечує його фізичний розвиток. Під фізичним розвитком розуміється динамічні біологічні процеси, що безперервно відбуваються у дитячому, підлітковому, середньому та старшому шкільному віці дитини її становлення. На кожному віковому етапі вони характеризуються певним комплексом пов'язаних між собою та з зовнішнім середовищем морфологічних, функціональних, біохімічних, психічних і інших властивостей організму і обумовлених цим своєрідністю запасом фізичних сил та даних. Високий рівень фізичного розвитку поєднується з високими показниками фізичної підготовки, м'язової та розумової працездатності. Учителям, батькам необхідно враховувати, що фізичний розвиток – це природний процес становлення і змін біологічних форм і функцій організму людини. Він залежить від віку, статі, природних життєвих сил організму, його будови та умов і характеру життя. Фізичний розвиток оцінюється рівнем розвитку фізичних якостей, антропометричними і динамометричними показниками та показниками формування постави. Важливим є те, що фізичний розвиток, поряд з народжуваністю, захворюваністю і смертністю, є одним з показників рівня здоров'я населення. Процеси фізичного і статевого розвитку взаємопов'язані і відображають загальні закономірності фізіологічного росту і розвитку, але в той же час істотно залежать від соціальних, економічних, санітарно-гігієнічних та інших умов, вплив яких значною мірою визначається внутрішньою силою волі та віком людини. Завдання школи навчити дітей та учнів цінувати та зберігати своє фізичне здоров'я, самостійно визначати стан свого здоров'я та діапазон фізичних та динамічних навантажень, перспективи фізичної досконалості та час, періодичність і витривалість фізичних, розумових, динамічних навантажень.

Учні, їхні батьки та учителі є рівноправними суб'єктами як осередку (класу, групи), спільноти (школи, села, району, міста), товариства, так

середовища (територіальне об'єднання), соціального людського добротворчого суспільства і демократичної держави в цілому. Усіх учасників освітнього процесу об'єднує система зв'язків із структурними підрозділами закладу освіти, інститутами демократичної держави та із осередками соціального людського добротворчого суспільства по вертикалі і по горизонталі. У процесі розвитку школи, яка є повноправним членом соціального людського добротворчого суспільства яке є одним з найбільш важливих ціннісних і культурологічних феноменів сучасності, пріоритетна роль надається правам, свободам, волі, вольностям та обов'язкам творчої обдарованої особистості учня, батька, учителя. Тому значна увага приділяється реалізації педагогічних систем з формування соціальної активності учнів, розширенню їх функціональних та структурних компонентів, налагодженню їхніх взаємозв'язків та врахування особливостей і специфіки діяльності. Під час організації управління закладами загальної середньої освіти та розвитку активної участі учнів у суспільному житті освітянами враховується, що соціальне людське добротворче суспільство в його загальноприйнятому розумінні, виступає як сукупність соціальних утворень (груп, колективів, органів учнівського, батьківського та педагогічного самоврядування, осередків науково-освітніх, спортивних, суспільних організацій), об'єднаних специфічними інтересами (освітніми, науковими, педагогічними, фаховими, економічними, етнічними, культурними, спортивними і так далі), що реалізовані в контексті діяльності інститутів демократичної держави і дозволяють, в умовах системи гармонійне та вільне облаштування суспільного життя та контролювати дії політичних систем, інститутів держави. Як демократична держава в цілому, так і заклад загальної середньої освіти зокрема, яким властиві та притаманні внутрішня свобода суспільних відносин, покликані підтримувати стабільний демократичний режим соціального життя, розвивати цінності законності, права, волі, свободи, демократії та мають привілеї розвиватися на основі добротворчих ініціатив, новацій і енергії духу соціального людського добротворчого суспільства. Закономірності, специфіка та особливості розвитку соціального людського добротворчого суспільства та демократичної держави повноцінними членами яких є учні, учителі, батьки та/або особи які їх замінюють спонукають до планомірного забезпечення їхнього соціального розвитку, що забезпечує поступове входження особистості в різні види відносин – державницькі, владні, економічні, культурні, освітні, наукові, інформаційні, правові,

суспільні, економічні, майнові, виробничі, партнерські, союзні, дружні. Представники молодого покоління стають та є повноправними членами соціального людського добротворчого суспільства у демократичній державі, засвоюючи всі ці види відносин і за допомогою їх розвивають свої функції. У демократичній державі за допомогою органів влади (законодавчої, виконавчої, судової) та інститутів соціального людського добротворчого суспільства, у тому числі і школи, в широкому розумінні цього поняття, забезпечується реалізація основних прав, свобод, побажань, волевиявлення та обов'язків дітей та учнів на якісну доступну безоплатну освіту, гармонійний розвиток та фізичну досконалість. Визначальне місце у забезпеченні розвитку особистості учня належить Особистості Учителя та Батька, – філософа, педагога, фахівця, наставника, організатора, керівника, поводиря, порадирика, координатора, доброзичливого співучасника навчально-пізнавального процесу учнів - Авторитета. Важливим є також той аспект, що ґрунтовний, системний розвиток, саморозвиток, виховання та самовиховання учня, батьків та учителя є запорукою політичної зрілості майбутніх поколінь.

Розвиток особистості учня, батька і вчителя відбувається у відповідності із законом діалектики – «Закон єдності і боротьби протилежностей», головна суть якого, на думку В. Кудіна [39, с. 173], полягає в єдності, а отже відповідно у партнерській взаємодії та творчій співпраці учня, батька і учителя, які утворюються внаслідок боротьби протилежностей, інтересів, побажань та забезпечення необхідності досягнення єдиної спільної добротворчої мети.

Стабільному, стійкому розвитку та вихованню протипоказані тривалі перерви, розхолодження, розслаблення. Душа і тіло людини як єдине ціле повинні знаходитися в гармонії пізнання необхідності, постійності, напруженості та краси саморозвитку і самовиховання.

Під час формування перспективних планів розвитку та саморозвитку учня, батька, учителя доцільно взяти за орієнтир, напрямок, позицію, думку В. Кременя про те, що «сучасний розвиток за глибиною пізнання і перетворення дійсності, за безмежними можливостями, наданій як окремії особистості, так і цивілізації в цілому, за глобальною відповідальністю людства за долю планети, залученістю до процесу змін країн, народів, індивідів визначив факт існування нової онтологічної основи життя» [55, с. 6].

Отже, забезпечення єдності та цілісності духовного, морального, розумового, інтелектуального, біологічного, фізичного та суспільного

розвитку та саморозвитку учня, батьків та учителя формують умови та задатки добродійних земних справ з усвідомленням гармонії законів та закономірностей дійсності і вічності.

Розвиток та саморозвиток творчої обдарованої самодостатньої стійкої твердої особистості акумулюють в собі утвердження, розширене відновлення, відродження та відтворення кращих духовно-моральних зразків та рівнів буття, життєздатності, життєдіяльності, життєстійкості, життєтворчості на основі позитивних кількісних та якісних змін у результаті консолідації зусиль та партнерської взаємодії, творчої співпраці учня, батьків, учителя.

Оберігати захищати дітей та учнів, навчити їх жити у рівновазі та гармонії із внутрішнім світом, природою та законами, закономірностями любові, єдності, консолідації, солідарності, взаємоповаги та дружби є пряма спільна відповідальність батьків, учителів, українського народу, демократичної держави Україна.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Партнерська взаємодія учня, батьків і учителя у забезпеченні розвитку та саморозвитку особистості побудована на творчій, щиросердній, праведній праці та співпраці, удосконаленні є запорукою подолання освітніх втрат, освітніх розривів, перешкод, відставання, освітньої безграмотності особливо в період війни, воєнного стану, надзвичайної ситуації та служить одним із механізмів поступального руху, утвердження та зростання інноваційної економіки знань, демократичної держави Україна, соціального людського добротворчого будівничого суспільства та захищеної творчої самодостатньої стійкої твердої незламної обдарованої особистості як єдиного цілого і фундаментального.

Цілісність, єдність, непорушність та монолітність навчально-пізнавальної діяльності учня, батьків та учителя, їх системність, неперервність, наступність та послідовність забезпечуються інтегративними зв'язками, характер яких обумовлює своєрідність функціонування та творчої, інноваційної діяльності цілого. Цілісність характеризується тим, що усі учасники освітнього процесу знаходяться в нерозривній єдності, взаємопроникненості, взаємодопомозі та взаємодоповнюють і стимулюють один одного. У результаті взаємодії, спілкування та розгортання протилежностей відбувається діалектичний

перехід від попереднього до наступного, від минулого до майбутнього, від старого до нового, від тимчасового до постійного, від особистого до суспільного, від приватного до державного. Неможливий особистісний розвиток без врахування тисячолітньої історії буття українського народу, української родини, окреслення та вирішення проблем та закономірностей виживання і новітнього проростання та утвердження.

Аналіз державницької, наукової, педагогічної, життєвої особистої практики, а також закономірностей навчальної діяльності, учнів, студентів, оцінювання праці учителів, професорів, науковців, державних службовців на різних ділянках освітнього середовища свідчить про те, що ще більшої ваги набули духовний і моральний розвиток, саморозвиток, виховання та самовиховання особистості. Основним же стимулом духовного і морального розвитку є внутрішнє прагнення і пробудження творчої обдарованої особистості до виникнення життєво важливої необхідності у пізнанні всецілого та на перший розгляд неосяжного, а також утвердження себе як професійного фахівця.

Тобто, розвиток та саморозвиток особистості учня, батька, учителя неможливий без пізнання, розуміння, усвідомлення суті явищ, процесів і подій. Процеси пізнання і самопізнання виступають основою, стимулом, закономірністю розвитку та саморозвитку творчої стійкої твердої незламної самодостатньої обдарованої особистості учня, батька, учителя. Адже необхідність у пізнанні оточуючого світу, природи, суспільства і самого себе проявляється в її різних проявах: у внутрішньо та генетично заданій тенденції до розвитку; у прагненні до навчання, оволодіння новими знаннями, практичними вміннями і навичками, компетентностями; допитливості; внутрішньому спонуканні до розумової та інтелектуальної діяльності, заняттю фізичними вправами, конструюванням, моделюванням; необхідності обґрунтування рішення та усвідомлення краси божественної гармонії в людині, природі, суспільстві.

У житті, роботі пріоритет надається тим юридичним і фізичним особам які знаходять в стані постійного розвитку, гармонії, пошуку, втілення інновацій та вирішенні непростих, надскладних ситуацій, проблем і завдань.

Перспективи подальших досліджень. Подальші перспективи наукових досліджень та практичного втілення систем партнерської взаємодії учня, батьків і учителя у забезпеченні розвитку та саморозвитку особистості вбачаємо у вивченні, науковому обґрунтуванні, вітчизняному науковому супроводженні та втіленні в практику

діяльності школи концепцій, моделей, критеріїв, вимірів та параметрів розвитку кожного учасника освітнього процесу зокрема. Проведений аналіз засвідчує, що альтернативи розвитку, вихованню, саморозвитку та самовихованню творчої стійкої твердої самодостатньої незламної обдарованої особистості не існує. Результатом розвитку та саморозвитку як закладу загальної середньої освіти в цілому, так і учня зокрема має бути повсюдна наявність та присутність глибоко освіченої конкурентоспроможної духовно-моральної, вихованої, здорової, стійкої, незламної, твердої обдарованої, талановитої особистості з якісними науковими знаннями, науковим мисленням, науковим світоглядом, яка спроможна оволодіти практичними уміннями і навичками, компетентностями як на рівні повної загальної середньої освіти, так і на рівні запропонованих програм, систем, варіантів і секретів фахової підготовки, професійної майстерності та кар'єрного зростання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Верховна Рада України. (1996, Черв. 28). *Конституція України № 254к/96-ВР*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- [2] Верховна Рада України. (2017, Верес. 05). *Закон № 2145-VIII «Про освіту»*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- [3] Верховна Рада України. (2020, Січ. 16). *Закон № 463-IX «Про повну загальну середню освіту»*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
- [4] Верховна Рада України. (2005, Січ. 13). *Закон № 2342-IV «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>
- [5] Верховна Рада України. (2018, Лип. 03). *Закон № 2485-VIII «Про ратифікацію Угоди між Урядом України та Урядом Фінляндської Республіки про реалізацію проекту "Фінська підтримка реформи української школи"»*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2485-19#Text>
- [6] Верховна Рада України. (2001, Квіт. 26). *Закон № 2402-III «Про*

- охорону дитинства». [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
- [7] Верховна Рада України. (2005, Груд. 21). Закон № 3255-IV «Про ратифікацію Кредитної угоди (Проект "Рівний доступ до якісної освіти в Україні") між Україною та Міжнародним банком реконструкції та розвитку». [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3255-15#Text>
- [8] Верховна Рада Української РСР. (1991, Серп. 24). Постанова № 1427-XII «Про проголошення незалежності України». [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>
- [9] Верховна Рада Української РСР. (1990, Лип. 16). «Декларація про державний суверенітет України» № 55-XII. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
- [10] Верховна Рада України. (2002, Квіт. 17). Указ Президента України № 347/2002 «Про Національну доктрину розвитку освіти». [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>
- [11] Верховна Рада України. (2013, Черв. 25). Указ Президента України № 344/2013 «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року». [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>
- [12] Кабінет Міністрів України. (1993, Листоп. 03). Постанова № 896 «Про Державну національну програму "Освіта" (Україна ХХІ століття)». [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>
- [13] Кабінет Міністрів України. (2016, Груд. 14). Розпорядження № 988-р «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти "Нова українська школа" на період до 2029 року». [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80#Text>
- [14] Верховна Рада України. (2023, Черв. 08). Комітет з питань освіти, науки та інновацій, протокол № 122 затвердив «Рекомендації слухань на тему: "Освітні втрати й освітні розриви на рівні загальної середньої освіти: вимірювання та механізми подолання" та розглянув ряд законопроектів». [Електронний ресурс].

- Доступно: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/237512.html
- [15] І. М. Безена, «Державна політика у сфері загальної середньої освіти та механізми її реалізації: регіональний аспект», *Публічне управління і адміністрування в Україні*, вип. 17, с. 23–29, 2020.
- [16] Г. Білавич, І. Дідух, Г. Пасайлюк, «Організація позаурочного освітньо-виховного процесу крізь призму світового досвіду», *Нова педагогічна думка*, т. 111, № 3, с. 3–8, 2022. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/article/view/463>
Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [17] В. І. Бондар, «Диференційоване навчання дітей з особливостями інтелектуального розвитку в закладах загальної середньої освіти», *Актуальні питання корекційної освіти. Педагогічні науки*, вип. 13, с. 54–17, 2019. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://aqce.com.ua/download/publications/502/455.pdf/>
Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [18] Т. Бортнюк, «Дидактична гра як засіб формування підприємницької компетентності учнів початкової школи», *Acta Paedagogica Volynienses*, № 4, с. 34–38, 2021. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://journals.vnu.volyn.ua/index.php/pedagogy/article/view/266/240> Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [19] О. Вернидуб, «Особливості роботи з обдарованими учнями в сучасних умовах на прикладі проведення учнівських онлайн-олімпіад», *Нова педагогічна думка*, т. 108, № 4, с. 50–54, 2021. [Електронний ресурс].
Доступно: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/article/view/386>
Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [20] В. О. Вихрущ, «Освітнє середовище у координатах розвитку обдарованого школяра: психолого-педагогічний аспект», *Інноваційна педагогіка*, т. 2, № 14, с. 18–24, 2019. [Електронний ресурс].
Доступно: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/14/part_2/5.pdf Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [21] О. В. Віролайнен, «Дистанційне навчання в закладах загальної середньої освіти як наукова проблема», *Вісник післядипломної освіти. Серія: Педагогічні науки*, вип. 8(37), с. 58–73, 2019. [Електронний ресурс].
Доступно: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/visnyk_P_0/8_37_2019/Bulletin_8_37_Pedagogika_Oksana_Virolainen_UA.pdf Дата звернення: Лип. 29, 2023.

- [22] М. І. Гагарін, *Виховна система закладу загальної середньої освіти: теорія і практика проектування*; О. М. Коберника, Ред. Умань, Україна: Сочінський М. М., 2020.
- [23] В. В. Гапон, Л. Л. Чимбай, «Оцінювання точності розробленого прогнозу контингенту учнів у денних закладах загальної середньої освіти», *Освітня аналітика України*, № 2(18), с. 72–87, 2022. [Електронний ресурс]. Доступно: https://science.iea.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/6_Gapon_Chymbay.pdf Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [24] Л. В. Гонтова, «Формування соціокультурної компетентності учнів 5–9-х класів загальноосвітніх навчальних закладів у процесі вивчення художньої культури», автореф. дис. канд. наук; НАПН України, Ін-т проблем виховання. Київ, 2020.
- [25] С. Гончаренко, *Український педагогічний словник*. Київ, Україна: Либідь, 1997. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/m0jX0v> Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [26] В. Демченко, «Виявлення і розвиток креативних можливостей учнів: від педагогічної спадщини В. Сухомлинського до сучасних поглядів К. Робінсона», *Нова педагогічна думка*, № 3, с. 169–171, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/xPGEVq> Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [27] О. Я. Денисюк, Н. В. Титаренко, «Моніторинг нової української школи як складова управлінської діяльності (на прикладі дослідження щодо професійної орієнтації учнів у закладах загальної середньої освіти)», *Освітня аналітика України*, № 1(12), с. 93–103, 2021. [Електронний ресурс]. Доступно: https://science.iea.gov.ua/wp-content/uploads/2021/05/7_Denysiuk_Tytarenko_112_2021_93_103.pdf Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [28] *Енциклопедія освіти*; В. Г. Кремень, Ред. 2-ге вид., допов. та перероб. Київ, Україна: Юрінком Інтер, 2021.
- [29] Є. Єленіна, «Співтворчість учителя й учнів: вивчаємо досвід учителів-новаторів», *Директор школи, ліцею, гімназії*, № 3, с. 144–150, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.director.npu.edu.ua/index.php/dslg/article/view/119/104> Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [30] Ю. В. Єременко, К. Г. Михайльова, *Самореалізація обдарованих учнів у сучасній Україні: чинники впливу, ризики та перспективи*. Харків, Україна: НУА, 2020.

- [31] Р. Єрошенко, «Організація науково-дослідницької діяльності учнів у закладах загальної середньої освіти», *Всесвітня література в школах України*, № 7/8, с. 29–36, 2020.
- [32] О. С. Казачінер, *Корекційна діяльність учителів-філологів як передумова забезпечення успішного навчання учнів у новій українській школі*. Харків, Україна: Панов А. М., 2020.
- [33] Л. Г. Карпова, *Створення освітньо-розвивального середовища в спеціалізованих закладах загальної середньої освіти для обдарованих дітей*. Харків, Україна: Астрон+, 2019.
- [34] Л. А. Карташова, Н. В. Бахмат, І. В. Пліш, «Розвиток цифрової компетентності педагога в інформаційно-освітньому середовищі закладу загальної середньої освіти», *Інформаційні технології і засоби навчання*, т. 68, № 6, с. 193–205, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/OI1Wgi> Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [35] В. І. Ковальчук, Т. М. Єрмак, «Створення інформаційно-освітнього простору школи для формування в учнів навичок 21 століття», *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Серія соціально-педагогічна*, вип. 34, с. 85–101, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3401/znpkp_sp_2020_34.pdf?sequence=1&isAllowed=y Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [36] М. М. Ковтонюк, А. Я. Клімішина, *Методичні аспекти підготовки майбутніх учителів математики до розвитку інтелектуальної культури учнів закладів загальної середньої освіти*. Вінниця, Україна: Рогальська І. О., 2018.
- [37] Л. Козіброда, *Соціалізація учнів з особливими освітніми потребами в умовах шкільного середовища: розвиток теоретико-методологічних основ (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)*. Львів; Ужгород, Україна: РІК-У, 2020.
- [38] О. Кравчина, О. Овчарук, «Використання онлайн-ігор вчителями закладів середньої освіти для формування підприємницької компетентності: зарубіжний досвід», *Молодь і ринок*, № 9/10, с. 38–44, 2022. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/268971/268235> Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [39] В. О. Кудін, *Роздуми (Про смисл життя, про перспективи розвитку людства, про любов і ненависть, про добро і зло, про терор і тероризм, про покликання в житті та ін.)*. Харків, Україна: НТУ

«ХПІ», 2003.

- [40] О. М. Лабінська, «Реалізація екологічної складової у навчанні хімії учнів основної школи Словацької Республіки», автореф. дис. канд. наук; Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2021.
- [41] С. Г. Литвинова, «Система комп'ютерного моделювання об'єктів і процесів та особливості її використання в навчальному процесі закладів загальної середньої освіти», *Інформаційні технології і засоби навчання*, т. 64, № 2, с. 48–65, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/waAsiS> Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [42] Н. І. Лісова, *Державно-громадське управління розвитком загальної середньої освіти в малих містах України*. Черкаси, Україна: Пономаренко, 2018.
- [43] Н. Луцан, Н. Бойчук, «Формування громадянської компетентності учнів в позакласній роботі», *Актуальні питання у сучасній науці*, № 3(9), с. 454–463, 2023. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/4029/4051> Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [44] С. Майданенко, «Готовність педагогів до інноваційної методичної роботи в закладах загальної середньої освіти», *Нова педагогічна думка*, т. 102, № 2, с. 59–63, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/issue/view/4> Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [45] *Міжкультурна комунікація учасників освітнього процесу як умова формування успішної особистості в глобалізованому світі*, на Всеукр. наук.-практ. конф. Київ: Інтерсервіс, 2020, 190 с.
- [46] М. В. Остапчук, *Теоретичні і методичні засади особистісно-розвивального навчання в Новій українській школі*. Рівне, Україна: Волин. обереги, 2020.
- [47] Ю. Павловський, О. Лузгінов, «Арт-терапевтичні техніки як засіб підвищення навчальної мотивації учнів», *Актуальні питання у сучасній науці*, № 3(9), с. 464–473, 2023. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/4030/4052> Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [48] Б. О. Піонтковський-Вихватень, «Модернізація змісту навчання обдарованих учнів у загальноосвітніх школах України (друга половина ХХ століття)», автореф. дис. канд. наук; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ, 2019.
- [49] Л. А. Северинчук, «Формування у старшокласників культури

родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти», автореф. дис. канд. наук; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Київ, 2018.

- [50] Л. В. Сливка, *Здоров'язбережувальне виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі (XX – початок XXI століття)*. Івано-Франківськ, Україна: Дискурс, 2022.
- [51] В. О. Сліпенко, *Розвиток підприємницької компетентності в учнів закладів загальної середньої освіти: досвід США*. Умань, Україна: Сочінський М. М., 2022.
- [52] Р. В. Сопівник, І. Васильківський, *Виховання емоційного інтелекту учнів середнього шкільного віку*. Київ, Україна: Ямчинський О. В., 2021.
- [53] В. І. Степаненко, «Креатизація середовища у профілактиці поведінкових девіацій обдарованих учнів», *Вісник Луганського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*, № 2, ч. 2, с. 274–281, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://visnyk.luguniv.edu.ua/index.php/vped/article/view/388/391> Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [54] О. М. Федоренко, «Педагогічні умови формування національно-патріотичної вихованості в учнів основної школи загальноосвітніх навчальних закладів», автореф. дис. канд. наук; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Київ, 2021.
- [55] *Феном інновацій: освіта, суспільство, культура*; В. Г. Кременя, Ред. Київ, Україна: Педагогічна думка, 2008.
- [56] О. Г. Фіданян, «Механізми державного управління дистанційним навчанням у закладах загальної середньої освіти», автореф. дис. канд. наук; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ, 2021.
- [57] *Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів: теорія і практика* / О. П. Дзьобань та ін.; Ф. Л. Левітаса, Ред. Київ, Україна: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018.
- [58] І. Хмеляр, А. Куценко, «Моніторинг освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти із використанням технологій компетентнісно орієнтованого навчання», *Нова педагогічна думка*, № 4, с. 75–79, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2018_4_22 Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [59] О. В. Чеботарьова, «Теорія і методика трудового навчання учнів із порушеннями опорно-рухового апарату та інтелекту», автореф. дис.

д-ра наук; Ін-т спец. педагогіки і психології ім. М. Ярмаченка. Київ, 2021.

- [60] Р. Шпіца, Н. Коваль, «Розвиток емоційного інтелекту учнів початкової школи в контексті мистецької освіти», *Молодий вчений*, № 11, 2021. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/2443/2429> Дата звернення: Лип. 29, 2023.
- [61] А. С. Шуляк, *Готовність майбутніх учителів інформатики до впровадження освітніх вебресурсів у закладах загальної середньої освіти*. Умань, Україна: Сочінський М. М., 2022.
- [62] А. І. Яблонський, І. П. Рогальська-Яблонська, Л. В. Яценко, «Соціальний розвиток учнівської молоді в період діджиталізації», *Габітус*, вип. 41, с. 202–206, 2022. [Електронний ресурс]. Доступно: http://habitus.od.ua/journals/2022/41-2022/41_2022.pdf Дата звернення: Лип. 29, 2023.

PARTNERSHIP OF THE STUDENT, PARENTS AND TEACHER IN PROVIDING PERSONALITY DEVELOPMENT AND SELF-DEVELOPMENT

Boris Chyzhevskiy,

Candidate of Pedagogical Sciences, leading researcher

Department of Economics and

General Secondary Education Management

Institute of Pedagogy of the National Academy

of Pedagogical Sciences of Ukraine;

Honored Education Worker of Ukraine.

Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-7878-1180>

chyzhevskiy.bg@gmail.com

Abstract. The article analyzes Constitutional, legislative norms and regulations, scientific approaches to the development of general secondary education institutions in the context of partnership interaction and creative, righteous, sincere cooperation of students, parents and teachers on the basis of development and with the presence of a predominant component of self-development, self-improvement, self-education of creative, gifted, a self-sufficient, stable personality. Development and self-development in a broad sense are considered as categories of dialectics related to the unity and struggle of opposites, internal improvement, the complex influence of which determines the essence of the main management mechanisms of both the

institution of general secondary education and the cognitive process of each participant in the educational process and is the basis for the state-social management of the institution of general secondary education. The multifaceted, multifaceted, harmonious, multifaceted and unique personality of the student is the central, priority and most important subject of the educational process of the general secondary education institution. In this case, both the development and self-development of the human organism, and especially that of children and students, are considered as individual development (ontogenesis), which manifests itself in a set of successive morphological, physiological and biochemical and biophysical changes that occur in an organism from the moment of its birth to the end of earthly life. Growth includes interrelated quantitative (height, stature, posture, weight) and qualitative thinking and (differentiation) transformations, including professional development and career growth and affirmation. The management of a general secondary education institution in a broad sense is considered as a tool in the skillful, masterful hands of the school director aimed at creating conditions for cooperation, partnership interaction of students, parents and teachers, all participants in the educational process. Therefore, management should be aimed at the development, upbringing and self-development, self-education, self-improvement of the individual, the deployment of partnership interaction and painstaking, righteous, sincere cooperation of all participants in the educational process and educational levels and cannot be used to cut off certain positive, significant, significant elements, components, sectors, achievements and assets because it indirectly and directly affects the dynamics of development, the stages of formation and establishment, as well as the fate and future of each member of the team. Their main goal is to ensure positive development, growth, growth of representatives of the future generation. That is why the school director has no right to unjust, unpopular, critical decisions. The main motive for the development and self-development of both an individual and an educational institution is to fill the life of each specific individual with Truth, Love, Peace, Kindness, Righteousness, Wealth, Luck and to fill it with essence, great comprehensive meaning and meaning, happiness and the greatest joy. The development and self-development of the student, parents and teacher are considered as spiritual, moral and natural specific processes of positive change, the result of which is the emergence of a qualitatively new, harmonious, perfect, beautiful, progressive, dynamic, evolutionary process of ascent from lower to higher, from simple to complex, from partial to general.

The core of development and self-development is the creative gifted personality of a student, parent, teacher. Positive results are possible if it is taken into account that the mechanisms of the formation of qualitative new, the source and general orientation and rates of development and self-development are correlated with objective spiritual, moral (natural), natural laws under the condition of human-centered direction at the level and in the plane of legal support, promotion of legal laws, normative legal acts, motivated positive management decisions, instructions and actions that correspond to the interests and right, expression of the will of the Ukrainian people. Ensuring the development and self-development of both a creative gifted individual in particular and the educational institution as a whole is carried out on the basis of knowledge and practical application of the general laws of the development of nature, society, personality and human thinking in the dialectical plane. It is worth knowing, getting to know, realizing and using all the depth and comprehensiveness of the evolutionary teaching of development and self-development, which consist in revealing the dialectically contradictory nature of development and self-development, as a unity of interruption and continuity, gradualness and jump, quantitative and qualitative changes. The partnership interaction of the student, parents and teacher is implemented taking into account the fact that the dialectic of the development of a creative, gifted, self-sufficient, stable personality with a spiritual and moral principle: is directed precisely to cognition, understanding, awareness of the source of development, self-movement, self-development, self-education of all things; only it gives the key to transitions, jumps, the interruption of gradualness, transformation into the opposite, modernization, modernization, restoration of the old, the emergence of a high-quality, innovative new, the natural evolutionary preparation of jumps of both the system and its components. It is appropriate to take into account that the dialectical principle of development methodologically focuses on scientific knowledge and practical resolution of objective internal and external hesitations, doubts, contradictions, on the creative search for ways of balanced, systemic, stable, sustainable, dialectical, complex, harmonious development, self-development and the growth of a creative gifted self-sufficient stable personality, a social human society and a democratic state of Ukraine.

Keywords: Constitution of Ukraine (Basic Law); legislation; development; self-development; student; parents; teacher.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Verkhovna Rada Ukrainy. (1996, Cherv. 28). Konstytutsiia Ukrainy № 254k/96-VR. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- [2] Verkhovna Rada Ukrainy. (2017, Veres. 05). Zakon № 2145-VIII «Pro osvitu». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- [3] Verkhovna Rada Ukrainy. (2020, Sich. 16). Zakon № 463-IX «Pro povnu zahalnu seredniu osvitu». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
- [4] Verkhovna Rada Ukrainy. (2005, Sich. 13). Zakon № 2342-IV «Pro zabezpechennia orhanizatsiino-pravovykh umov sotsialnoho zakhystu ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>
- [5] Verkhovna Rada Ukrainy. (2018, Lyp. 03). Zakon № 2485-VIII «Pro ratyfikatsiiu Uhody mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Finliandskoi Respubliki pro realizatsiiu proektu "Finska pidtrymka reformy ukraïnskoi shkoly"». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2485-19#Text>
- [6] Verkhovna Rada Ukrainy. (2001, Kvit. 26). Zakon № 2402-III «Pro okhoronu dytynstva». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
- [7] Verkhovna Rada Ukrainy. (2005, Hrud. 21). Zakon № 3255-IV «Pro ratyfikatsiiu Kredytnoi uhody (Proekt "Rivnyi dostup do yakisnoi osvity v Ukraini") mizh Ukrainoiu ta Mizhnarodnym bankom rekonstruktsii ta rozvytku». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3255-15#Text>
- [8] Verkhovna Rada Ukrainiskoi RSR. (1991, Serp. 24). Postanova № 1427-XII «Pro proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>
- [9] Verkhovna Rada Ukrainiskoi RSR. (1990, Lyp. 16). «Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy» № 55-XII. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
- [10] Verkhovna Rada Ukrainy. (2002, Kvit. 17). Ukaz Prezydenta Ukrainy № 347/2002 «Pro Natsionalnu doktrynu rozvytku osvity». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>

- [11] Verkhovna Rada Ukrainy. (2013, Cherv. 25). Ukaz Prezidenta Ukrainy № 344/2013 «Pro Natsionalnu stratehiiu rozvytku osvity v Ukraini na period do 2021 roku». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>
- [12] Kabinet Ministriv Ukrainy. (1993, Lystop. 03). Postanova № 896 «Pro Derzhavnu natsionalnu prohramu "Osvita" (Ukraina XXI stolittia)». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>
- [13] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2016, Hrud. 14). Rozporiadzhennia № 988-r «Pro skhvalennia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi reformuvannia zahalnoi serednoi osvity "Nova ukrainska shkola" na period do 2029 roku». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80#Text>
- [14] Verkhovna Rada Ukrainy. (2023, Cherv. 08). Komitet z pytan osvity, nauky ta innovatsii, protokol № 122 zatverdyv «Rekomendatsii slukhan na temu: "Osvitni vtraty y osvitni rozryvy na rivni zahalnoi serednoi osvity: vymiriuvannia ta mekhanizmy podolannia" ta rozghlianuv riad zakonoproektiv». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/237512.html
- [15] I. M. Bezena, «Derzhavna polityka u sferi zahalnoi serednoi osvity ta mekhanizmy yii realizatsii: rehionalnyi aspekt», Publichne upravlinnia i administruvannia v Ukraini, vyp. 17, s. 23–29, 2020.
- [16] H. Bilavych, I. Didukh, H. Pasailiuk, «Orhanizatsiia pozaurochnoho osvitno-vykhovnoho protsesu kriz pryzmu svitovoho dosvidu», Nova pedahohichna dumka, t. 111, № 3, s. 3–8, 2022. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/article/view/463>
Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [17] V. I. Bondar, «Dyferentsiirovane navchannia ditei z osoblyvostiamy intelektualnogo rozvytku v zakladakh zahalnoi serednoi osvity», Aktualni pytannia korektsiinoi osvity. Pedahohichni nauky, vyp. 13, s. 54–17, 2019. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://aqce.com.ua/download/publications/502/455.pdf/>
Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [18] T. Bortniuk, «Dydaktychna hra yak zasib formuvannia pidpriemnytskoi kompetentnosti uchniv pochatkovoї shkoly», Acta Paedagogica Volynienses, № 4, s. 34–38, 2021. [Elektronnyi resurs].

Dostupno: <http://journals.vnu.volyn.ua/index.php/pedagogy/article/view/266/240> Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.

- [19] O. Vernydub, «Osoblyvosti roboty z obdarovanyamy uchniamy v suchasnykh umovakh na prykladi provedennia uchnivskykh onlain-olimpiad», Nova pedahohfchna dumka, t. 108, № 4, s. 50–54, 2021. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/article/view/386> Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [20] V. O. Vykhruhch, «Osvitnie seredovyshche u koordynatakh rozvytku obdarovanoho shkoliara: psykholoho-pedahohichni aspekt», Innovatsiina pedahohika, t. 2, № 14, s. 18–24, 2019. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/14/part_2/5.pdf Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [21] O. V. Virolainen, «Dystantsiine navchannia v zakladakh zahalnoi serednoi osvity yak naukova problema», Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seria: Pedahohichni nauky, vyp. 8(37), s. 58–73, 2019. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/visnyk_P_0/8_37_2019/Bulletin_8_37_Pedagogika_Oksana_Virolainen_UA.pdf Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [22] M. I. Haharin, Vykhovna systema zakladu zahalnoi serednoi osvity: teoriia i praktyka proektuvannia; O. M. Kobernyka, Red. Uman, Ukraina: Sochinskyi M. M., 2020.
- [23] V. V. Hapon, L. L. Chymbai, «Otsiniuvannia tochnosti rozroblenoho prohnozu kontynhentu uchniv u dennykh zakladakh zahalnoi serednoi osvity», Osvitnia analityka Ukrainy, № 2(18), s. 72–87, 2022. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://science.iea.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/6_Gapon_Chymbay.pdf Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [24] L. V. Hontova, «Formuvannia sotsiokulturnoi kompetentnosti uchniv 5–9-kh klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv u protsesi vyvchennia khudozhnoi kultury», avtoref. dys. kand. nauk; NAPN Ukrainy, In-t problem vykhovannia. Kyiv, 2020.
- [25] S. Honcharenko, Ukrainyskyi pedahohichni slovnyk. Kyiv, Ukraina: Lybid, 1997. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/m0jX0v> Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [26] V. Demchenko, «Vyavlennia i rozvytok kreatyvnykh mozhlyvostei uchniv: vid pedahohichnoi spadshchyny V. Sukhomlynskoho do suchasnykh pohliadiv K. Robinsona», Nova pedahohichna dumka, № 3,

- s. 169–171, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/xPGEVq>
Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [27] O. Ya. Denysiuk, N. V. Tytarenko, «Monitorynh novoi ukrainskoi shkoly yak skladova upravlinskoï diialnosti (na prykladi doslidzhennia shchodo profesiinoï oriiantatsii uchniv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity)», Osvitnia analityka Ukrainy, № 1(12), s. 93–103, 2021. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://science.iea.gov.ua/wp-content/uploads/2021/05/7_Denysiuk_Tytarenko_112_2021_93_103.pdf
Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [28] Entsyklopediia osvity; V. H. Kremen, Red. 2-he vyd., dopov. ta pererob. Kyiv, Ukraina: Yurinkom Inter, 2021.
- [29] Ye. Yelenina, «Spivtvorchist uchytielia y uchniv: vyvchaiemo dosvid uchyteliv-novatoriv», Dyrektor shkoly, litseiu, himnazii, № 3, s. 144–150, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.director.npu.edu.ua/index.php/dslg/article/view/119/104>
Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [30] Yu. V. Yeremenko, K. H. Mykhailova, Samorealizatsiia obdarovanykh uchniv u suchasniï Ukraini: chynnyky vplyvu, ryzyky ta perspektyvy. Kharkiv, Ukraina: NUA, 2020.
- [31] R. Yeroshenko, «Orhanizatsiia naukovo-doslidnytskoi diialnosti uchniv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity», Vsesvitnia literatura v shkolakh Ukrainy, № 7/8, s. 29–36, 2020.
- [32] O. S. Kazachiner, Korektsiina diialnist uchyteliv-filolohiv yak peredumova zabezpechennia uspishnoho navchannia uchniv u novii ukrainskii shkoli. Kharkiv, Ukraina: Panov A. M., 2020.
- [33] L. H. Karpova, Stvorennia osvितno-rozvyvalnoho seredovyscha v spetsializovanykh zakladakh zahalnoi serednoi osvity dlia obdarovanykh ditei. Kharkiv, Ukraina: Astron+, 2019.
- [34] L. A. Kartashova, N. V. Bakhmat, I. V. Plish, «Rozvytok tsyfrovoi kompetentnosti pedahoha v informatsiino-osvitnomu seredovyschi zakladu zahalnoi serednoi osvity», Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia, t. 68, № 6, s. 193–205, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/OI1Wgi>
Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [35] V. I. Kovalchuk, T. M. Yermak, «Stvorennia informatsiino-osvitnoho prostoru shkoly dlia formuvannia v uchniv navychok 21 stolittia», Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho nats. un-tu im. I. Ohienka. Seriiia sotsialno-pedahohichna, vyp. 34, s. 85–101, 2020. [Elektronnyi resurs].

Dostupno: http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3401/znpkp_sp_2020_34.pdf?sequence=1&isAllowed=y Data

zvernennia: Lyp. 29, 2023.

- [36] M. M. Kovtoniuk, A. Ya. Klimishyna, *Metodychni aspekty pidgotovky maibutnikh uchyteliv matematyky do rozvytku intelektualnoi kultury uchniv zakladiv zahalnoi serednoi osvity*. Vinnytsia, Ukraina: Rohalska I. O., 2018.
- [37] L. Kozibroda, *Sotsializatsiia uchniv z osoblyvymy osvithnymy potrebamy v umovakh shkilnoho seredovyscha: rozvytok teoretyko-metodolohichnykh osnov (kinets XX – pochatok XXI st.)*. Lviv; Uzhhorod, Ukraina: RIK-U, 2020.
- [38] O. Kravchyna, O. Ovcharuk, «Vykorystannia onlain-ihor vchyteliamy zakladiv serednoi osvity dlia formuvannia pidpriemnytskoi kompetentnosti: zarubizhnyi dosvid», *Molod i rynek*, № 9/10, s. 38–44, 2022. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/268971/268235> Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [39] V. O. Kudin, *Rozdumy (Pro smysl zhyttia, pro perspektyvy rozvytku liudstva, pro liubov i nenavyst, pro dobro i zlo, pro teror i teroryzm, pro poklykannia v zhytti ta in.)*. Kharkiv, Ukraina: NTU «KhPI», 2003.
- [40] O. M. Labinska, «Realizatsiia ekolohichnoi skladovoi u navchanni khimii uchniv osnovnoi shkoly Slovatskoi Respubliky», *avtoref. dys. kand. nauk; In-t pedahohiky NAPN Ukrainy*. Kyiv, 2021.
- [41] S. H. Lytvynova, «Systema kompiuternoho modeliuvannia obiektiv i protsesiv ta osoblyvosti yii vykorystannia v navchalnomu protsesi zakladiv zahalnoi serednoi osvity», *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia*, t. 64, № 2, s. 48–65, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/waAsiS> Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [42] N. I. Lisova, *Derzhavno-hromadske upravlinnia rozvytkom zahalnoi serednoi osvity v malykh mistakh Ukrainy*. Cherkasy, Ukraina: Ponomarenko, 2018.
- [43] N. Lutsan, N. Boichuk, «Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti uchniv v pozaklasnii roboti», *Aktualni pytannia u suchasni nauksi*, № 3(9), s. 454–463, 2023. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/4029/4051> Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [44] S. Maidanenko, «Hotovnist pedahohiv do innovatsiinoi metodychnoi roboty v zakladakh zahalnoi serednoi osvity», *Nova pedahohichna*

- dumka, t. 102, № 2, s. 59–63, 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/issue/view/4> Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [45] Mizhkulturna komunikatsiia uchasnykiv osvitnoho protsesu yak umova formuvannia uspishnoi osobystosti v hlobalizovanomu sviti, na Vseukr. nauk.-prakt. konf. Kyiv: Interservis, 2020, 190 s.
- [46] M. V. Ostapchuk, Teoretychni i metodychni zasady osobystisno-rozvyvalnoho navchannia v Novii ukrainskii shkoli. Rivne, Ukraina: Volyn. oberehy, 2020.
- [47] Yu. Pavlovskiy, O. Luzghinov, «Art-terapevtychni tekhniky yak zasib pidvyshchennia navchalnoi motyvatsii uchniv», Aktualni pytannia u suchasni nautsi, № 3(9), s. 464–473, 2023. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/4030/4052> Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [48] B. O. Piontkovskiy-Vykhvaten, «Modernizatsiia zmistu navchannia obdarovannykh uchniv u zahalnoosvitnikh shkolakh Ukrainy (druha polovyna XX stolittia)», avtoref. dys. kand. nauk; Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka. Kyiv, 2019.
- [49] L. A. Severynchuk, «Formuvannia u starshoklasnykiv kultury rodynnykh vzaiemyn u pozaurochnii diialnosti zakladu zahalnoi serednoi osvity», avtoref. dys. kand. nauk; Skhidnoukr. nats. un-t im. V. Dalia. Kyiv, 2018.
- [50] L. V. Slyvka, Zdoroviazberezhualne vykhovannia uchniv zahalnoosvitnikh shkil Polshchi (XX – pochatok XXI stolittia). Ivano-Frankivsk, Ukraina: Diskursus, 2022.
- [51] V. O. Slipenko, Rozvytok pidpriemnytskoi kompetentnosti v uchniv zakladiv zahalnoi serednoi osvity: dosvid SShA. Uman, Ukraina: Sochinskyi M. M., 2022.
- [52] R. V. Sopivnyk, I. Vasylykivskiy, Vykhovannia emotsiinoho intelektu uchniv serednoho shkilnoho viku. Kyiv, Ukraina: Yamchynskiy O. V., 2021.
- [53] V. I. Stepanenko, «Kreatyzatsiia seredovyscha u profilaktytsi povedinkovykh deviatsii obdarovanykh uchniv», Visnyk Luhanskoho nats. un-tu im. T. Shevchenka. Serii: Pedahohichni nauky, № 2, ch. 2, s. 274–281, 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://visnyk.luguniv.edu.ua/index.php/vped/article/view/388/391> Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [54] O. M. Fedorenko, «Pedahohichni umovy formuvannia natsionalno-patriotychnoi vykhovanosti v uchniv osnovnoi shkoly zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv», avtoref. dys. kand. nauk; Skhidnoukr. nats. un-t

im. V. Dalia. Kyiv, 2021.

- [55] Fenom innovatsii: osvita, suspilstvo, kultura; V. H. Kremenia, Red. Kyiv, Ukraina: Pedahohichna dumka, 2008.
- [56] O. H. Fidanian, «Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia dystantsiinym navchanniam u zakladakh zahalnoi serednoi osvity», avtoref. dys. kand. nauk; Mizhrehion. akad. upr. personalom. Kyiv, 2021.
- [57] Formuvannia patriotychnoi ta hromadianskoi svidomosti uchniv: teoriia i praktyka / O. P. Dzoban ta in.; F. L. Levitasa, Red. Kyiv, Ukraina: Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka, 2018.
- [58] I. Khmeliar, A. Kutsenko, «Monitorynh osvitnoho protsesu v zakladakh zahalnoi serednoi osvity iz vykorystanniam tekhnolohii kompetentnisno oriientovanoho navchannia», Nova pedahohichna dumka, № 4, s. 75–79, 2018. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2018_4_22 Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [59] O. V. Chebotarova, «Teoriia i metodyka trudovoho navchannia uchniv iz porushenniamy oporno-rukhovoho aparatu ta intelektu», avtoref. dys. d-ra nauk; In-t spets. pedahohiky i psykholohiii im. M. Yarmachenka. Kyiv, 2021.
- [60] R. Shpitsa, N. Koval, «Rozvytok emotsiinoho intelektu uchniv pochatkovoii shkoly v konteksti mystetskoii osvity», Molodyi vchenyi, № 11, 2021. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/2443/2429> Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.
- [61] A. S. Shuliak, Hotovnist maibutnikh uchyteliv informatyky do vprovadzhennia osvitnikh vebresursiv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity. Uman, Ukraina: Sochinskyi M. M., 2022.
- [62] A. I. Yablonskyi, I. P. Rohalska-Yablonska, L. V. Yatsenko, «Sotsialnyi rozvytok uchnivskoi molodi v period didzhytalizatsii», Habitus, vyp. 41, s. 202–206, 2022. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: http://habitus.od.ua/journals/2022/41-2022/41_2022.pdf
Data zvernennia: Lyp. 29, 2023.

*Стаття надійшла до редакції
08 серпня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-303-316](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-303-316)

УДК 37.013.41:376-056.24

Штангей Світлана Василівна,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки,
адміністрування і спеціальної освіти

Навчально-наукового інституту менеджменту та психології

ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0009-0006-6554-5601>
sveta.sh@ukr.net

ПРОБЛЕМИ ІНДИВІДУАЛЬНОГО НАВЧАННЯ ДІТЕЙ ІЗ ДИТЯЧИМ ЦЕРЕБРАЛЬНИМ ПАРАЛІЧЕМ В ТЕОРІЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Анотація. У статті висвітлено проблеми навчання дітей із дитячим церебральним паралічем (ДЦП) та його особливості. Дитячий церебральний параліч за останні роки став одним з найпоширеніших захворювань нервової системи в дитячому віці в усіх країнах світу. Це захворювання тяжко інвалідизує дитину, вражаючи не лише опорно-рухову систему, а й зумовлює порушення мовлення (80 %), інтелекту (50 %), зору (20 %), слуху (15 %), кінестетичного сприймання (15 %). Значна частина дітей з церебральним паралічем неспроможна відвідувати шкільні установи, через що перебуває в домашніх умовах та навчається за індивідуальною формою навчання. Число таких дітей постійно зростає (М. Сварник, М. Николаєв). Отож питання ефективної організації індивідуального навчання дітей з ДЦП потребує подальшого наукового дослідження. Виходячи із положень теорій про провідну роль мотивації як основного стимулу рухової активності і нерозривно пов'язаної з нею психічної діяльності, про наявність у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку гнучких динамічних зв'язків і значної пластичності нервової системи, рядом авторів обґрунтовується необхідність комплексного підходу до медико-психолого-педагогічної реабілітації хворих на ДЦП дітей (Л. Бадалян, М. Ейдінова, Є. Правдіна-Винарська; К. Семенова, О. Мастюкова, М. Смуґлін; Н. Махмудова; С. Євтушенко; В. Козявкін; W. Phelps, B. Bobath, K. Bobath; V. Vojta; H. Knupfer, F. Rathe; L. Shestopalova, V. Kozijavkin; F. Niethard; Т. Проскуріна, М. Сварник, М. Николаєв). Найбільш широко реабілітацією хворих на ДЦП дітей займалися медики (F. Niethard, V. Vojta, K. Bobath, A. Peto та ін.). Зокрема, F. Niethard описав основні, широко розповсюджені в світі методи лікування ДЦП: лікування

положенням тіла (за К. Бобат); рефлексотерапію (В. Войта); кондуктивну терапію (А. Петьо). Удосконалення організації та змісту спеціальної освіти, своєчасної комплексної допомоги дітям з різними порушеннями психофізичного розвитку, в тому числі й з порушеннями опорно-рухового апарату, мають першочергове значення для ефективності їхньої підготовки до школи, своєчасного лікування, корекційного навчання в школі, інтеграції в суспільство. У вітчизняній і зарубіжній спеціальній педагогіці у зв'язку з цим здійснено ряд розробок питань корекційно-відновлювальної роботи з дітьми, хворими на ДЦП (праці Р. Бабенкової, Л. Данилової, Л. Дробот, М. Іпполітової, Е. Калижнюк, О. Мастюкової, А. Обухівської, Є. Постовойтової, О. Романенко, Н. Скрипки, Л. Ханзерук, О. Чеботарьової та інших дослідників). Спроби узагальнення досвіду корекційного навчання і виховання дітей з ДЦП засвідчили важливість і необхідність педагогічного втручання в процес подолання у них адаптаційних утруднень, реалізації індивідуального підходу, розробки оригінальних засобів і прийомів навчання в умовах соціально-реабілітаційного центру (Є. Постовойтов, Л. Дробот). Виділено, що розуміння факторів і механізмів виникнення різних порушень у процесі становлення дитячої психіки дозволяє правильно спроектувати корекційний процес.

Ключові слова: інвалідизація; порушення опорно-рухового апарату; індивідуальне навчання; дитячий церебральний параліч; корекційний процес.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Проблема організації індивідуального навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку є однією з найактуальніших у теорії і практиці спеціальної педагогіки. Це обумовлено передусім зростанням чисельності дітей із тяжкими фізичними та психічними вадами, зростанням наркоманії та алкоголізму, посиленням екологічної небезпеки. З іншого боку, – посиленням уваги українського суспільства до створення належних умов для реалізації освітніх потреб кожної особистості, організації корекційного навчання, виховання, реабілітації, соціальної допомоги всім дітям, які мають порушення психофізичного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання корекційно-відновлювальної роботи з дітьми, хворими на ДЦП розглядали: Л. Бадалян, М. Ейдінова, Є. Правдіна-Винарська, М. Смуглін, Н. Махмудова,

С. Євтушенко, В. Козьявкін, W. Phelps, В. Bobath, К. Bobath, V. Vojta, Н. Knupfer, F. Rathe, L. Shestopalova, V. Kozijavkin, F. Niethard, Т. Проскуріна, М. Сварник, М. Николаєв, Р. Бабенкова, Л. Данилова, Л. Дробот, М. Іпполітова, Е. Калижнюк, А. Обухівська, О. Романенко, Н. Скрипка, Л. Ханзерук, О. Чеботарьова та інші дослідники.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає у розгляді особливостей індивідуального навчання дітей з дитячим церебральним паралічем.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**: 1) проаналізувати історичних аспектів становлення індивідуального навчання взагалі та індивідуального навчання дітей з порушенням опорно-рухового апарату; 2) визначити основні підходи до організації корекційного навчання та виховання дітей з ДЦП в умовах сім'ї; 3) обґрунтувати необхідність створення корекційних методик, що спрямовані на подолання низької розумової працездатності; недостатності концентрації уваги, пам'яті; незрілості емоційно-вольової сфери; затримки у розвитку мовлення; недостатності моторних функцій; затримки в розвитку просторової орієнтації

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Вивчення теорії та практики процесу навчання дітей з особливими освітніми потребами на сучасному етапі становлення нашої держави набуває дедалі більшого значення й привертає увагу науковців і практиків до пошуку шляхів його більш ефективної організації.

Велике соціальне та наукове значення допомоги дітям з церебральним паралічем обумовлено не тільки тяжким характером цього захворювання, яке часто призводить до інвалідизації хворих, а й значною його розповсюдженістю. Згідно даних Л. Бадаляна, В. Hagberg, S. Atkinson, F. Stanley та інших, частота ДЦП коливається від 2 до 5,9 випадків на 1000 новонароджених (В. Козьявкін, Л. Шестопалова, В. Подкоритов) [4, с. 11].

На думку Т. Ілляшенко порушення рухових функцій у дітей, хворих на церебральний параліч, завжди, більшою чи меншою мірою, поєднується з порушенням психічних функцій і особистості в цілому. Саме ці вторинні порушення ускладнюють виховання, навчання й розвиток дитини з руховими обмеженнями. Їх корекція та розвиток здорових і позитивних якостей, які має кожна дитина, з метою

якнайкращого пристосування до суспільного життя та самореалізації і є завданням комплексної медико-психолого-педагогічної реабілітації [2].

Фактори, що зумовлюють ті чи інші відхилення в психічному розвитку дітей з церебральним паралічем, різні. Розуміння цих факторів і механізмів виникнення різних порушень у процесі становлення дитячої психіки дозволяє правильно спроектувати корекційний процес [1].

Слід зауважити, що на думку В. Козьявкіна при всіх формах церебрального паралічу має місце низька лабільність кінестетичного аналізатора [4]. Це призводить до неправильних уявлень про окремі рухи, недостатності синтезу цих рухів у єдине ціле. Таким чином, при ДЦП порушується вся структура чуттєвого пізнання. Отож ці діти потребують спеціальних психолого-педагогічних заходів, спрямованих на компенсацію й розвиток ослаблених функцій.

В. Козьявкін, Л. Шестопалова, В. Подкоритов наголошують на тому, що подолання недоліків, які виникли в ранньому дитинстві, залишаються актуальними для педагогічних впливів і в молодшому шкільному віці. Насамперед, такими недоліками є:

- порушення сенсорного розвитку, який у дітей з церебральним паралічем становить особливу зону ризику і конче потребує втручання в процес його становлення;
- затримка у формуванні розумових операцій, яка виникає на ґрунті неповноцінного сенсорного розвитку та обмеженої загальної обізнаності;
- недоліки розвитку мовлення: дизартрії та вади, пов'язані з прогалинами загального психічного розвитку; зниження пізнавальної активності;
- невміння гратися, зокрема, в сюжетно-рольові ігри, спільно з іншими дітьми;
- невміння співпрацювати з дорослими: слухати, зосереджувати увагу на завданні та виконувати його відповідно до інструкції;
- ряд негативних показників особистісного розвитку: невміння спілкуватися, безініціативність, надмірна сором'язливість, залежність від найближчих дорослих, невпевненість, що свідчить про небезпеку виникнення комплексу меншовартості, який сповна виявиться пізніше, у підлітковому й юнацькому віці;
- відставання у формуванні навичок самообслуговування від потенційно можливих.

Названі недоліки психофізичного розвитку дитини окреслюють те

коло проблем, яке має стати предметом корекційного втручання команди фахівців: педагога, психолога, лікаря, логопеда, реабілітолога, соціального педагога.

Особливо турбує той факт, що збільшується кількість дітей з тяжкими ураженнями опорно-рухового апарату [4]. Діти з важкими формами ДЦП, які неспроможні самостійно пересуватись, мають складні відхилення в психічному розвитку, діти з епісіндромом, після операцій; ослаблені соматичними хворобами підлягають навчанню в домашніх умовах [9].

Актуальною залишається проблема якомога більш раннього навчально-виховного та реабілітаційного впливу, яким будуть охоплені всі діти з руховою патологією, незалежно від ступеня ураження інтелекту. Ці заклади повинні надавати необхідну допомогу і розробляти диференційовані та індивідуальні програми для навчання і виховання дітей з різноманітними ураженнями опорно-рухового апарату, а також інтелекту, мовлення [6].

Особливо на часі інтеграція осіб різного віку з порушенням опорно-рухового апарату в суспільство здорових людей, залучення їх до активної суспільної діяльності [6].

Успішність соціальної інтеграції осіб з порушенням опорно-рухового апарату залежить від їх особистості. Вітчизняний та зарубіжний досвід засвідчує, що діти і підлітки з руховими недоліками, а особливо з тяжкими, мають ряд досі нерозв'язаних психологічних проблем, пов'язаних з негативним впливом мікросоціального оточення і психогенною травматизацією в зв'язку з наявністю фізичного дефекту. Для них характерні дезадаптаційні зриви і кризи, які проявляються в перенапруженні емоційної сфери і порушенні поведінки. Провідного значення в соціальній адаптації та інтеграції надається врахуванню індивідуальних особливостей дитини, які складають компенсаторний потенціал особистості і дозволяють опрацювати адекватні умовам середовища форми поведінки і життєдіяльності. При цьому велику роль відіграє своєчасна й ефективна діагностика, профілактика, корекція поведінкових, нервово-психічних, патохарактерологічних порушень. У зв'язку з цим О.Чеботарьова [9] акцентує увагу на найболючіших питаннях організації індивідуального навчання цих дітей, висвітлюють особливості порушень їхньої рухової діяльності, вищих психічних функцій, емоційно-особистісної сфери, а також питання психодіагностики, корекційно-розвивальної та реабілітаційної роботи в

процесі навчання і підготовки дітей і підлітків з ДЦП до дорослого життя.

У спеціальних закладах освіти для дітей з порушеннями опорно-рухового апарату навчаються діти зі збереженим інтелектом, які самостійно пересуваються і обслуговують себе, а також із ЗПР та інтелектуальними порушеннями легкого ступеня.

Діти з тяжкими формами ДЦП спроможні навчатися лише вдома за значно скороченою загальноосвітньою програмою (без виправданого виключення ряду шкільних дисциплін), в обстановці повної ізоляції від однолітків, без професійної орієнтації. При тяжких формах ДЦП хвора дитина і сім'я, яка виховує таку дитину, автоматично вибуває з активного суспільного процесу через недостатність комплексної медичної допомоги; державного фінансування, використання зарубіжного і вітчизняного досвіду реабілітації і підготовки спеціальних медико-педагогічних кадрів; необхідність одному з членів сім'ї (найчастіше матері) залишати працю взагалі або змінювати свою професію на низькооплачувану роботу, не завжди постійну, щоб вивільнити час для догляду за дитиною в якості медичної сестри, методиста ЛФК, педагога, вихователя, просто няні.

Ця обставина тяжко впливає на матеріальний стан сім'ї. З врахуванням сучасного економічного розвитку держави, ця причина не дозволяє батькам правильно виховувати хвору дитину через відсутність коштів і невідповідність до надання кваліфікованої допомоги з усіх напрямків виховання дитини, її підготовки до самостійного життя. Разом з тим, важко переоцінити значення діяльності батьків у відновлювальному лікуванні дитини з інвалідністю, але для ефективного включення їх в цей процес держава має створити спеціальні умови.

Пошуку ефективних умов для здійснення навчально-корекційної роботи з дітьми з інвалідністю присвячено ряд монографічних праць. Зокрема, у роботі В. Vobath [10] особливе місце відводиться проблемі аномального психічного розвитку дітей з ДЦП. Висвітлено порушення пізнавальної діяльності дітей з церебральними паралічами, що важливо для організації індивідуального навчання. Акцентується увага на основних методах клініко-психолого-педагогічної діагностики відхилень психічного розвитку у дітей. До них автор відносить:

- медичну діагностику, включаючи й ранню діагностику ДЦП;
- психопатологічні дослідження;

- психолого-педагогічну діагностику, серед основних методів якої називаються вивчення анамнезу, спостереження, метод педагогічного аналізу, констатувальний та навчальний експеримент;
- нейропсихологічне і логопедичне обстеження;
- діагностику розвитку мислення;
- діагностику порушень мовлення і оцінку комунікативної поведінки та інші.

Автор виділяє такі загальні труднощі в навчанні дітей цих груп: низьку розумову працездатність; недостатність концентрації уваги, пам'яті; незрілість емоційно-вольової сфери; емоційну нестійкість; відставання в розвитку мовлення; обмежений запас знань і уявлень про довкілля; недостатність моторних функцій; відставання в розвитку просторової орієнтації.

Комплексне вивчення іншими авторами особливостей психофізичного розвитку дітей з ДЦП показало, що ці діти через тяжкість свого захворювання значно утруднюються в засвоєнні програмного матеріалу. Т. Кузнецова у зв'язку з цим правомірно акцентувала увагу на необхідності розробки особливої організації освітнього процесу [5, с. 17]. Зокрема це стосувалося характеру групових та індивідуальних завдань і доручень для педагогічно занедбаних дітей, необхідності постійної стимуляції їхньої діяльності з боку вчителя, здійснення індивідуального підходу.

Формування досвіду спілкування у дітей з церебральним паралічем залежно від уявлень про свої власні можливості продуктивно розроблено в дисертаційному дослідженні Л. Ханзерук. Виявлено, що розвиток психомовленнєвої сфери засобами мовленнєвої терапії у дошкільників, хворих на ДЦП, сприяє ефективному вирішенню проблем їхнього спілкування. Автор рекомендує в роботі дошкільних закладів застосовувати наступні принципи мовленнєвої терапії, які, на наш погляд, є актуальними й для організації індивідуального навчання учнів на початковому етапі:

- виховання емоційно позитивного ставлення до мовлення та спілкування з дорослими і дітьми;
  - створення мовленнєвого режиму в усіх видах діяльності;
  - активне залучення дитини до співпраці у подоланні дефекту, виховання вольових зусиль;
  - ретельний добір заохочувальних методів;
  - формування мовленнєвої культури, навичок соціальної поведінки [8].
- Розроблений автором корекційний зміст спілкування спрямований

на виправлення неадекватних уявлень про власні можливості дітей з церебральним паралічем. Дослідження переконливо демонструє динаміку переходу від заниження уявлень про власні можливості до значного підвищення їх рівня, від пасивності до зростання активної діяльності та дієвої позиції у ситуаціях подолання труднощів, від тривожності у спілкуванні до підвищення інтенсивності взаємодії. З'ясовано специфіку стійких порушень уявлень про власні можливості, обумовлених типовою ситуацією їх спілкування, розроблено корекційний зміст комунікативної діяльності.

Для учнів з церебральним паралічем характерні специфічні графічні недоліки під час письма:

- неправильне написання рядків;
- відсутність елементів букв або їх незавершеність, зайве доповнення букв, неоднаковий їх нахил тощо;
- порушення розмірів букв і співвідношення їх за висотою і шириною;
- змішування подібних за написанням букв;
- уривчастість письма або повторення окремих його елементів за рахунок насильницьких рухів [10].

Основними підходами до організації корекційного навчання та виховання дітей з ДЦП в умовах сім'ї є спрямованість на: розвиток особистості; розроблення індивідуальної корекційно-розвивальної програми; раціональну організацію розумової та фізичної діяльності; стимулювання розумового і емоційного розвитку з опорою на психічний стан; розвиток творчості і самостійності; залучення батьків до навчально-виховного процесу своєї дитини.

Навчання дітей, які потребують спеціальної допомоги та реабілітації в домашніх умовах, здійснюється за індивідуальним планом, який складає вчитель з урахуванням їхніх психофізичних особливостей і пізнавальних можливостей. Для цього попередньо проводиться вивчення стану рухових функцій дитини, мовлення, інтелектуального розвитку тощо. У процесі обстеження особлива увага звертається на основні складові навчальної діяльності учня: працездатність, активність, цілеспрямованість та інше. Відмічаються особливості уваги, пам'яті. При обстеженні пам'яті звертається увага на стан короткотривалої та довготривалої зорової, слухової і моторної пам'яті, перевагу механічної або логічної. На основі отриманих даних вчитель отримує інформацію про інтелектуальний розвиток учня з церебральним паралічем. В усіх випадках визначаються найбільш ушкоджені і найбільш збережені

функціональні системи. Це дуже важливий і відповідальний етап роботи.

Вчителі індивідуального навчання користуються переважно методикою вивчення готовності дитини до шкільного навчання Н. Стадненко, Т. Ілляшенко, А. Обухівської [7], яка стосується як інтелектуальної, так і емоційно-вольової та мотиваційної сфери дітей-шестирічок. Однак, для учнів початкових класів з ДЦП існує об'єктивна необхідність розробки методики вивчення стану їхнього психофізичного розвитку для більш повного визначення всіх порушених і збережених функціональних систем, щоб з опорою на останні спроектувати індивідуальний навчальний процес, який матиме корекційну спрямованість. Оскільки в існуючих методиках не враховується специфіка психофізичного розвитку дітей з ДЦП, тяжкість ураження у них рухової системи, стан функціонування верхніх кінцівок тощо. Індивідуальні плани роботи вчитель розробляє відповідно до навчальної програми для конкретного класу.

Вчитель має право зменшити кількість годин на вивчення теми, виділити більше годин на підготовку до її вивчення, якщо вона викликає труднощі у засвоєнні. Посилення корекційного змісту здійснюється вчителем за допомогою різноманітних прийомів та засобів навчання. Наприклад, на уроці математики вивчається геометричний матеріал. Але дитина має порушення зору, яке утруднює його сприймання. Для успішного засвоєння матеріалу вчитель може збільшити розмір геометричних фігур, чіткіше окреслити їх обриси, запропонувати дотиково обстежити трафарети фігур тощо. Або інший приклад: на уроці письма в 1 класі дитина не може писати через неготовність руки до письма. Вчитель систематично застосовує спеціальні вправи для розвитку дрібної моторики пальчиків та кисті руки, таким чином готуючи руку дитини до письма.

Відповідно до «Положення про спеціальну загальноосвітню школу-інтернат України для дітей з вадами фізичного та (або) розумового розвитку», тривалість уроку в підготовчому класі – 30 хвилин, 1–2 класах – 35 хвилин, 3–12 класах – 40 хвилин. На кожному уроці після 15–20 хвилин занять проводиться п'ятихвилинна фізична пауза з виконанням лікувально-коригуючих вправ. Цих вимог дотримуються й вчителі індивідуального навчання. Однак інколи видозмінюється форма проведення уроку. Наприклад, у випадку поганого самопочуття дитини, урок проводиться в ігровій формі, використовуються переважно дидактичні ігри, в ході яких повторюється і закріплюється вивчений

матеріал.

Отже, підсумовуючи, важливо відмітити дотримання основних організаційно-педагогічних умов проведення індивідуальних занять, що є позитивним у досвіді організації та проведення індивідуального навчання. Це привчає вчителя та учнів до стабільного порядку, формує в учнів стереотип навчальної діяльності. Однак це лише одна з умов здійснення індивідуального навчання. Найважливішим є визначення освітніх та корекційно-розвивальних підходів до такого навчання, вибір адекватних методик, доступних засобів навчання.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для вирішення поставленої мети використано теоретичні методи наукового дослідження: аналіз сучасного стану досліджуваної проблеми у педагогічній, психологічній та науково-методичній літературі вітчизняних та зарубіжних вчених.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Проведений аналіз висвітлює низку актуальних питань, пов'язаних із сучасним станом вирішення багатьох проблем:

- по-перше, у результаті аналізу історичних аспектів становлення індивідуального навчання взагалі та індивідуального навчання дітей з порушенням опорно-рухового апарату, зокрема, виявлено, що освітній процес має конкретно історичний характер. На різних етапах розвитку суспільства існували різні форми організації навчального процесу: індивідуальна, індивідуально-групова, лабораторна, бригадна, класно-урочна. Індивідуальне навчання стало формою, яка доповнює класно-урочну систему і є однією з основних організаційних форм отримання шкільних знань, умінь і навичок;

- по-друге, визначено основні підходи до організації корекційного навчання та виховання дітей з ДЦП в умовах сім'ї, зокрема, спрямованість на: розвиток особистості; розроблення індивідуальної корекційно-розвивальної програми; раціональну організацію розумової та фізичної діяльності; стимулювання розумового і емоційного розвитку з опорою на психічний стан; розвиток творчості і самостійності; залучення батьків до освітнього процесу своєї дитини;

- по третє, актуальною проблемою визначено створення корекційної методики, спрямованої на подолання низької розумової працездатності; недостатності концентрації уваги, пам'яті; незрілості

емоційно-вольової сфери; затримки у розвитку мовлення; недостатності моторних функцій; затримки в розвитку просторової орієнтації.

Врахування окреслених особливостей психофізичного розвитку учнів у процесі індивідуального навчання сприятиме підтримці у них пізнавального інтересу, зниженню негативного впливу вторинних відхилень на становлення особистості, активізації компенсаторних можливостей, удосконаленню змісту та якості корекційного навчання.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Таким чином, провідний симптом ДЦП – рухові порушення – обумовлює специфічні труднощі освітньої діяльності. Це виявляється не лише у несформованості рухових навичок і умінь, а й у недостатності складніших функцій, необхідних для навчальної діяльності, в основі яких лежить рух (зорово-моторна координація, просторовий аналіз і синтез, праксис). Успішна організація індивідуального навчання в умовах сім'ї зумовлюється індивідуальним змістом навчання і виховання з урахуванням психофізичних особливостей учня, адаптації державних вимог до його можливостей, а також забезпеченням організаційних, дидактичних і корекційно-реабілітаційних умов.

Перспективи подальших досліджень. Проблеми індивідуального навчання дітей з порушеннями опорно-рухового апарату в умовах сім'ї; комплексний характер психолого-педагогічних засобів підтримки учня в процесі його розвитку і навчання; створення спеціальних умов організації навчального процесу залишаються не дослідженими або недостатньо розробленими і потребують подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Л. М. Вознюк, Н. Б. Климчук, І. М. Мерленко, В. С. Петрович, *Дитячий церебральний параліч: поради батькам і педагогам*. Луцьк, Україна : Б.В., 2002.
- [2] Т. Д. Ілляшенко, А. Г. Обухівська, О. В. Романенко, Н. С. Скрипка, *Корекція психосоціального розвитку дітей з церебральним паралічем у реабілітаційному центрі*. Київ, Україна, 2003.
- [3] Э. С. Калижнюк, *Психические нарушения при детских церебральных параличах*. Киев, Украина: Вища шк., 1987.
- [4] В. И. Козьявкин, Л. Ф. Шестопалова, В. С. Подкорытов, *Детские*

церебральные параличи. Медико-психологические проблемы. Львів, Україна, 1999.

- [5] Т. Кузнєцова, «Підготовка до шкільного навчання дітей з порушенням опорно-рухового апарату», *Дефектологія*, № 1, с. 21–23, 2004.
- [6] М. Николаєв, М. Сварник, «Діти з особливими потребами в українському суспільстві: крок до реабілітації та інтеграції», у *Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство*. Київ, Україна: Контекст, 2000, с. 22–28.
- [7] Н. М. Стадненко, Т. Д. Ілляшенко, А. Г. Обухівська, Т. В. Жук, *Діагностика відхилень в розумовому розвитку учнів*. Київ, Україна: Освіта, 1991.
- [8] Л. О. Ханзерук, «Формування досвіду спілкування у дошкільників з церебральним паралічем», дис. канд. наук. Київ, 2001.
- [9] О. В. Чеботарьова, *Методичні рекомендації щодо організації та проведення індивідуального навчання вдома учнів, які мають вади у фізичному та психічному розвитку*. Київ, Україна: ТОВ «ЛДЛ», 2000.
- [10] В. Bobath, *Abnormale Haltungsreflexe bei Gehirnschäden*. Stuttgart, 1996.

PROBLEMS OF INDIVIDUAL EDUCATION OF CHILDREN WITH CEREBRAL PALSY IN THE THEORY OF SPECIAL PEDAGOGY

Svitlana Shtangei,

candidate of pedagogical sciences, associate professor

Department of Pedagogy, Administration and special education

Educational and Scientific Institute of Management and Psychology

SIHE «University of Educational Management».

Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0009-0006-6554-5601>

sveta.sh@ukr.net

Abstract. The article highlights the problems of teaching children with cerebral palsy (CP) and its features. In recent years, cerebral palsy has become one of the most common diseases of the nervous system in children in all countries of the world. This disease severely disables the child, affecting not only the locomotor system, but also causes impairment of speech (80 %), intelligence (50 %), vision (20 %), hearing (15 %), kinesthetic perception (15 %). A significant part of children with cerebral palsy is unable to attend school, which is why they stay at home and study according to an individual form of education. The number of such children is constantly growing (M. Svarnyk, M. Nikolaev). Therefore, the issue of effective organization of individual education of children with

cerebral palsy requires further scientific research. Based on the provisions of theories about the leading role of motivation as the main stimulus of motor activity and mental activity inseparably connected with it, about the presence of flexible dynamic connections and significant plasticity of the nervous system in children of preschool and junior school age, a number of authors justify the need for a comprehensive approach to medical-psychological-pedagogical rehabilitation of children with cerebral palsy (L. Badalyan, M. Eidinova, E. Pravdina-Vynarska, K. Semenova, O. Mastyukova, M. Smuglin, N. Makhmudova, S. Yevtushenko, V. Kozyavkin, W. Phelps, B. Bobath, K. Bobath, V. Vojta, H. Knupfer, F. Rathe, L. Shestopalova, V. Kozijavkin, F. Niethard, T. Proskurina, M. Svarnyk, M. Nikolaev). Doctors (F. Niethard, V. Vojta, K. Bobath, A. Peto, etc.) were most widely involved in the rehabilitation of children with cerebral palsy. In particular, F. Niethard described the main, widespread in the world methods of treatment of cerebral palsy: treatment by body position (according to K. Bobath); reflexology (V. Vojta); conductive therapy (A. Petyo). Improving the organization and content of special education, timely comprehensive assistance to children with various psychophysical developmental disorders, including those with musculoskeletal disorders, are of primary importance for the effectiveness of their preparation for school, timely treatment, remedial education at school, and integration into society. In connection with this, in domestic and foreign special pedagogy, a number of issues of corrective and restorative work with children with cerebral palsy have been developed (the works of R. Babenkova, L. Danilova, L. Drobot, M. Ippolitova, E. Kalyzhniuk, O. Mastyukova, A. Obukhivska, E. Postovoitova, O. Romanenko, N. Skrypka, L. Khanzeruk, O. Chebotaryova and other researchers). Attempts to generalize the experience of correctional education and upbringing of children with cerebral palsy proved the importance and necessity of pedagogical intervention in the process of overcoming their adaptation difficulties, implementation of an individual approach, development of original means and methods of learning in the conditions of a social rehabilitation center (E. Postovoitov, L. Drobot). It is highlighted that the understanding of the factors and mechanisms of the occurrence of various violations in the process of the formation of the child's psyche allows to correctly design the correction process.

Key words: disability; disorders of the musculoskeletal system;

individual training; infantile cerebral palsy; corrective process.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] L. M. Vozniuk, N. B. Klymchuk, I. M. Merlenko, V. S. Petrovych, *Dytiachyi tserebralnyi paralich: porady batkam i pedahoham*. Lutsk, Ukraina : B.v., 2002.
- [2] T. D. Illiashenko, A. H. Obukhivska, O. V. Romanenko, N. S. Skrypka, *Korektsiia psykosotsialnoho rozvytku ditei z tserebralnym paralichem u reabilitatsiinomu tsentri*. Kyiv, Ukraina, 2003.
- [3] E. S. Kalizhnyuk, *Psyhicheskie narusheniya pri detskih cerebral'nyh paralichah*. Kiev, Ukraina: Vyshcha shk., 1987.
- [4] V. I. Kozyavkin, L. F. Shestopalova, V. S. Podkorytov, *Detskie cerebral'nye paralichi. Mediko-psihologicheskie problemy*. Lviv, Ukraina, 1999.
- [5] T. Kuznietsova, «Pidhotovka do shkilnoho navchannia ditei z porushenniam oporno-rukhovoho aparatu», *Defektolohiia*, № 1, s. 21–23, 2004.
- [6] M. Nykolaiev, M. Svarnyk, «Dity z osoblyvymy potrebamy v ukrainskomu suspilstvi: krok do reabilitatsii ta intehratsii», u *Kroky do kompetentnosti ta intehratsii v suspilstvo*. Kyiv, Ukraina: Kontekst, 2000, s. 22–28.
- [7] N. M. Stadnenko, T. D. Illiashenko, A. H. Obukhivska, T. V. Zhuk, *Diahnastyka vidkhylen v rozumovomu rozvytku uchniv*. Kyiv, Ukraina: Osvita, 1991.
- [8] L. O. Khanzeruk, «Formuvannia dosvidu spilkuvannia u doshkilnykiv z tserebralnym paralichem», *dys. kand. nauk*. Kyiv, 2001.
- [9] O. V. Chebotarova, *Metodychni rekomendatsii shchodo orhanizatsii ta provedennia indyvidualnoho navchannia vdoma uchniv, yaki maiut vady u fizychnomu ta psykhichnomu rozvytku*. Kyiv, Ukraina: TOV «LDL», 2000.
- [10] B. Bobath, *Abnormale Haltungsreflexe bei Gehirnschäden*. Stuttgart, 1996.

*Стаття надійшла до редакції
31 серпня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-317-338](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-317-338)

УДК 37.013.43 : 39(=161.2)

Федорець Василь Миколайович,

кандидат медичних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Київ, Україна;

доцент кафедри педагогічних наук, професійної та початкової освіти
Комунального закладу вищої освіти
«Вінницька академія безперервної освіти».

Вінниця, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0001-9936-3458>
bruney333@yahoo.com

Сіданіч Ірина Леонідівна,

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-2992-3808>
2363395@ukr.net

Клочко Оксана Віталіївна,

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри математики та інформатики
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського.

Вінниця, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-6505-9455>
klochkoob@gmail.com

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ АРХЕТИПУ ГОСПОДАРЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ В КОНТЕКСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КОМПЕТЕНТІСНОЇ ПАРАДИГМИ В ОСВІТІ: ЕТНОПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті на основі актуалізації методологічного потенціалу культурної антропології, архетипічної педагогіки та психології розкривається феноменологія «Архетипу Господаря» як характерного для української культури та розглядаються шляхи застосування вказаного архетипу для удосконалення здоров'язберезувальної і культурної компетентностей вчителів

фізичної культури в умовах післядипломної освіти та магістрів за напрямками освітній менеджмент, педагогіка вищої школи, спеціальна педагогіка, християнська педагогіка. Цілеспрямоване використання архетипічної педагогіки розглядається як інноваційний психологізований напрям педагогічної теорії і практики, який сприяє розкриттю в освітньому процесі потенціалів етнопедагогіки, етнокультури та світової культури. Засоби архетипічної педагогіки сприяють розвитку: психологічної і культурної компетентностей педагога, міжкультурної комунікації, євроінтеграції, патріотизму, національної ідентичності. «Архетип Господаря» розглядається як один з домінантних і стійких в українській культурі. «Архетип Господаря» проявляється в актуалізації: цінності дому; просторового смислу – *raumzin* (нім.); екологічних інтенцій і цінностей; антропокосмічної свідомості; відповідальності; психологічної сталості, надійності і стійкості; вітальності (життєвості); життєстійкості; життєтворчості; свободи як способу соціального буття особистості та прояву її індивідуальності і самореалізації; здатності і потенціалу до захисту, збереження і підтримання себе та свого оточення і справи якою особа займається; творчості; інтелекту; особистісного зростання та самореалізації і самоактуалізації; здоров'язбереження. «Архетип Господаря» при його цілеспрямованій актуалізації може бути глибинною психологічною основою для формування і вдосконалення різних компетентностей, а також для розвитку творчості. Систему архетипів, яка цілеспрямовано використовується при формуванні певної компетентності ми визначаємо як архетипічне поле компетентності.

Ключові слова: архетип господаря; український архетип; етнопедагогіка; етнокультурна; архетипічна педагогіка; здоров'язберезувальна компетентність; культурна компетентність; архетип господаря; післядипломна освіта; магістри; вчителі фізичної культури; методологія; психологізація; антропологія.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Культура є «другою» природою людини. Антропологічні і культурологічні дослідження представляють культуру як особливу «антропологічну матрицю», яка системно визначає цінності, етику, мораль, сприйняття світу, діяльність, поведінку. Людина завжди

занурена в культуру, «виростає» з неї і є її носієм. Навіть коли відбувається явище акультурації, тобто коли руйнуються культурні стереотипи однієї культури то їх місце займають інші.

Для подальшої культурно орієнтованої розбудови методологій педагогічної науки як і для формування практично спрямованих педагогічних систем особливий інтерес представляє феномен контекстуальності культури [8]. Сутність цього феномену полягає тому, що значна чи навіть домінуюча частина цінностей, смислів, інтенцій, поведінкових стереотипів, образів, а також етика та естетика містяться в контекстах культури, які в свою чергу мають визначальний вплив на формування, подальший розвиток та існування особистості як в дитинстві так і в дорослому віці. Відповідно до ідей Едварда Холла [8] існують висококонтекстуальні культури і низькоконтекстуальні. В висококонтекстуальних культурах переважаюча частина цінностей, смислів, стереотипів поведінки знаходиться в культурному контексті і відповідно їх інтереорізація (в розумінні перенесення в психічну реальність особи) проходить «непомітно» – контекстуально. Тобто у висококонтекстуальній культурі на «актуальному рівні», який може бути представлений формалізовано певні культурні стереотипи, цінності і смисли презентуються обмежено чи взагалі не розглядаються. Це перш за все стосується культурних, поведінкових стереотипів, специфіки світобачення. Наприклад в українській культурі, яка є висококонтекстуальна загальнозрозумілим є принципові відмінності між стилями одягу для офіційних зустрічей, для фізичної роботи чи для занять спортом. Уточнюються переважно деталі але не стиль. Те ж стосується і статевої моралі і поведінки, яку традиційно не прийнято детально обговорювати. Людина, яка реально включена в культуру такі речі розуміє контекстуально. В українській культурі потужним є контекстуальний вплив на формування навичок необхідних для життя – комунікації, мислення, моральної поведінки, творчості, життєтворчості, які значною мірою задаються взаємодією з культурними контекстами.

У низькоконтекстуальних культурах актуальні культурні стереотипи, правила поведінки, а також мораль, цінності і смисли необхідні для впливу на особистість чи соціум мають бути цілеспрямовано виділені, конституйовані, формалізовані (часто «прописані»), обговорені і тільки при таких умовах вони інтереорізуються і впливають на поведінку, діяльність і життя. Тому наприклад шлюбні чи комерційні договори в Японії для якої характерною

є висококонтекстуальна культура становлять одну чи кілька сторінок і не містять деталізації. Водночас такі ж договори в США (представник низькоконтекстуальної культури) можуть бути на кілька десятків чи сотень сторінок з детальним описом і алгоритмами поведінки та відповідальності сторін. Культури за ознакою контекстуальності не можна оцінювати як більш чи менш розвинуті, або «кращі» чи «гірші». Вони є унікальні і самодостатні та відповідно відображають складний і особливий історичний розвиток та характер народу і його спосіб життя. Водночас особливості контекстуальності культур є значимою характеристикою, яку необхідно враховувати в: міжкультурній комунікації, освіті, педагогіці, практичній психології, рекламі, соціології, торгівлі, мистецтві тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливим для педагогічної науки аспектом культурних контекстів є їх «близькість» до колективного несвідомого, яке має свої типові прояви в форматі архетипів [9] і значною мірою визначається специфікою нейробіологічної організації людини як і в цілому людською природою. Уточнюючи згадаємо, що колективне несвідомо є однією з форм несвідомого і представляє собою особливу психологічну реальність, яка інтегративно і досить типово впливає на значну частину членів певної групи (народу, населення певної області) хоча в цілому є досить типовою для всього людства.

Колективне несвідоме є багатошаровою психологічною «мегаструктурою, яка послідовно інтегрує психічну реальність певної групи, народу, нації, людства. Заглиблення в шари колективного несвідомого, яке знаходиться за межами людського на думку К. Юнга приведе нас до глибинних психічних структур, які є спільними для людей і тварин та загалом для всього живого. З цього приводу згадаємо анімальні (в розумінні тваринні) образи давніх і архаїчних народів. Наприклад в давньоєгипетській культурі типовими є звіроподібні і одночасно людиноподібні боги і демони. Вказаний «зооморфний» і рослинний пласти колективного несвідомого, який знаходиться на межі людського, тваринного та рослинного світів яскраво і поетично виразно показаний Лесею Українкою в «Лісовій пісні» [5].

Колективне несвідоме проявляється в формі архетипів [9], які представляють собою типові і досить стійкі стереотипи сприйняття, поведінки, діяльності, що як зазначалося вище перш за все визначається нейрональною (мозковою) специфікою та в цілому особливостями як природи людини так і живого. Архетип який є цілісним і психологічно

«насиченим» та потужним психічним феноменом може бути представлений в форматі образів (архетип-образ), символів (архетип-символ), стереотипів дій і поведінки. Архетипи як психічні феномени активно застосовуються в бізнесі, рекламі, мистецтві, архетипічній педагогіці [3], [6], [7], [10]–[15], [18] і психології [9].

Методологічно-ціннісно осмислюючи етнокультурні тренди сучасної освіти, завдяки яким розкриваються потенціали як окремої особистості так і нації, а також враховуючи феномен контекстуальності культури та ідеї і досвіди застосування архетипічної педагогіки [3], [6], [7], [10]–[15], [18] і психології ми актуалізуємо проблему активного і цілеспрямованого застосування етнокультурних і національних архетипів в освітньому процесі як вищої так і середньої школи. Педагогічні впливи, які реалізуються з використанням вказаних архетипів в значній мірі є контекстуальним, що робить їх досить делікатними, толерантними та «непомітними» в освітньому процесі але водночас потужними і ефективними. Такі впливи дають можливість особистості взаємодіяти з архетипами нації, людства, природи і відповідно співвідносно до індивідуально-психологічних особливостей розкрити в повній мірі свої потенціали (інтелектуальний, творчий, особистісний).

В науковій педагогічній літературі проблематика застосування архетипів української культури в контексті актуалізації етнокультурного компоненту в освітньому процесі вищої школи включаючи розвиток здоров'язберезувальної та культурної компетентностей висвітлена недостатньо. Не розкрита значимість архетипу «Господаря» як типового для української культури. Враховуючи значний етичний, вітальний, естетичний, здоров'язберезувальний, когнітивно-ціннісний, гуманістичний і розвивально-креативний потенціали архетипів української культури та природність і ефективність застосування архетипічної педагогіки, а також її інноваційність і психологізм, що відповідає європоцентричним трансформаціям освіти в Україні ми розглядаємо зазначену проблему як актуальну.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті – педагогічно орієнтовано розкрити феноменологію «Архетипу Господаря» та представити шляхи застосування вказаного архетипу для удосконалення здоров'язберезувальної та культурної компетентностей вчителів фізичної культури в умовах післядипломної освіти та магістрів за напрямами освітній менеджмент, педагогіка вищої

школи, спеціальна педагогіка, християнська педагогіка,

Відповідно до зазначеної мети визначено такі **завдання**: поглибити уявлення про феномен архетипу та представити їх педагогічну інтерпретацію; практично орієнтовано розкрити феноменологію «Архетипу Господаря»; висвітлити значимість актуалізації «Архетипу Господаря» для освітнього процесу включаючи розвиток здоров'язбережувальної та культурної компетентностей фахівців з фізичної культури і спорту, спеціальної педагогіки, освітнього менеджменту, християнської педагогіки, педагогіки вищої школи; зробити висновки.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Системоорганізуючою методологічною ідеєю дослідження є актуалізація етнокультурного компоненту навчання в рамках компетентнісної парадигми на основі інтегративного застосування: архетипічної педагогіки і психології (К. Юнг) [9], концепції контекстуальності культур Е. Холла (E. Hall) [8] та системного, культурологічного, антропологічного, здоров'язбережувального, екологічного, компаративного підходів.

Теоретична основа дослідження сформована шляхом методологічної рефлексії концепцій та наративів автора архетипічної психології К. Юнга [9] та засновника архетипічної педагогіки К. Мейса (C. Mayes) [12], [13]. В даному дослідженні ми актуалізували методологічний потенціал досліджень К. Севідж (C. Savage) (2023) [14]; К. Шумахера (C. Schumacher) (2021) [15]. Методологічно орієнтовано були осмислені роботи М. Євтуха, В. Федореця, О. Клочко та ін. (2021) [18], які розробили концепт міфосу компетентності; Р. Демчука (2018), що досліджував питання міфопоетики як засобу моделювання української ідентичності [2]; А. Кравченка (2013), який вивчав архетип учителя [10]; Г. Куца, що представив гуманітарне осмислення архетипу серця в українському політико-ментальному просторі [3]; А. Макарової, яка провела соціально-філософський аналіз архетипного характеру освітньої діяльності. Проблематика «Архетипу Господаря» розглядається в роботах М. Семиліт (2013) [4], Г. Білавич (2015) [1].

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У дослідженні застосована система методів та підходів основними з яких були етнопедагогічний, психологічний, архетипічний, культурологічний,

антропологічний, аксіологічний, екологічний, компаративний, історичний, компетентнісний, системний.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Теорія архетипів усвідомлено і цілеспрямовано застосовується в педагогічній теорії та практиці відносно недавно. В даному аспекті ми можемо згадати засновника архетипічної педагогіки С. Мейс [12], [13]. Водночас інтуїтивно та значною мірою відповідно до наявних професійних і культурних традицій педагогіка завжди застосовувала архетипи. В даному аспекті традиційним є застосування архетипів в педагогічних системах і соціальній рекламі та пропаганді. Існує гуманістично орієнтований шлях як у прояві так і у застосуванні архетипів. Наприклад актуалізація «Архетипу Серця» сприяє розкриттю людяності, милосердя, що відповідно використовується в педагогіці [3], [7]. Важливими є розробки В. О. Сухомлинського, який представляє ідею «школи сердечності» [7]. Зазначена «школа сердечності» є відповідною українським і європейським традиціям кордоцентризму. Школа сердечності є гуманістичним, дитиноцентричним і ефективним шляхом виховання дітей у молодшому віці (6–10 років) [7].

Розширимо уявлення про деякі значимі для педагогіки характеристики архетипів. Архетипи відображають психоісторичний досвід як окремого народу так і всього людства, тому їх цілеспрямоване застосування відповідає природі людини. Архетипи є різні за своєю етичною спрямованістю і характеристиками. Відповідно вони можуть бути антогоністичними. Наприклад взаємовиключаючі і антогоністичні за своєю сутністю архетипи «Життя» і «Смерть». Різноманіття архетипів відображає складну психоісторичну еволюцію людства та окремих народів, що сформувало типові способи існування, адаптації та розвитку.

Архетипи можуть проявлятися під впливом як внутрішніх так і зовнішніх факторів. Розглянемо деякі з них. Онтогенетичний (в розумінні індивідуальний розвиток) чинник полягає в залежності прояву архетипів від періодів онтогенезу. Відповідно онтогенетичний чинник переважно проявляються через актуалізацію типових для певного віку архетипів. Наприклад для архетипу воїна (Діоніса) характерним може бути відносно короткочасний прояв в підлітковому і юнацькому віці. По мірі дорослішання цей архетип змінюється на інший, типовий для української культури «Архетип Господаря». В певних випадках «Архетип воїна» може залишитися, що сприяє професіоналізації військового, якщо людина вибрала таку

професію. Іншим негативним варіантом прояву «Архетипу Воїна» може бути кримінальна діяльність пов'язана з розбоєм, хуліганством тощо. Таким чином етично-ціннісний аспект прояву архетипу залежить також від: індивідуальних особливостей і спрямованості особистості, професії і виду занять, соціальної і психологічної зрілості, психологічного і психічного здоров'я та інших чинників.

Типові зовнішні чинники, які актуалізують архетипічний вимір свідомості представлені: культурним і професійним середовищем, життєво важливими як позитивними так і негативними подіями включаючи екстремальні ситуації та стреси, мистецтво, наративи, міфи. Прикладом зовнішнього екстремального чинника актуалізації «Архетипу Воїна» є війна, внаслідок якої в багатьох миролюбивих осіб, які ніколи не мали справи зі зброєю «пробудився» вказаний архетип. Такі особи не маючи достатньої спеціальної підготовки але з проявленим «Архетипом воїна» є досить сміливим, мають відповідне мислення необхідне для оптимальної реалізації військової справи, значну мотивацію і емоційний заряд та потужну волю, що забезпечує її досить ефективно їхнє функціонування в умовах війни. Завдяки актуалізації архетипом всіх сфер психіки включаючи когнітивну такі особи досить швидко навчаються і ефективно застосовують свої знання та інтуїцію.

Професійне середовище також розкриває для особистості шлях до архетипічного рівня свідомості. Реалізується це через спілкування з відповідними фахівцями, знаходження в відповідному середовищі, через рецепцію спеціальних знань, алгоритмів, стереотипів поведінки, образів, символів, наративів. Наприклад навчання музиці, малюванню, поезії, медицині, єдиноборствам окрім певних схильностей і талантів потребує перебування у відповідному середовищі. Культурне середовища як і субкультури також актуалізують певні характерні для тих архетипів і їх системи, в яких відображена специфіка культури, її дух, сила, естетизм, етика і цінності, історичні досвіди, способи буття.

Мистецтво в своїй глибинній сутності є архетипічне, це по суті особлива діяльність зв'язана з «оперуванням» архетипами через образи і символи та їх системи і взаємодії. Уточнюючи можна сказати, що архетипи проявляють себе через мистецтво. В тому його «архетипічна» особливість і потенціал. Тому мистецтво неможливо формалізувати і звести до когнітивності.

Міфи є проявом архетипічного рівня свідомості і відповідно вони мають близькі характеристики, потенціали та здатність впливати як на

окрему особистість так і на соціум подібним чином як архетипи. Міфи ми розглядаємо в широкому плану. Є міфи культурні, професійні, соціальні, політичні. Міфологічне сприйняття реальності, яке значною мірою є ірраціональним і зануреним в архетипічний шар свідомості, має значний психоенергетичний потенціал і важко піддається раціональним впливам. Прикладом культурних міфів є українська казка про Котигорошка, в якій розкриваються семантика визначальних для культури архетипічних образів господаря і воїна. Інший негативний але досить ефектний є більшовицький міф про світле комуністичне майбутнє, який замінив чи точніше інтерпретував міф про райський сад перенісши його на землю і нібито «наблизивши» до людини. Міфи переважно розкриваються в наративах. Відповідно для освітнього процесу з виховною і навчальною метою необхідно аналізувати будь які наративи, які для цього застосовуються на предмет контекстуальних смислів, які мають переважно багаторівневу складну семантику і спрямовані на актуалізацію архетипічного рівня свідомості.

Важливим аспектом архетипів є те що вони проявляються цілісно і системно впливають на всі сфери свідомості – інтелектуально-мнестичну, емоційно-вольову, сприйняття, мотиваційну, ціннісно-смыслову, а також на поведінку, специфіку діяльності. Значимою характеристикою архетипів є їх психічна ресурсність. Тобто особистість може застосовувати архетипічний рівень як свій особистісний психологічний ресурс, що часто проявляється в екстремальних ситуаціях з метою виживання, а також для актуалізації творчості, діяльності тощо. Архетипи можуть оволодівати масами і переводити як до благополучного та мирного існування так і до соціальних колізій в формі воєн, революцій тощо.

Як вже вище зазначалося кожна культура характеризується своїми специфічними саме для неї наборами архетипів та їхньою культурною специфікою. Для кожної культури притаманні також такі архетипи які певною мірою відображають її дух, її неповторність, характер, історичний розвиток. Відповідно такі культурні архетипи проявляються в етнічних і національних міфах, образах, мистецтві. Для української культури такими типовими характерними проявами колективного несвідомого народу є архетипи: господаря, господині, дитини, дому, землі, дерева, свободи та ін. Вказані архетипи представляють собою систему і відповідно можуть впливати на прояв один одного.

Розглянемо «Архетип Господаря», який є типовим для української культури [1]–[5]. Вказаний аналіз проводиться на основі осмисленні

функціональності архетипу, яка визначає його сутність і історизм який фіксується в ньому. Подібний підхід існує в фізіології де для розуміння сутності структури аналізується функція і її розвиток, що можна формально представити як правило – «розвиток структури за [на основі] функції». Залежність сутності людини і її характеру від занять підмітили в давнину. *Abeunt studia in mores* (Заняття формують характер) відмічали давні римляни. Глибинна і багатопланова сутність вказаного архетипу яскраво і концептуально розкривається як вже зазначалося в казці про Котигорошка. Починається казка з демонстрації діяльності (робота біля землі) і сили Котигорошка, який працює на своєму полі. Це первинно визначає Котигорошка як активну діяльнису, гармонійну, життєтворчу і відповідальну особу. Наступна боротьба зі змієм говорить нами про його життєстійкість, сміливість, мужність і здатність до ефективного ведення боротьби, війни. Господарська активність апріорі вказує про наявність власності, а вданому випадку землі. Як говорили давні римляни – «*Cuius est solum, ejus est usque ad colum*» (Кого земля, того і все на ній до неба). Господарська діяльність висвітлює і значною мірою обумовлює такі значимі аспекти архетипу господаря як: потребу і відповідну їй можливість володіння ресурсами (землею, інструментами, домом); активну діяльність, яка спроектована в майбутнє; формування свого особливого світу (поля, дому) за рахунок трансформації ресурсів; наявність дому і людей, яких він захищає та утримує (згадаємо, що у Котигорошка є сестри, яких він захищає). Тобто господарська діяльність осмислена в системі «Архетипу Господаря» це не «просто» переробка ресурсів заради харчів чи прибутку, а шлях формування особливого гармонійного світу в якому знаходиться і з яким тісно зв'язаний господар. Для порівняння відзначимо, що на відміну від господаря робітник не створює такого особливого світу зв'язаного з трудовою діяльністю, він переважно виконує певний набір операцій, за що отримує винагороду.

Зв'язок з домом і панування в просторі. Існує тісний зв'язок «Архетипу Господаря» з «Архетипом Дому». Це підтверджує давня сентенція – «*Domus sua cuiuslibet rex est*» (В своєму домі кожен цар). Відповідно центром світу господаря є його дім, який розглядається як структурований, впорядкований космос і цей порядок та гармонія поширюється на всю його діяльність і територію. Господар без дому і без власної землі перетворюється в робітника, бідняка в якого немає не тільки ресурсів але саме найголовніше власного сталого світу, який він розбудовує і в якому існує та панує.

Тому можемо виділити як значимий просторовий аспект цього архетипу, який відображає потребу в мінімальному життєвому просторі, що забезпечується домом та земельним наділом. Таким чином свідомість господаря має виразний просторовий вимір. Це включає просторове мислення та бажання мати свій простір, що за антропогеографічними інтерпретаціями Ф. Ратцеля представляється як просторовий смисл – *Raumzin* (нім.). За Ф. Ратцелем *Raumzin* (нім.) є усвідомлене бажання мати свій простір і його примножувати. Вказаний автор це поняття застосовував для характеристика певної групи – народу надаючи йому конотацій першобразу чи духу.

Темпоральність «Архетипу Господаря». Господар «панує» не тільки над простором але і над часом, який завдяки господарській діяльності в його «Космосі» (в розумінні його дім і господарська діяльність на землі) є досить структурованим. Робота в полі і городі, а також догляд за тваринами визначає необхідність врахування часових закономірностей (річних, сезонних, місячних, добових) космосу, руху сонця і місяця, вегетації рослин та життя тварин. Відповідно створюється унікальний гармонійний темпоральний світ ритмів, життя і природи, який разом з ландшафтом, садком, полем і домом формують величний, довершений і естетичний Космос (в розумінні впорядкований і гармонійний світ) господаря. Вказана темпоральність діяльності трансформується в його темпоральну компетентність і в осмислення себе як темпоральної істоти.

Екологічні інтенції і антропокосмічна свідомість господаря. Тісна взаємодія з природою в процесі господарської діяльності, що включає довготривалі спостереження, а також побудова житла і його підтримання є передумовою розвитку антропокосмічної і екологічної свідомості. В антропокосмічній свідомості як визначна характеристика представлена єдністю та взаємопроникнення людини і Космосу (в розумінні перш за все як земного світу). Космос при цьому може осмислюватись як велике житло і/чи людське тіло, а будинок розбудовується на основі моделювання Космосу. Вказана антропокосмічна свідомість та глибинний смисловий і архетипічний зв'язок житла з Космосом, а також ідеологія гармонійного людського існування в ньому характерна майже для всіх архаїчних та багатьох східних культур. Водночас не дивлячись на архаїчні «корені» ідея гармонійності космосу (як земного Світу), а також взаємодоповнювальних і коеволюційних стосунків і єдності між ним і людиною в значній мірі визначає основи сучасних концепцій – сталого розвитку, коеволюції, ноосфери та людини майбутнього – Людини

Екологічної. Елементи екологічної свідомості формуються завдяки спрямованості господарської діяльності в майбутнє, що базується на необхідності врахування попередніх досвідів та реальних тенденцій, ресурсів і ризиків. Це відповідно визначає розуміння обмеженості ресурсів та розкриває феноменологію меж можливостей, що сукупно формує шляхи до їх раціонального і бережливого використання. Актуальним аспектом осмислення просторовості та ресурсності існування є тісний зв'язок з землею, з домом, що є глибинними архетипічними «коренями» патріотизму. Як говорили давні римляни – *Quid terras alio calentes sole mutates* (Для чого нам шукати земель зігрітих іншим сонцем).

Відповідальність, психологічна сталість, надійність і стійкість господаря психологічні характеристики, які значною мірою також визначаються складною і багатоплановою господарською діяльністю на землі. Господар для ведення господарства і його підтримання та розвитку змушений бути «тотально» задіяним в діяльність. Це включає постійний догляд за рослинами, тваринами, домом та їх охорону. Господар не може відносно тривалий час не займатися господарською діяльністю тому, що без його активної і відносно постійної участі господарство зруйнується. Господар відповідно має таку особливу характерологічно-поведінкову рису як сталість і постійність, що є також проявом гармонії. Сталість на духовному рівні в традиціях східного християнства розглядається як Катехон (дав. грец. *ὁ κατέχων* – Господь який підтримує). В даному аспекті важливе те, що ідеї сталості і гармонії які є не тільки давніми концептами але й розглядаються як архетипи в проекції на розвиток людства покладені в основу сучасної концепції сталого (гармонійного) розвитку (англ. *sustainable development*).

Вітальність (життєвість) і життєтворчість, якості, які є притаманними «Архетипу Господаря» проявляються в: активній діяльності, що є основою компетентності; творчості; гармонійних стосунків з середовищем; життєвій стійкості; збереженні і накопиченні ресурсів включаючи просторові (територія, дім).

Евдемонія (щастя) як прояв «Архетипу Господаря», визначається: ресурсними потенціалами; сформованим своїм особливим Космосом Господаря, який включає дім; радістю діяльності і її подальшими перспективами; наявністю вільного часу та можливість самому визначати свою поведінку і діяльність.

Вільна, гармонійна і сильна особистість як прояв «Архетипу

Господаря». Особистісний аспект цього архетипу значною мірою визначається перш за все потенціалами наявними в господаря, його креативністю та інтенціями в майбутнє, рефлексіями, досвідами і психологічною та життєвою зрілістю. Відповідно господар є творчою, реалізованою, активною, актуалізованою особистістю.

Свобода як спосіб соціального буття особистості та прояв індивідуальності і самореалізації є однією з основних і системних характеристик «Архетипу Господаря». Її передумовами є також розум, мудрість, сильна воля і активність, наявність системи різних ресурсів, відповідальність і турбота про себе, турбота про інших та турбота про майбутнє.

Здатність і потенціал до захисту, збереження і підтримання себе та «свого світу» (ресурсів, дому, близьких) є однією з визначальних характеристик даного архетипу. Архетип Господаря реалізує захист не тільки шляхом активних агресивних дії, а також за рахунок застосування різних засобів – дипломатичних, передбачень та ін. Як і «Архетип Воїна» («Архетип Діоніса» за К. Юнгом) «Архетип господаря» також може сприяти реалізації захисту через агресивні дії. Про це нам говорить казка про Котигорошка який знищує змія. Про те, що в українців як в осілого, миролюбивого, землеробського народу в традиціях, якого сформувалося козацтво, як особливий військовий феномен, що ефективно протистояв кочівникам вказує на таку особливість українського «Архетипу Господаря» як наявність значного військового потенціалу. Про феномен козацтва і його потенціал в боротьбі з кочівниками говорить класик історії Арнольд Тойнбі [16], [17]. Можна говорити про таку метаморфозу «Архетипу Господаря» як «Господар-Воїн». Унікальність такого поєднання полягає в тому, що інтегровані антагоністичні архетипи. Переважно воїни в реальному житті не дуже успішні господарі. І навпаки добрі господарі далеко не завжди вправні і ефективні воїни. Саме таке поєднання є унікальним в українській інтерпретації «Архетипу Господаря» на що вказує і казка про Котигорошка, який працює та воює.

Сердечність і кордоцентрична спрямованість, чуттєвість і доброта є українською специфікою «Архетипу Господаря».

Конкурентність діяльності (господарської, навчальної, творчої) до інших видів активності є однією з системних характеристик «Архетипу Господаря». Розглянемо феномен конкурентності більш детально, як такий, що має практичне значення педагогіки. Конкурентність визначаються тотальним характером впливу будь-якого архетипу. Тобто якщо в особистості певний архетип є актуалізованим то він тотально

змінює психічну реальність на основі свої специфіки і цілей, які він визначає. Цілями «Архетипу Господаря», який за своєю сутністю представляється як вітальний, творчий і створюючий є формування «господарського світу», продуктивної діяльності, збереження миру, гармонійне і творче співіснування. Для порівняння «Архетип Воїна» є деструктивним і некрофільно орієнтованим, тому його мета полягає у руйнуванні і війні. Тому традиційно це досить конкурентні архетипи.

Здоров'я і інтенції здоров'язбереження є важливими системними ефектами «Архетипу Господаря», які проявляються перш за все як вторинні і контекстуальні. Здоров'я зберігається шляхом активної діяльності і здоровому способу життя. Відповідно здоров'я розглядається як ресурс, який забезпечує підтримання і розвиток господарства. Зрозуміло, що без такого ресурсу господарський «світ» господаря не зможе існувати. Важливим складовими збереження здоров'я, які актуалізуються даним архетипом є відповідальність перед собою і перед іншими та за справу, а також турбота про себе і турботи про інших.

Поведінка та психологічні установки і інтенції, які визначаються «Архетипом Господаря» є «тотально» конкурентним до нездорової організації життя, хімічних залежностей (п'янства, наркоманії), асоціальної і кримінальної поведінки, неробства, паразитичного існування та інших сумнівних і проблемних способів буття. Конкурентний вплив «Архетипу Господаря» робить неактуальним, нецікавим і непотрібним для особистості не тільки «занурення» у вказані вище нездорові способи існування але й визначає відсутність цікавості до них. В даній педагогічній системі «Архетип Господаря» та зв'язані з ним «Архетип Здоров'я» і «Архетип Гармонії» «заповнюють» психічну реальність особистості і відповідно негативні способи існування не будуть проявлятися. Конкурентні стратегії, які значною мірою визначаються чи «підсилюються» актуалізацією архетипічного рівня свідомості є системоорганізуючими і одними з основних контекстуально існуючих педагогічних впливів в профілактиці шкідливих звичок, нездорового способу життя та проблемної (девіантної, асоціальної) поведінки.

Творчість, життєтворчість, а також активна і відносно постійна та стала трудова діяльність є одними з визначальних якостей прояв яких детермінується «Архетипом Господаря». Творчість значною мірою визначається різноплановим і досить складним характером господарської діяльності, яка формує свій специфічний «світ господарства», що вимагає як універсальних так і спеціальних знань і

навичок включаючи соціально-психологічні. Те що в переважній більшості українців є досить розвинуті універсальні і одночасно спеціальні навички, а також їх здатність до швидкої зміни трудової діяльності, включаючи опанування новими професіями відображає прояв домінуючого «Архетипу Господаря».

Архетипи актуалізуються через архетипічні образи, символи наративи, а також в спілкуванні, в міжкультурній комунікації, через творчість. Важливим аспектом актуалізації архетипів є висококонтекстуальна українська і професійна педагогічна культура. Вказані шляхи актуалізації архетипів в даному випадку «Архетипу Господаря» нами застосовується в освітньому процесі підвищення кваліфікації вчителів фізичної культури, а також при підготовці магістрів за напрямками освітній менеджмент, педагогіка вищої школи, християнська педагогіка, спеціальна освіта. В даній педагогічній системі архетипи: Господаря, Гармонії, Здоров'я інтегративно використовуються для розвитку здоров'язбережувальної, культурної, підприємницької і екологічної компетентностей магістрів та вчителів. Для актуалізації архетипічного рівня свідомості в умовах освітнього процесу ми застосовуємо розповіді, репродукції творів мистецтва, комунікативні практики включаючи діалогічні, екскурсії, а також цілеспрямований аналіз архетипічних образів.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

1. Цілеспрямоване використання архетипічної педагогіки та психології є інноваційним психологізованим напрямом педагогічної теорії і практики, який визначає нові можливості для інтегративного розкриття в освітньому процесі потенціалів як етнопедагогіки та етнокультури так і світової культури. Засоби архетипічної педагогіки є специфічними культурно-педагогічними і культурно-психологічними інструментами, які актуалізують глибинне, феноменологічне, психологізоване і сутнісне пізнання етнічних та національних культур, що сприяє розвитку: психологічної і культурної компетентностей педагога, міжкультурної комунікації, євроінтеграції, патріотизму, національної ідентичності.

2. Для застосування в педагогічних практиках актуальним є педагогічно орієнтоване розуміння архетипу як особливого психічного і психоісторичного феномену, в якому відображений історичний досвід як

певної групи (народу, нації) так і всього людства. Важливими освітньо значимими аспектами (характеристиками) архетипу (як несвідомого першобразу) є: певна психоісторично запрограмованість свідомості (сприйняття, мислення, емоцій, поведінки та ін.); здатність проявлятися через архетипічні образи, символи, наративи, а також через стереотипи поведінки і культури, сни та ін.; його здатність до значного чи навіть тотального впливу на особистість та на всі сфери її психіки, що може проявлятися в системних змінах свідомості включаючи трансформації інтенцій, мотивацій, цінностей і смислів; зростання ресурсності особистості, що проявляється як на емоційно-вольовому так і на когнітивному рівнях; актуалізації інтелектуально-мнестичної сфери і творчості; збільшенні життєстійкості та психічної енергії; розкриття нових та удосконалення наявних можливостей і талантів; актуалізація архетипів через культурні (і етнокультурні) і професійні контексти; потужний ірраціональний вплив на особистість, який важко піддається раціональному осмисленню і корекції; типовість культурних (і етнокультурних) та професійних проявів і «форм» архетипів; значний вплив на специфіку діяльності та поведінку, а також на психічне, професійне і соціальне буття; конкурентність між різними архетипами з відповідним змінами свідомості; певні послідовності в зміні домінування архетипів, які часто є залежними від періоду онтогенезу.

3. Різнорівневність архетипічного шару свідомості може певним чином проявлятися в психічній реальності особи. Найближчим є архетипічний шар зв'язаний з професійною діяльністю. Наступний рівень представлений етнокультурними, національними і цивілізаційними архетипами, за якими розташовуються загальнолюдські, а далі першобрази несвідомого характерні для тваринного і рослинного світу та всього живого. В даному дослідженні аналізувався «Архетип Господаря» в його українській інтерпретації, який з певними незначними відмінностями може розглядатися як етнокультурний (український), національний (український), загальнолюдський (який притаманний багатьом землеробським культурам).

4. «Архетип Господаря» на нашу думку є одним з домінантних і стійких в українській культурі, а також таким актуалізація якого сприяє розкриттю потенціалів особистості, збереженню здоров'я та формування соціально прийнятної і професійно орієнтованої поведінки. «Архетип Господаря» проявляється у взаємозалежній і взаємозв'язаній актуалізації: цінності дому; просторового смислу – *raumzin* (нім.); темпоральної

компетентності і осмисленні власної темпоральності; екологічних інтенцій і цінностей; антропокосмічної свідомості; відповідальності; психологічної сталості (стабільності), надійності і стійкості; вітальності (життєвості); життєстійкості; життєтворчості; евідемонії (щастя); гармонії особистості та її силі; свободі як способу соціального буття особистості та прояву її індивідуальності і самореалізації; здатності і потенціалу до захисту, збереження і підтримання себе та свого оточення і справи якою особа займається; конкурентності діяльності (господарської, навчальної, творчої) яка певною мірою актуалізується архетипом до інших видів активності; творчості; інтелекту; особистісного зростання та самореалізації і самоактуалізації; відносно постійної і сталої трудової діяльності; здоров'язбереження і здоров'я. Вважаємо, що українською специфікою «Архетипу Господаря» є його прояви, що включає актуалізацію чуттєвості, кордоцентризму, доброти, інтеграції господарського і військового начал.

5. «Архетип Господаря» при його актуалізації може бути глибинною психологічною основою для формування і вдосконалення здоров'язбережувальної, підприємницької, культурної, інноваційної, економічної, екологічної, психологічної та інших компетентностей, а також розвитку творчості. Динамічну систему архетипів, яка актуалізується при формуванні чи удосконаленні певної компетентності ми називаємо – архетипічним полем компетентності.

6. Важливим напрямом інтегративного застосування архетипічної педагогіки і етнопедагогіки є актуалізація «Архетипу Господаря», що нами використовується для підвищення кваліфікації вчителів фізичної культури та для підготовки магістрів за напрямами освітній менеджмент, педагогіка вищої школи, християнська педагогіка, спеціальна педагогіка. Вказаний архетип нами використовується для розвитку здоров'язбережувальної, культурної, підприємницької, екологічної та професійної компетентностей магістрів та вчителів фізичної культури.

Перспективи подальших досліджень. В подальшому плануємо продовжити розробку методології та аналіз педагогічних практик застосування архетипічної педагогіки і психології в освітньому процесі вищої школи, при формуванні компетентностей і їх вдосконаленні, що включає вивчення «Архетипу Господаря», а також «Архетипу Господині», «Архетипу Гармонії», «Архетипу Здоров'я».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Г. В. Білавич, «Методологічні засади формування господарської культури дітей та дорослих у західній Україні на початку ХХ ст.», in *The European Scientific and Practical Congress Scientific Achievements*. 2015, p. 13–17.
- [2] Р. В. Демчук, «Міфопоетика як засіб моделювання української ідентичності: культурно-цивілізаційний контекст», автореф. дис. канд. наук; Національна музична академія імені Чайковського. Київ, 2018.
- [3] Г. М. Куц, «Архетип серця в українському політико-ментальному просторі», *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, № 1(13), с. 107–117, 2018.
- [4] М. В. Семиліт, «Життєві шляхи групового несвідомого українців», *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*, № 40, с. 212–216, 2013.
- [5] Л. Українка, *Лісова пісня*. Харків, Україна : Folio, 2011.
- [6] В. М. Федорець, «Теоретичні передумови використання архетипічної психології для вдосконалення здоров'язберезувальної компетентності вчителя фізичної культури», *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць*, вип. 12(25), с. 128–152, 2014. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/u80UKQ> Дата звернення: Серп. 06, 2023.
- [7] О. С. Трифонова, «Школа сердечності у педагогічній концепції В. О. Сухомлинського», *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія «Педагогічні науки»*, вип. 1(46), с. 155–160, 2014.
- [8] E. T. Hall, *Beyond culture*. Anchor, 1976. [Online]. Available: https://monoskop.org/images/6/60/Hall_Edward_T_Beyond_Culture.pdf Application date: August 06, 2023.
- [9] C. G. Jung, *Four archetypes*. Routledge Classics, 2014.
- [10] A. A. Kravchenko, *Arkhetyp uchytylya: ideya, obraz, vidpovidalnist*. Lviv, Ukrainian : Liga Press, 2013.
- [11] A. Makarova, «Архетипний характер освітньої діяльності особистості: соціально-філософський аналіз», *Filosofiya osvity. Philosophy of Education*, № 27(1), p. 80–97, 2021.
- [12] C. Mayes, *Archetype, culture, and the individual in education: the three pedagogical narratives*. Routledge Classics, 2020.
- [13] C. Mayes, & J. A. Rinaldi, Eds. *New Visions and New Voices: Extending the*

Principles of Archetypal Pedagogy to Include a Variety of Venues, Issues, and Projects. Rowman & Littlefield, 2023.

- [14] C. T. Savage, «Teaching Mysteries in the Classroom With Archetypal Pedagogy and Active Imagination», *New Visions and New Voices: Extending the Principles of Archetypal Pedagogy to Include a Variety of Venues, Issues, and Projects*, № 37, 2023.
- [15] C. Schumacher, «Archetypal Education as a Prayerful Act», *New Visions and New Voices: Extending the Principles of Archetypal Pedagogy to Include a Variety of Venues, Issues, and Projects*, № 51, 2021.
- [16] A. Toynbee, «The Ukraine – a problem in nationality», *Nationalities Papers*, № 4(2), p. 157–160, 1976.
- [17] A. J. Toynbee, *A Study of History. Abridgement of Volumes I–VI*. Oxford Paperbacks, 1987, vol. I.
- [18] M. Yevtuch, V. Fedorets, O. Klochko, T. Branitska, & Y. Kozeruk, «Actualization of metacognitive abilities and archetypal measurement of consciousness in the context of improving the health-preserving competence of physical education teacher», *Journal of Physical Education and Sport*, № 21, p. 3084–3093, 2021.

PHENOMENOLOGY OF THE HOUSEHOLDER ARCHETYPE IN UKRAINIAN CULTURE IN THE CONTEXT OF APPLICATION OF THE COMPETENCE PARADIGM IN EDUCATION: ETHNO-PEDAGOGICAL ASPECT

Vasyl Fedorets,

candidate of medical sciences, associate professor,
associate professor of the Department of Pedagogy,
Administration and special education Educational and
Scientific Institute of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».

Kyiv, Ukraine;

Associate Professor of the Department of Pedagogical Sciences,
Professional and Primary Education of the
Communal Institution of Higher Education
"Vinnytsia Academy of Continuing Education".

Vinnytsia, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0001-9936-3458>
bruney333@yahoo.com

Iryna Sidanich,

Doctor of Sciences in Pedagogy, professor,
professor of Department of Pedagogy,
Administration and special education Educational
and Scientific Institute of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-2992-3808>
2363395@ukr.net

Oksana Klochko,

Doctor Habilitation of Pedagogical Sciences,
Full Professor, Professor of the Department
of Mathematics and Informatics
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.
Vinnytsia, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-6505-9455>
klochkoob@gmail.com

Abstract. The article, based on the actualization of the methodological potential of cultural anthropology, archetypal pedagogy and psychology, reveals the phenomenology of the "Archetype of the Master" as a characteristic of Ukrainian culture and considers the ways of applying this archetype to improve the health-preserving and cultural competences of physical education teachers in the conditions of postgraduate education and master's degrees educational management, higher school pedagogy, special pedagogy, Christian pedagogy. Purposeful use of archetypal pedagogy is considered as an innovative psychologized direction of pedagogical theory and practice, which contributes to the disclosure of the potentials of ethnopedagogy, ethnoculture and world culture in the educational process. Means of archetypal pedagogy contribute to the development of: psychological and cultural competence of the teacher, intercultural communication, European integration, patriotism, national identity. "Archetype of the Master" is considered as one of the dominant and stable ones in Ukrainian culture. The "Archetype of the Host" manifests itself in the actualization of: the values of the home; spatial sense - raumzin (German); ecological intentions and values; anthropocosmic consciousness; responsibility; psychological stability, reliability and stability; vitality (vitality); viability; creativity; freedom as a way of social existence of an individual and manifestation of his individuality and self-

realization; the ability and potential to protect, preserve and maintain oneself and one's surroundings and the business the person is engaged in; creativity; intelligence; personal growth and self-realization and self-actualization; health care "Archetype of the Master" with its purposeful actualization can be a deep psychological basis for the formation and improvement of various competencies, as well as for the development of creativity. We define a system of archetypes that is purposefully used in the formation of a certain competence as an archetypal field of competence.

Key words: master archetype; Ukrainian archetype; ethnopedagogy; ethnoculture; archetypal pedagogy; health care competence; cultural competence; master archetype; postgraduate education; masters; physical education teachers; methodology; psychologization; anthropology.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] H. V. Bilavych, «Metodolohichni zasady formuvannia hospodarskoi kultury ditei ta doroslykh u zakhidnii Ukraini na pochatku XX st.», in *The European Scientific and Practical Congress Scientific Achievements*. 2015, p. 13–17.
- [2] R. V. Demchuk, «Mifopoetyka yak zasib modeliuвання ukraïnskoi identychnosti: kulturno-tsyvilizatsiyni kontekst», avtoref. dys. kand. nauk; Natsionalna muzychna akademiia imeni Chaikovskoho. Kyiv, 2018.
- [3] H. M. Kuts, «Arkhetyp sertsia v ukraïnskomu polityko-mentalnomu prostori», *Suchasne suspilstvo: politychni nauky, sotsiologichni nauky, kulturolohichni nauky*, № 1(13), s. 107–117, 2018.
- [4] M. V. Semylyt, «Zhyttievi shliakhy hrupovoho nesvidomoho ukraïntsiiv», *Naukovyi chasopys NPU imeni MP Drahomanova. Seriia 12: Psykholohichni nauky*, № 40, s. 212–216, 2013.
- [5] Л. Українка, *Лісова пісня*. Харків, Україна : Folio, 2011.
- [6] V. M. Fedorets, «Teoretychni peredumovy vykorystannia arkhetypichnoi psykholohii dlia vdoskonalennia zdoroviazberezhuvalnoi kompetentnosti vchytelia fizychnoi kultury», *Visnyk pisliadyplomnoi osvity: zb. nauk. prats, vyp. 12(25)*, s. 128–152, 2014. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/u80UKQ> Data zvernennia: Serp. 06, 2023.
- [7] O. S. Tryfonova, «Shkola serdechnosti u pedahohichnii kontseptsii V. O. Sukhomlynskoho», *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnogo universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Seriia «Pedahohichni nauky»*, vyp. 1(46), s. 155–160, 2014.

- [8] E. T. Hall, *Beyond culture*. Anchor, 1976. [Online]. Available: https://monoskop.org/images/6/60/Hall_Edward_T_Beyond_Culture.pdf Application date: August 06, 2023.
- [9] C. G. Jung, *Four archetypes*. Routledge Classics, 2014.
- [10] A. A. Kravchenko, *Arkhetyp uchytylya: ideya, obraz, vidpovidalnist*. Lviv, Ukrainian : Liga Press, 2013.
- [11] A. Makarova, «Архетипний характер освітньої діяльності особистості: соціально-філософський аналіз», *Filosofiya osvity*. Philosophy of Education, № 27(1), p. 80–97, 2021.
- [12] C. Mayes, *Archetype, culture, and the individual in education: the three pedagogical narratives*. Routledge Classics, 2020.
- [13] C. Mayes, & J. A. Rinaldi, Eds. *New Visions and New Voices: Extending the Principles of Archetypal Pedagogy to Include a Variety of Venues, Issues, and Projects*. Rowman & Littlefield, 2023.
- [14] C. T. Savage, «Teaching Mysteries in the Classroom With Archetypal Pedagogy and Active Imagination», *New Visions and New Voices: Extending the Principles of Archetypal Pedagogy to Include a Variety of Venues, Issues, and Projects*, № 37, 2023.
- [15] C. Schumacher, «Archetypal Education as a Prayerful Act», *New Visions and New Voices: Extending the Principles of Archetypal Pedagogy to Include a Variety of Venues, Issues, and Projects*, № 51, 2021.
- [16] A. Toynbee, «The Ukraine – a problem in nationality», *Nationalities Papers*, № 4(2), p. 157–160, 1976.
- [17] A. J. Toynbee, *A Study of History. Abridgement of Volumes I–VI*. Oxford Paperbacks, 1987, vol. I.
- [18] M. Yevtuch, V. Fedorets, O. Klochko, T. Branitska, & Y. Kozeruk, «Actualization of metacognitive abilities and archetypal measurement of consciousness in the context of improving the health-preserving competence of physical education teacher», *Journal of Physical Education and Sport*, № 21, p. 3084–3093, 2021.

*Стаття надійшла до редакції
03 вересня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25\(54\)-339-350](https://doi.org/10.58442/2218-7650-2023-25(54)-339-350)

UDC 372.87.0

Farahim Zeynalov,

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate professor
of Azerbaijan State Pedagogical University;

Honored artist.

Baku, Azerbaijan.

 <https://orcid.org/0009-0007-8740-1913>

farahim@mail.ru

INTERDISCIPLINARY RELATIONS IN TEACHING FINE ARTS IN PRIMARY SCHOOLS

Abstract. The formation of a highly qualified, creative personality is one of the most important tasks for secondary schools in the Republic of Azerbaijan which is progressing through independence and sovereignty. The successful solution of this task depends mainly on the effective teaching of subjects in primary classes. It is difficult to achieve good results without teaching students how to read and write correctly from the first day, without arming them with the necessary mathematical knowledge, clear ideas about nature and society, without instilling creative abilities for the development of artistic and aesthetic thinking, and without creating certain skills on this basis. The subject of Fine Arts has an essential role in solving this important problem. The works of Fine Arts reflect not just an ordinary image but a person and a part of life as a whole. Such works cannot be understood as an ordinary fantasy of the artist or his dream world. It should be remembered that each work of Fine Arts stimulates a person's thought and plays a role of food for the enrichment of his inner world. It has a strong influence on his general development. Let's remember the Gobustan petroglyphs. The images there are not ordinary drawings. Observers try to study the signs, individual patterns, elements and internal relations between them, laws and regularities, interpret them and draw the necessary conclusions for themselves. They often transfer what they have observed and learned to other objects, enriching their knowledge about nature and society with various means. Art works that preserve the history of the people and keep them alive reflect the characteristics of the period in which they were created, and give the opportunity to say a certain word and reason to define the social environment, people's consciousness and thinking.

Key words: Fine Arts; interdisciplinary relations; students; teaching; teacher; works; outstanding artists.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. The subject of fine arts provides students with the opportunity to communicate through fine art works, helps to develop students' artistic creativity, a sense of color, and composition. At the lessons of fine arts in primary school, such issues as: experimental production of objects by drawing, creation of applications, simple analysis of works of fine art, assessment of their aesthetic merits, identification of their good and bad sides, means of expression, expression in the process of one's aesthetic communication [2, p. 53]. If possible, it is necessary to conduct excursions to the places where these works are located, it is also necessary to get acquainted with nature at different times of the year, visit architectural monuments, art museums.

The materials taught at the lessons of fine arts introduce students to the phenomena occurring in nature and society, the history of the people, the gallery of works of art, form their ability to think independently and describe what they think.

Gradually, students have the opportunity to move from concrete thinking to abstract thinking. Experience shows that each of the materials studied in the visual arts program can be related to other subjects. In this process, the student collates and compares facts and events, information, searches for the necessary connections and threads in the corresponding ones, combines coinciding ones, separates different aspects. As a result, their wealth of knowledge in various subjects is enriched. This means activating thinking, approaching objects and events from your own point of view, choosing and taking what you need. In such cases, the student does not mechanically perceive knowledge for the sake of information, but, on the contrary, he has a conscious attitude towards them, which allows him to more deeply assimilate the content of the studied materials, apply what he has learned, and learn to work in any conditions.

Fine arts also play an important role in the humanization of education, giving a powerful impetus to the enrichment of the spiritual world of students. Forms a careful attitude to things created in nature, instills the ability to see, perceive, hear, understand and appreciate beauty. Real nature comes to life before the eyes of students at the lessons of fine arts. Existing links and relationships between objects are searched for and found. Each find in its own way affects a person, his feelings, his spiritual world. The meaning of these feelings, the power of influencing people is connected with the fine arts. From this point of view, one should correctly assess the rich possibilities of the fine arts and apply the appropriate materials from other disciplines. All this once again emphasizes the need to strengthen the links of fine arts with other disciplines.

Recently, special attention has been paid to the integration of knowledge into the learning process in primary school. Experience shows that the most optimal way of integrative learning is the correct use of the principle of interdisciplinary communication. The integration of knowledge forms the ability of the younger generation to make judgments and intellectual conclusions. Judgment is a cognitive process. And this arises only on the basis of analysis-compilation, comparison and reconciliation, generalization and conclusion. Where there is judgment, there is knowledge, experience, and application, and there is self-mastery over what is mastered.

Analysis of major research and publications. Interdisciplinarity is not a new problem. Both in our republic and in the former Soviet Union, this problem has become the object of research by many scientists. Scientific works of M. Mehdizade [5], Z. Garalov [4], Ya. Karimov [3], A. Ragimov [9] and others. Mentioned scientists have investigated the general issues of the problem of interdisciplinary communication.

The studies of O. Racabov [8], Z. Osmanov [7], Sh. Mikayilov [6] refer to elementary school. Studies show that, although their work serves as a source for our article, so far no special research has been conducted in the republic on the teaching of fine arts related to natural science and mathematics. The problem we studied can be considered the first step in this direction.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The *purpose* of this article is to determine the possibilities of teaching fine arts related to reading (materials related to getting to know the outside world), natural science and mathematics, to develop optimal means and ways of creating connections, to study its impact on the quality of education. If the opportunities for learning, visual arts related to reading (materials for getting to know the environment), natural science and mathematics in grades I–IV are correctly identified, then enough space should be given to independent activities of students in the process of communication, then similarities, compatibility, various aspects between materials; effective ways have been identified that will serve to a deep study of the essence of interdisciplinary connections, the improvement of the quality of education and the overall development of students will be ensured.

Based on the purpose of the study and the working hypothesis, we are faced with the following *tasks*:

- analysis of programs, textbooks and teaching aids in terms of the problem;
- research of pedagogical and methodical literature;

- study of school experience;
- development of effective ways to combine fine arts with reading (materials for understanding the world), natural science and mathematics;
- determination of the impact of effective ways of teaching fine arts related to reading (materials related to familiarity with the environment), natural science and mathematics subjects, on the quality of education and the level of knowledge of students. The methodological basis of the study is a set of theoretical provisions, methods and means used to comprehend and change pedagogical facts, phenomena and processes.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Speaking about the teaching of fine arts in relation to other subjects, we must also pay attention to the specifics of fine arts in determining the requirements for it. We also have to study some of the characteristics derived from its essence. We also know that various areas of visual art reflect life events as an artistic image visible to the eye. Therefore, these areas are closely related to each other. It should also be noted that graphics, painting, sculpture, arts and crafts and monumental art are types of fine arts that differ from each other in their unique features, and there are various means of expression that distinguish them from each other. For example, drawing, color, shadow, plastic form, etc. is one such tool.

Historical experience shows that different types of fine art can be used to reflect social ideas and historical events. Simply put, the ways in which these ideas and events are reflected in the visual arts are different. For example, if in any work of painting – distance, light, air from colors awaken the imagination; in graphics – if lines, in most cases black and white connections are used, in sculpture – volume, silhouette, movement, etc. For clarity, it is appropriate to consider some types of fine art in the article.

Graphics is the main type of fine art. Graphics include drawings made in various techniques. Thematic works, portraits, landscapes, still lifes, etc. Such works are sometimes called "table graphics" in the visual arts. Easel graphics include engravings on metal, wood and linoleum, lithographic drawings on stone, etchings, as well as pencil and marker drawings. Drawings created in any easel graphic technique can be either one-color or multi-color. For example, book and newspaper illustration, magazine graphics.

One of the fine arts is painting. In some cases, this type is interpreted as the oldest type of art. Painting developed from works in monumental,

monumental-decorative, theatrical-scenery, easel and miniature styles.

Sculpture occupies a special place among the fine arts. In sculpture, it reflects the image of a person and any object, volume. The type of decorative and fine arts is associated with examples of folk art. These include carpet weaving, silk weaving, embroidery, weaving, pottery, copper, jewelry, etc.

Monumental art is also a type of fine art. Usually examples of monumental art are examples of large-scale creations (giant buildings, frescoes, sculptures and reliefs with decorative ensembles).

It is known that depending on the content of each material, there are specific features of its teaching. This specificity creates diversity in the learning process. As in all subjects, the study, consolidation, testing and presentation of new material at different stages of teaching fine arts can be associated with reading (acquaintance with the outside world), natural science and mathematics. Experience shows that when teaching fine arts related to the subjects we have listed, you should pay attention to certain requirements:

1. Materials taught in one subject should contribute to the deepening of knowledge gained in other subjects about natural and social phenomena. In short, the equivalent of what is taught in art classes in other subjects should improve the quality of students' knowledge and put simple knowledge into practice.

Suppose, in the third grade, in the lesson of natural science, materials related to the teaching of the forest belt of our republic were taught. Schoolchildren received certain information about the importance of forests, planting and caring for them. Taking this as a basis, work on the description of the forest is carried out with students in the lessons of fine arts. With the help of various pictures and slides, the teacher first described the forest, the sights of the republic, the beauty of these places, the ecological significance of the forest, etc. Pupils receive new information, consolidating previously acquired knowledge. Between the materials studied in both subjects, connections are established, internal connections are built, similar things are generalized and conclusions are drawn. By addressing multiple factors and details, the teacher enriches and exhausts the students' imagination. Thus, the development factor in the direction of integrative information arises from individual factors, considerations.

In the 2nd grade on the subject of Fine Arts, the topic "Autumn" should be studied. A few days before, in the reading lesson (materials for getting to know the outside world), students observed nature and examined objects and phenomena under the guidance of a teacher. In autumn, the weather cools down, trees, grasses, bushes change their appearance, etc. The teacher reminds the students of the information they received from nature. He talks about the

signs of autumn. Summarizes your knowledge. Students are active in the classroom. After that, second-graders are invited to describe their autumn natural landscape. Schoolchildren enthusiastically draw in their imagination what they see and observe in nature, and with the help of suitable colors they try to give the appearance of trees, bushes, grass, leaves in the autumn season.

Or in the III class on the subject of fine arts, work on the reproduction of the works of Sattar Bahlulzade should be completed. In addition, earlier lectures on nature, the world of beauty, and the ecology of our republic were given at the lessons of natural science. The teacher draws students' attention to the pictures associated with the appearance of the teaching in different chapters, and conducts a conversation on works that resemble the image of nature. Nature is described in words. After that, he introduces them to the reproduction of Bahlulzade's works and gives the students a task.

Let's take another example. In the third grade, in the fine arts lesson, work on the reproduction of P. Picasso should be completed. Before that, students received some information about the construction of various geometric shapes (rectangle and square) in the mathematics lesson, and also completed practical work on the construction of geometric shapes reflected on the blackboard and in notebooks. Classes performed in the lessons of mathematics (or natural sciences) give students certain knowledge and practical skills.

2. The creation of interdisciplinary connections presents the student with the problem of thinking and research. He remembers what he has learned from one or more items related to a new topic, approaches objects and events from one point of view, groups their similarities and differences, and comes to a certain conclusion. Thus, in a short period of time during the educational process, the student receives any information from several sources. In this case, training is optimized and its quality is improved. Let's say that in the second grade, students were instructed to draw a picture on the theme "March 8 International Women's Day" in the art class. Before that, at the reading lesson (acquaintance with the world), the work "Preparing for the holiday" was carried out, the students read certain poems and stories, examined pictures, listened to musical works. In art classes, these works come to life before our eyes with the help of various means. In the classroom, special emotional conditions are created.

Later, the teacher draws the students' attention to what they have learned in mathematics – "greater than", "less than", "less than", "greater than", "equal to". Objects are added, their shape, size, color are determined, and with the help of games, the interest of schoolchildren is awakened. Then the students are invited to draw a picture on the theme "My mother". Thus, links

are established between the knowledge that students receive in different subjects. These relationships contribute to the formation of students' independent thinking, enrichment of their knowledge, inner world, development of artistic and aesthetic abilities and tastes.

3. It is advisable to pay attention to the alternation of subjects in other subjects in the programs, as well as to reflect the subject "Fine Arts" in other subjects, including reading, science and mathematics programs. For example, in the 1st grade, students should be taught the topic "Constructing simple patterns between two lines" from the fine arts, so that they remember the work done in matching colors and various rhythmic patterns when familiarizing themselves with the world around them, and try to distinguish between different shades and different color patterns. Thus, schoolchildren learn colors, shades of colors, rules for working with colors, etc. Such coordination not only strengthens the knowledge gained in individual subjects, but also contributes to their deepening.

4. In interdisciplinary communication, one should not allow randomness and randomness. The teacher must study the program materials in depth, determine in advance the possibilities of different subjects, the topics that need to be connected.

5. Passion for interdisciplinary connections is unacceptable. Experience shows that the correlation of local and non-local sometimes does more harm than good in the learning process. If there is no possibility of communication, then it is not advisable to create artificial communication.

6. Interdisciplinary communication contributes to the development of the intellectual level, creativity and activity of students by combining knowledge, skills and abilities in several subjects. Experience shows that one of the important tasks of each subject is to develop in students the ability to think, explore, understand. The content of educational materials should not be provided to students in finished form. On the contrary, often the content must be knotted, tangled, jumbled like a thread. The knot is untied with the help of thought and logic. Because thinking is driven by problems. Problem-free thinking cannot be simple, open thinking. Both methods of thinking should be used here – induction and deduction. For example, in the second grade in the visual arts class, when working on "Introduction to Works of Art", students should remember what they learned from the environment, a description of the nature that surrounds them.

However, it is necessary to raise problematic questions that provoke students to creative activity. Because where there is a problem situation, thinking begins. Attention should be paid not only to the relationship of fine arts with other subjects, but also reading, science and mathematics with materials on this subject.

Experience shows that one-way communication does not always increase the value of education. To do this, you need to coordinate the items with each other.

7. Interdisciplinarity requires students to have a certain level of preparation. A student who has not undergone such training cannot demonstrate deep knowledge and skills. It will be difficult for students who do not have a sufficient understanding of nature, who do not know mathematics, who incorrectly determine sizes, to draw any object from the fine arts. Undoubtedly, this is due to the low quality of education.

8. In order for interdisciplinary communication to be carried out effectively, the teacher must be highly trained. A teacher who does not clearly present the content of the educational material, who does not know the communicative capabilities of other subjects, who is not able to choose the means and methods suitable for mastering the subject, cannot establish interdisciplinary communication at the proper level.

9. Use the most optimal and creative methods in connection with the study of fine arts (experience with the world), natural science and literature.

10. It is necessary to adhere to such principles of didactics as: scientific character, consistency, awareness, activity.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The following research methods were used during the study:

1. Observation.
2. Interview.
3. Studying school experience. In connection with the problem, the daily plans of class teachers, notebooks about students, albums for drawing students were viewed.
4. Pedagogical experiment. In order to study the situation related to the teaching of fine art materials and to test the effectiveness of the applied system, a pedagogical experiment was conducted.
5. Theoretical research methods. Analysis-content. Induction and deduction. Mathematical-statistical method.

RESULTS OF THE RESEARCH / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Observations, experimental studies, analysis of methodological literature and textbooks in the primary grades of general education schools allow the article to come to the following conclusions:

Intersubjectivity is a very important didactic principle, a difficult problem in primary school. Therefore, it requires a special approach in the educational

process. Interdisciplinary communication includes the general goals and objectives of education. Reliance on special forms, means and methods in the formation of relations in the educational process gives positive results in terms of the problem.

Interdisciplinarity ensures deep assimilation and systematization of knowledge gained in several subjects in the lesson. This opens up wide opportunities for transforming knowledge into skills, and skills into skills. This intensifies the acquisition of information from several subjects. Most importantly, it enhances the scientific nature of the lesson.

The study showed that there are ample opportunities to link art classes with reading (materials related to familiarity with the environment), mathematics and science, given these opportunities, the teaching of art materials and materials in mathematics and science should be taught at the same time, to the extent possible. In this case, students easily understand the scientific essence of natural phenomena, they can carry out independent and creative activities.

The maximum use of local materials in the combination of fine arts with natural history gives effective results. It should also be taken into account that the results of interdisciplinary relations largely depend on their organization in the city and the countryside. Since the problem of teaching, the connection of fine arts with reading (materials related to familiarization with the environment), natural science and mathematics has not been solved at the proper level, serious defects are allowed in school practice. The level of knowledge, skills and abilities of students is below the requirements of the program. They cannot be creative.

The combination of any subject from the fine arts with several subjects, observations and personal experiences of schoolchildren provides a deeper assimilation of educational material. If the possibilities of interdisciplinary communication of fine arts in reading (materials related to acquaintance with the environment), mathematics and natural science are correctly determined, then in the process of communication, independent activity of students is ensured, when regularity and systematic attention is paid to interdisciplinary communication, when similarities, compatibility are revealed, differences between materials, specific ways follow from the essence of communication, which improves the quality of education and the overall development of students.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Based on the above, we can come to the following results:

a) in the visual arts programs of grades I–IV, it is advisable to pay special

attention to the possibilities of communication with reading (materials related to getting to know the world), mathematics and natural science;

b) it would be useful to consider the issues provided for in the programs in the upcoming textbooks;

c) it is expedient to comprehend the methods of connection of fine arts with other subjects in the pedagogical and methodological literature.

To improve the teaching of fine arts and, consequently, improve the quality of education, it is advisable to purposefully, consistently and systematically apply the principle of interdisciplinary communication.

It is useful to conduct research in terms of making diagnoses, predicting the future school, and integrating courses in order to address shortcomings in the school experience. It is expedient to hold regional and republican scientific-practical conferences on the problem of teaching fine arts in connection with other subjects.

Prospects for further research in this direction. The relationship of fine arts with other subjects not only provides a deep mastery of the subject, but also creates a great cognitive opportunity for the conscious assimilation of knowledge from other subjects, the transformation of knowledge into skills.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] N. M. Kazımov, *Təlim keyfiyyətini yüksəltməyin bəzi yolları*. Bakı, Azərbaycan: Maarif, 1966.
- [2] Y. Ş. Kərimov, *İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası*. Bakı, Azərbaycan: Maarif, 1997.
- [3] Y. Ş. Kərimov, Z. İ. Qaralov, Ə. Osmanlı və b., *Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinif proqramları*. Bakı, Azərbaycan: Nigar – Ə KM, 2002.
- [4] Z. Qaralov, Ə. Osmanov, V. Məmmədov, *Riyaziyyat*. – 4-cü nəşri. Bakı, Azərbaycan: Pedaqogika, 2002.
- [5] M. M. Mehdizadə, *Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə problemlərinin təkmilləşdirilməsi yolları*. Bakı, Azərbaycan: Maarif, 1982.
- [6] Ş. A. Mikayılov, *Ədəbiyyat nəzəriyyəsilə Azərbaycan dilinin əlaqəli tədrisi*. Bakı, Azərbaycan: Maarif, 1971.
- [7] Z. A. Osmanov, *Riyaziyyatın başlanğıc kursunda həndəsə materiallarının hesabla əlaqəli tədrisi metodikası*. Bakı, Azərbaycan, 1970.
- [8] O. M. Rəcəbov, S. C. Ağayeva, *Pilot məktəblərinin I-II sinifləri üçün musiqi və təsviri sənət üzrə inteqrativ proqramlar*. Bakı, Azərbaycan: Qapp – Poliqrav, 2001.
- [9] A. N. Rəhimov, *Oxu təliminin səmərəli təşkili*. Bakı, Azərbaycan: Maarif, 1988.
- [10] R. L. Sultanov, Ə. M. Hüseynov, N. İ. Cümşüdova, *Təbiətşünaslığın əsasları*.

Баки, Azərbaycan: Ulu, 2000.

- [11] R. L. Sultanov, Ə. M. Hüseynov, N. İ. Cümşüdova, *Təbiətşünaslığın əsasları*.
Баки, Azərbaycan: Nadir, 2001.

МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

Зейналов Фарахім Ібрагім,

доктор філософії з педагогіки, доцент кафедри Азербайджанського
державного педагогічного університету;

заслужений діяч мистецтв.

Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0009-0007-8740-1913>
farahim@mail.ru

Анотація. Формування висококваліфікованої, творчої особистості є одним з найважливіших завдань закладу загальної освіти Азербайджанської Республіки, яка йде шляхом незалежності та суверенітету. Успішне вирішення цього завдання залежить головним чином від ефективного викладання предметів у початкових класах. Важко досягти результатів, не навчивши учнів правильно читати й писати з першого дня, не озброївши їх необхідними математичними знаннями, чіткими уявленнями про природу і суспільство, не розвивши творчих здібностей для розвитку художньо-естетичного мислення, і без створення на цій основі певних навичок. Суттєва роль у вирішенні цієї важливої проблеми належить предмету «Образотворче мистецтво». Твори образотворчого мистецтва відображають не просто звичайний образ, а людину і частину життя в цілому. Такі роботи не можна розуміти як звичайну фантазію митця чи світ його мрій. Слід пам'ятати, що кожен твір образотворчого мистецтва стимулює думку людини і відіграє головну роль для збагачення її внутрішнього світу. Це сильно впливає на його загальний розвиток. Згадаймо Гобустанські петрогліфи. Зображення там не є звичайними малюнками. Спостерігачі намагаються вивчити ознаки, окремі закономірності, елементи й внутрішні зв'язки між ними, інтерпретувати їх і зробити для себе необхідні висновки. Вони часто переносять те, що спостерігали і вивчили, на інші об'єкти, збагачуючи різними засобами свої знання про природу і суспільство. Мистецькі твори, що зберігають історію народу і

зберігають його життя, відображають характерні риси доби, коли вони були створені, дають можливість певним словом і аргументом визначити соціальне середовище, свідомість і мислення людей.

Ключові слова: образотворче мистецтво; міжпредметні зв'язки; студенти; навчання; викладач; твори; видатні митці.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] N. M. Kazimov, Some ways to improve the quality of training. Baku, Azerbaijan: Maarif, 1966.
- [2] Y. Sh. Karimov, Methodology of teaching mother tongue in primary classes. Baku, Azerbaijan: Maarif, 1997.
- [3] Y. Sh. Karimov, Z. I. Garalov, A. Osmanli, etc., IV class programs of general education schools. Baku, Azerbaijan: Nigar – A KM, 2002.
- [4] Z. Garalov, A. Osmanov, V. Mammadov, Mathematics. – 4th edition. Baku, Azerbaijan: Pedagogy, 2002.
- [5] M. M. Mehdizade, Improvement of educational problems in general education schools. Baku, Azerbaijan: Maarif, 1982.
- [6] Sh. A. Mikayilov, Literary theory and related teaching of the Azerbaijani language. Baku, Azerbaijan: Maarif, 1971.
- [7] Z. A. Osmanov, Methodology of arithmetical teaching of geometry materials in the beginning course of mathematics. Baku, Azerbaijan, 1970.
- [8] O. M. Rajabov, S. C. Aghayeva, Integrative programs on music and visual arts for grades I-II of pilot schools. Baku, Azerbaijan: Gapp – Polygraph, 2001.
- [9] A. N. Rahimov, Effective organization of reading education. Baku, Azerbaijan: Maarif, 1988.
- [10] R. L. Sultanov, A. M. Huseynov, N. I. Jumshudova, Basics of Natural Science. Baku, Azerbaijan: Ulu, 2000.
- [11] R. L. Sultanov, A. M. Huseynov, N. I. Jumshudova, Basics of Natural Science. Baku, Azerbaijan: Nadir, 2001.

*Стаття надійшла до редакції
4 липня 2023 року*

Наукове видання

ВІСНИК ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

*Збірник наукових праць
Випуск 25(54)*

Серія «Педагогічні науки»

Освіта/Педагогіка: 01; код спец.: 011, 012, 013, 014, 015, 016

Редактор — *Максімова Валерія*

Виконавчий редактор,
комп'ютерна верстка — *Васильченко Яніна*

Державний заклад вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»
04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-А
тел: +38 (044) 481-38-00; факс: +38 (044)484-10-96
www.umo.edu.ua

Підписано до друку 20.09.2023. Формат 60×84 1/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Cambria.
Умов. друк. арк. 20,46. Обл. вид. арк. 22.
Тираж 300 прим. Замовлення № 200923_1

Надруковано в ТОВ «Видавництво "Юстон"»
01034, м. Київ, вул. О. Гончара, 36-а тел.: (044)360-22-66,
www.yuston.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія дк № 497 від 09.09.2015 р.

Scientific journal

BULLETIN OF POSTGRADUATE EDUCATION

*Collection of scientific papers
Issue 25(54)*

Educational Sciences Series

Education/Pedagogy: 01; spec code: 011, 012, 013, 014, 015, 016

Editors — *Valeriya Maksimova*

Executive editor,
Desktop publishing — *Yanina Vasilchenko*

State Institution of Higher Education
«University of educational management»
04053 Kyiv, Sichovykh Striltsiv str., build. 52-A, phone: (044)484-10-96
www.umo.edu.ua

Signed for print 20.09.2023. Format 60×84 1/16
Printing offset. Paper offset. Liberation font Cambria.
Provisionally printed sheets 20,46. Accounting and publishing sheets 22.
Edition 300 copies. Order № 200923_1

Printed in PLC «Publishing House "Yuston"»
36-A, O. Honchara Str., Kyiv, 01034, tel.: (044)360-22-66,
www.yuston.com.ua

A certificate of making a publishing business subject to the state register of publishers,
manufacturers and distributors of publishing products series дк № 497 from 09.09.2015.